

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૭૩૫૫ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ લઙ્કિત યોગ

વિષય ૮૨૫

આત્મસંયમના ઉપયોગી ઉપાયો સહિત
બાબુ અશ્વિનીકુમાર દત્ત
પ્રણીત

ભક્તિયોગ.

અનુવાદક:—અંબાલાલ બાલકૃષ્ણ પુરાણી.
બી. એ. (ઓનર્સ.) ભરૂચ.

પ્રકાશક:—અંબાલાલ બાલકૃષ્ણ પુરાણી.
બી. એ. (ઓનર્સ.) ભરૂચ.

૧ લી આવૃત્તિ. સંવત ૧૯૭૪.

પ્રત ૧૦૦૦. સને ૧૯૧૭.

કિંમત રૂ. ૧-૪-૦.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
ગુજરાતી ગ્રંથોના અધિકારીઓ

સોલ એજન્ટ,

મોહનલાલ મનસુખરામ શાહ બુકસેલર્સ.

લહેરીપુરા—વડોદરા.

અમદાવાદ.

ધી “ ડાયમન્ડ જ્યુબીલી ” પ્રીન્ટીંગ પ્રેસમાં
પરીખ દેવીદાસ જગનલાલે છાપ્યું.

અર્પણપત્રિકા.

આ પુસ્તક મહારા વડિલ બંધુ,

શ્રીયુત્ છોટાલાલ બાળકૃષ્ણ, એમ. એ.

એમને

લોકસેવાના પ્રથમ પ્રયત્ન તરીકે અર્પણ કરી,

આત્મસંયમ માટે મથતા સર્વે ભાઈઓ સમક્ષ

રજુ કરું છું.

અનુવાદક.

પ્રસ્તાવના.

ભક્તિયોગનું મૂળ પુસ્તક બાપુ અશ્વિનીકુમાર દત્તે વૃજમોહન કોસેજના વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ પહેલવહેલું કેટલાંક ભાષણોના રૂપમાં આપ્યું હતું, જેના ઉપરથી કેટલાક શ્રોતાઓએ નોંધ લીધી હતી. એ નોંધો ઉપરથી અંગ્રાણીમાં ‘ભક્તિયોગ’ નું પુસ્તક બદાર પાડવામાં આવ્યું. મૂળ પુસ્તક ભાષણના રૂપમાં હોવાથી ભક્તિયોગના ભાષાંતરમાં પણ જેવામાં આવતો ખીજા પુરૂષનો ઉપયોગ ગોચર જણાશે. ભક્તિયોગના પુસ્તકમાં ઠામ ઠામ આપેલાં સચોટ ઉદાહરણોની મનોહરતા, આત્મસંયમના ઉપાયોની ઉપયોગિતા, સર્વ ધર્મ પ્રત્યે નિષ્પક્ષપાતી વલણ અને આખા પુસ્તકમાં વ્યાપી રહેલા પ્રભુપ્રેમના અખંડ ઝરાની પવિત્રતા એ સર્વ મૂળ ગ્રંથના વાંચનારને સ્પષ્ટ જણાયા વગર રહેશે નહિ.

સાકરનો સ્વાદ જાણ્યા પછી તે સ્વાદ બીજાઓને ચખાડવાની વૃત્તિ થાય એ સ્વાભાવિક છે. ભક્તિયોગના મૂળ પુસ્તકનું વાંચન કરવાથી ગુજરાતની પ્રજા સમક્ષ એ પુસ્તક મૂકવાને માંડ મન લલચાયું. ભાષાંતર કરવામાં અસલી પુસ્તકની સુગંધ મૂળ ભાષામાં જ રહી જાય છે એમ ઘણા લોકો માને છે, અને તે કદાચ સત્ય પણ હશે. પરંતુ, ‘ભક્તિયોગ’ ની ઉપયોગિતા મૂળ ગ્રંથમાંથી જેવી ને તેવી આવી હશે તો હું મારો પ્રયત્ન સફળ થયો માનીશ. સાહિત્યના એક ગ્રંથ તરીકે નહિ, પણ વ્યવહારોપયોગી ઉપાયોના સંગ્રહ તરીકે આ પુસ્તકની કિંમત હું આંકું છું, અને તે દૃષ્ટિએ જ ભાષાંતર કર્યું છે. સોનું અને સુગંધ સાથે મળે એવો

અલૌકિક યોગ થયો હોત તો ઉત્તમ થાત, પણ તેમ થવાને અ-
ભાવે એકલું સોનું મળેથી પણ મારા ગુજરાતી ભાષાઓ નિરાશ
નહિ થાય એમ હું આશ્વા રાખું છું. ભાષાંતર શબ્દેશબ્દ કરવામાં
આવ્યું નથી એટલુંજ નહિ, પરંતુ થોડો ભાગ મૂળ પુસ્તકમાંથી
છોડી દેવામાં આવ્યો છે. ભાષાંતરની ભાષા ન્હાનાં મ્હોટાં સર્વેને
સમજાય એવી, અને તેટલી સરળ રાખવાને પ્રયત્ન કર્યો છે.

ભક્તિયોગનું પુસ્તક જેતાં તેનો મ્હોટામાં મ્હોટો ભાગ ૪ થું
પ્રકરણ—આત્મસંયમના ઉપાયો અથવા ભક્તિના માર્ગમાં અંતરાયો
અને તેમને દૂર કરવાના ઉપાયો રોકે છે, અને એ પ્રકરણની અ-
ત્યંત અગત્ય પ્રત્યેક વાંચનારને જણાયા વગર રહેશે નહિ. પ્રભુની
ભક્તિ કરવાની ઇચ્છા રાખનારે કર્મો કરવાં તથા આત્મસંયમ મેળ-
વવો કેટલો આવશ્યક છે તે પણ જણાઇ આવશે. એ પ્રકરણ હાઇ-
સ્કૂલમાં તથા કોલેજમાં અભ્યાસ કરતા આપણા વિદ્યાર્થીઓને તો
ધણુંજ ઉપયોગી થઇ પડશે એમ અનુભવ ઉપરથી મને જણાયું
છે. કામ, ક્રોધાદિ ષડ્રિપુઓને જીતવાના ઉપાયો જાણ્યા પછી
કોનું મન તે વિજ્ય મેળવવાને ન લલચાય ? વાંચન કરી તે
વિચારોને પોતાના વર્તનમાં ઉતારવાથીજ વાંચનનો શ્રમ સફળ થયો
ગણાય. દવાની ચીઠ્ઠીમાં લખેલી દવાઓ જાણવાથી કે તે ચીઠ્ઠી
ગળવામાં રાખવાથી રોગીનો રોગ દૂર થતો નથી, પરંતુ તે દવા
લાવીને પીવાથીજ રોગ મટે છે; તે પ્રમાણે માત્ર વાંચવાથી કાંઈ
લાભ થતો નથી. પોતાના જીવનમાં તે વિચારો મૂકવામાંજ બધો
લાભ અને બધી મહેનત સમાયલી છે. પ્રત્યેક વાંચકને વિનંતિ છે
કે પ્રકરણ ૪ થામાં જે જે ઉપાયો સૂચવ્યા છે, તે ધ્યાનમાં લઈ
પોતે આત્મસંયમ મેળવવાને પ્રયત્નવાન થવું.

મૂળ પુસ્તકમાં ૪ થું પ્રકરણ અખંડ છે, પરંતુ ભાષાંતરમાં તેના ભાગ પાડી નાખવામાં આવ્યા છે, કારણ કે તેમ કરવું વધારે સુગમ પડ્યું છે. વળી બીજી આવૃત્તિમાં વધારો કરવાની ઇચ્છા છે તેને માટે પણ એ જોઈવળ વધારે સારી લાગે છે.

ભાષાંતર કરવાની રજા આપવાને માટે આ સ્થળે આદ્યઅંત-કાર શ્રીયુક્ત અશ્વિનીકુમાર દત્તનો આભાર માનું છું. વળી એમના ભત્રીજા બાપુ સુકુમારદત્ત, એમ. એ. બી. એલ. એમનો પણ એમણે આપેલી મદદ માટે આભાર માનું છું.

ભાષાંતરની ભાષા સુધારવામાં અને બીજી અનેક ઉપયોગી સૂચનાઓ કરવા માટે મારા પરમ મિત્ર નાણુકલાલ નંદલાલ ચોકશીનો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું. આ મિત્રની સહાય નહોત તો પુસ્તક હાલમાં જેવું છે તેવું પણ થયું હોત કે નહિ તે ઘણું સંશય ભરેલું છે.

આ સ્થળે અમદાવાદના “ જ્ઞાનવર્ધક પુસ્તકમાળા ” ના વ્યવસ્થાપક રા. જીવનલાલ અમરશી મહેતાનો પણ તેમણે પુસ્તક છપાવવાના કાર્યમાં આપેલી મદદ માટે અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું.

અમદાવાદમાં સપ્ત પ્લેગ ફાટી નીકળવાને લીધે છપાવવાના કાર્યમાં ઘણી મૂશ્કેલીઓ પડી છે અને તેને અપરિણામે કેટલીક ભૂલો રહી ગઈ હશે, તેને માટે વાંચકવૃંદની ક્ષમા યાચું છું. વળી લઢાઈને લીધે પુસ્તકની કિંમત ઇચ્છા કરતાં વધારે રાખવી પડી છે.

૧૫ મી નવેમ્બર ૧૯૧૭. }
મીર બાકરઅલીનો વાડો. } અંબાલાલ બાલકૃષ્ણ પુરાણી.
રાવપુરા-વડોદરા.

બાપુ અશ્વિનીકુમાર દત્તનું સંક્ષિપ્ત જીવનવૃત્તાંત.

બંગાલમાં અને ખાસ કરીને પૂર્વ બંગાલમાં બાપુ અશ્વિની-કુમાર દત્તનું નામ જોટલું લોકમાન્ય અને લોકપ્રિય છે, તેટલું બીજા કોઈનું બાજેજ હશે. એમણે પ્રજાને માટે સંગીન, ડોળ વગરનું ને શાંત કાર્ય બારીસાલના જીલ્લામાં ઘણું કર્યું છે. બકરગંજ જીલ્લામાં આવેલા પટનાખાલી તાલુકામાં બાપુ અશ્વિનીકુમાર દત્તનો જન્મ સંતે ૧૮૫૬ ના જન્યુઆરીની ૨૫ મી તારીખે થયો હતો. એમના પિતા બાપુ વૃજમોહન દત્ત એક પ્રખ્યાત મેજિસ્ટ્રેટ હતા. એમના પિતાના સ્મારક તરીકેજ બાપુ અશ્વિનીકુમારદત્તે પાછળથી વૃજમોહન સંસ્થાને વધારી, અને પોતે એ સંસ્થાના ચાલક અને આત્મા બન્યા. બાપુ વૃજમોહન દત્તે એમના પુત્રને વ્યવહારોપયોગી અને સ્વતંત્ર શિક્ષણ આપ્યું. અશ્વિનીકુમારમાં એમના પિતાના કરતાં એમની માતાના ગુણો વધારે ઉતરેલા જણાય છે. સહનશીલતા, સંકટ સમયે મનની સમતા, પોતાના કાર્યને છેવટ સુધી પાર પાડવાની ચીવટ અને પોતાને સત્ય લાગે તે કાર્ય માટે સંપૂર્ણ ભોગ આપવાની સહૃદયતા વગેરે ગુણો એમની માતા તરફથી એમને વારસામાં મળેલા છે એમ કહી શકાય. અશ્વિનીકુમાર દત્તે ૧૮૭૦ ની સાલમાં મેટ્રીકની પરીક્ષા પહેલા વર્ગમાં પસાર કરી. ૧૮૭૨ માં તેઓ એફ. એ. માં પસાર થયા, અને ૧૮૭૬માં બી. એ. માં પાસ થઈ ૧૮૭૭ માં એમ. એ. માં તેઓ પસાર થયા. અશ્વિની બાપુને મૂળથીજ શિક્ષકનું કાર્ય ઘણું ગમતું હતું. ૧૮૭૬ની સાલમાં તેઓ સીરામપૂર હાઈસ્કૂલમાં મુખ્ય શિક્ષક તરીકે જોડાવાથી આખી નિશાળમાં આશ્ચર્યકારક ફેરફાર થઈ ગયો.

એમની અપૂર્વ વ્યાકત્તની અને એમના ચારિત્રની અસર એમના હાથ નીચે આવતા વિદ્યાર્થીઓ પર ધણીજ થતી હતી. એમણે જ્યારે એ સંસ્થા છોડી ત્યારે વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકો તરફથી મળેલું છેવટનું માનપત્ર તથા લાગણી બંધો આવકાર એમણે કરેલી ઉત્તમ કામગીરીના સારામાં સારા પુરાવા રૂપ હતાં. અશ્વિની બાપુએ વકીલાતની પરીક્ષા પણ એટલામાં પસાર કરી હતી, અને બારી-સાલમાં તેઓ વકીલ તરીકે રહેવા લાગ્યા. એમણે જ્યારે વકીલાતનો ધંધો શરૂ કર્યો ત્યારે બારીસાલમાં વકીલો ધણીજ અપ્રમાણિક અને પતિત હતા. તેઓ આ ધંધામાં જે થોડો સમય રહ્યા, તેટલામાંજ તેમના સહવાસથી વકીલ મંડળમાં ધણીજ સુધારો થઈ ગયો. વકીલ તરીકે એમની બુદ્ધિ ધણી ઝીણવટવાળી અને એમની વૃત્તિ કર્તવ્યપરાયણ હતી. એન. ભૂપેન્દ્રનાથ બાસુ જેવા વકીલાતના ધંધામાં ઘણુંજ માન મેળવનારા માણસે પણ એકવાર મદ્રાસની કોંગ્રેસમાં જાહેર રીતે કહ્યું હતું કે, “ જો અશ્વિની બાપુએ વકીલ તરીકે બાપુ જીવન ગુજર્યું હોત તો હાલમાં તેઓ બાપુ રાજગિહારી ઘોષ જે સ્થાને કલકત્તામાં બિરાજે છે તેજ સ્થાને બિરાજતા હોત.” આ વાત ખરી છે, અને એ જાણીને આપણને અશ્વિની બાપુની બુદ્ધિને માટે તથા શક્તિને માટે માન થયા વગર રહેતું નથી. પરંતુ, અશ્વિની બાપુને હમેશાં વકીલાતનો ધંધો કરતાં એમજ થયા કરતું કે, “ આ ધંધો મ્હારો નથી.” છેવટે, તેઓ પાછા પોતાના મૂળ-શિક્ષણના કાર્યમાંજ જોડાયા. વકીલોમાં એમના જવાને લીધે ખોટ પડી ખરી, પરંતુ શિક્ષકોને એમના આવવાથી અમૂલ્ય લાભ થયો. એમના પિતાએ બારીસાલમાં અંગ્રેજોનાં ઉપલાં ધોરણોં શીખવવા માટે વૃજમોહન સ્કુલ

સ્થાપન કરી હતી. આ નિશાળ સ્થાપન કરવાનું કારણ એ હતું કે, બારીસાલ જીલ્લાની કેળવણી ખાતાની નિશાળમાં વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા વધી જવાથી કેળવણી ખાતાના ડીરેક્ટર સાહેબે કેળવણી સભાને એ જીલ્લામાં એક બીજી ખાનગી નિશાળ કાઢવાને સૂચના કરી હતી. વૃજમોહન બાપુની એવી ઇચ્છા હતી કે એ નિશાળ ક્રમે ક્રમે એક કોલેજના રૂપમાં આગળ ઉપર વિકાસ પામે. પણ તે ઇચ્છા સફળ થતાં પહેલાંજ તેઓ દેવલોક પામ્યા. હવે અશ્વિની બાપુએ પોતાનું ધ્યાન એ નિશાળ તરફ દોર્યું. એમણે તે સંસ્થા એવી તો સારી રીતે ચલાવી કે ૧૮૮૯ માં એમને એફ. એ. ક્લાસ કાઢવાની મંજૂરી યુનિવર્સિટી તરફથી આપવામાં આવી, અને ૧૮૯૮ માં બી. એ. ક્લાસ પણ કાઢવામાં આવ્યો. અશ્વિની બાપુએ એ સંસ્થાનાં મકાનો બંધાવવામાં અને જોઇતાં સાહિત્યો પૂરાં પાડવામાં રૂ. ૭૦૦૦૦—સીતેર હજારથી પણ વધારે ખર્ચ પોતાના તરફથી કર્યો છે.

આ સંસ્થાનો ઉદ્દેશ, વિદ્યાર્થીને શારીરિક, માનસિક અને નીતિવિષયક જ્ઞાન, ધર્મ કે જાતિના ભેદ સિવાય આપવું એવો છે. તેમાં બાર ઐન્યુએટો ચાલક તરીકે કામ કરે છે. સંસ્થાના વિદ્યાર્થીઓના ચારિત્રપર દેખરેખ રાખવાના નિયમો પળાય છે એ આ સંસ્થાની ખાસ ખૂબી છે. અશ્વિનીબાપુ લોકોમાં શિક્ષક તરીકે વધારે નામાંકિત થયેલા છે અને યુવાન વિદ્યાર્થીઓના ગુરૂ તરીકેજ એમની કીર્તિ અખંડ છે.

વળી વૃજમોહન સંસ્થાની સાથે “નિરાધાર માટે સેવાશ્રમો” ની સંસ્થા પણ સ્થાપવામાં આવી છે. આ સંસ્થા વૃજમોહન સંસ્થાના વિદ્યાર્થીઓના ઉત્સાહને લીધે ચાલે છે. તેનો ઉદ્દેશ ગરી-

બોને મદદ કરવાનો અને માંદાઓની માવજત કરવાનો છે. એ સંસ્થાનું કાર્ય બાપુજી સાદું, દેખાવ કે ભપકા વગરનું છે તો પણ તેને વિષે લોકોમાં ઘણો ઉત્થો મત છે. તેર વર્ષ પૂર્વે એક ખખર-પત્રીએ લખ્યું હતું કે, “યુદ્ધ થતાં પહેલાં જેમ સૈનિકોને આનંદ થાય તે પ્રમાણે આ સંસ્થાના વિદ્યાર્થીઓને ગરીબોને મદદ આપતી વખતે થતો હતો અને તેઓ પણ યુદ્ધ માટે સજ્જ થયલા સૈનિકના જેવાજ લાગતા હતા.” એ સંસ્થાની પ્રશંસા લેક્ટેનન્ટ ગવર્નરથી માંડીને છેક નિશાળના ઇન્સ્પેક્ટર સુધી સર્વે અમલદારોએ કરેલી છે. સર એન્ડ્રુ ફ્રેઝરે ૧૯૦૪ ની સાલમાં વૃજમોહન સંસ્થા માટે લખ્યું છે કે, “નિર્માણ સંસ્થાઓને કાયમ કરવાની મારી જરા પણ ઇચ્છા નથી, પણ આ જાતની (વૃજમોહન સંસ્થા જેવી) સંસ્થાઓને હું અટકાવવા માગતો નથી એટલુંજ નહિ, પણ નિરાશ પણ કરવા ઇચ્છતો નથી.”

૧૯૦૬ ની સાલમાં પડેલા દુષ્કાળ વખતે બારીસાલની લોક-સભાના મંત્રી તરીકે બાપુ અશ્વિનીકુમારે બજાવેલી સેવા ઘણી પ્રશંસાપાત્ર છે. તે સમયે એમણે કરેલા કાર્યની વિગત “મોર્ટન-રિવ્યુ” નામના માસિકમાં સંપૂર્ણ આવી છે. ૧૯૦૬ ની સાલ પહેલાંનાં આઠ વર્ષો સુધી મધુપ્રમેહના વ્યાધિમાં સપડાયલા હોવા છતાં, ડૂબતા વહાણના મજબુત ખલાસીની પેઠે અશ્વિનીબાપુએ લોકોને નાશ પામતા બચાવ્યા. તે સમયે એમણે લગભગ ૧૫૫ દુષ્કાળનિવારણ સ્થાનો નક્કી કર્યાં હતાં. એ સ્થાનો દ્વારા દર અઠવાડીએ રૂ. ૬૦૦૦, ની વહેંચણી દુષ્કાળથી પીડાતા લોકોમાં કરવામાં આવતી હતી. ૧૯૦૬ ની સાલના જુન મહિનામાં આ કાર્ય શરૂ કરવામાં આવ્યું. અને તે વર્ષના અંત લગી આશ્ચર્ય પ્રત્યેક જગાને માટે લાયક માણસ શોધી કાઢી તે દરેકે કરેલા

કાર્યનો રિપોર્ટ મંગાવી તેઓ જાતે તેને તપાસી જતા હતા. પોતે પણ દુષ્કાળથી પીડિત લોકોમાં જાતે ફરીને જ્યાં જ્યાં દુઃખી માણસો જણાય ત્યાં ત્યાં તેમને મીઠા માયાળુ વચ્ચોથી દીલાસો આપતા, પછી તે વૃદ્ધ ડોશી હોય કે નહાનું બાળક હોય. ભગિની નિવેદિતાએ “ મોડર્ન-રિવ્યુ ” માં વર્ણન કરતાં એ કામની કદર નીચે પ્રમાણે કરી છે:—

“ રાજ્યાશ્રય વગર કેવળ લોકોત્સાહથી જન્મતી અને સ્વયં-સેવકો દ્વારા ચાલતી સંસ્થાઓમાં કાર્યની ઝડપને માટે, નેતાઓ તરફ પોતાની પૂર્ણ વફાદારી માટે, સહકાર્ય અને કાર્યકુશળતા માટે બાપુ અશ્વિનીકુમાર દત્તની દુષ્કાળ-સમિતિનો જોટો કોઇ પણ દેશમાં ભાગ્યેજ મળે. ” “ બંગાલે કરેલાં મહાન કાર્યોમાંના એક કાર્ય તરીકે ” ભગિની નિવેદિતા આ સંસ્થાને ગણે છે. વળી વધારામાં કહે છે કે, “ બકરગંજ જીલ્લામાં આ કામ કરનાર એક શિક્ષક અને તેના નિશાળીઆઓ છે, કારણ કે અશ્વિનીકુમાર દત્ત બારીસાલના એક શિક્ષકજ છે. ” દુષ્કાળ-સમિતિના કાર્યની સંગીનતા, સહૃદયતા અને યોગ્યતા બધાએ કમુલ કરે છે. આવી સેવા પછી અશ્વિનીબાપુ બારીસાલમાં “ લોકોના પિતા ” તરીકે ગણાય એમાં શું આશ્ચર્ય ?

આ પ્રકારના કાર્યમાં ગુંથાયલા હોવાને લીધે અશ્વિનીબાપુ કે-ળવણીના હિમાયતી તરીકે ગણાય અને રાજકીય ચળવળ કરનારાઓમાં ન ગણાય એ સ્વાભાવિક છે. એમના જેવા સંગીન અને પ્રત્યક્ષ કાર્ય કરવામાંજ શ્રદ્ધા રાખનાર માણસ, રાજકીય ચળવળમાં ભાગ લેનાર નેતાઓમાં પણ ન ગણાય એ પણ દેખીતું છે. અશ્વિનીબાપુ પોતે હિંદની કોંગ્રસના-રાષ્ટ્રીય સભાના-સભાસદ ધણી સમયથી છે, અને તે સભાની ધણી બેઠકોમાં તેમણે હાજરી આપેલી

છે. પરંતુ એમનો મત એવો છે કે કોંગ્રેસ-રાષ્ટ્રીય સભા-હાલમાં કરે છે તેના કરતાં ધણું વધારે પ્રત્યક્ષ અને ઉપયોગી કાર્ય કરી શકે તેમ છે. અશ્વિનીકુમાર દત્ત પોતે નરમ પક્ષના છે, અને તે વિચાર તેઓ ફરવે તેમ નથી. હિંદુસ્તાનને વિશ્વ પ્રત્યે એક ફરજ બજાવવાની છે એમ તેઓ માને છે. “ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં હિંદ યોગ્ય સ્થાન લઈ જગતની પ્રજાઓમાં પણ પોતાનું યોગ્ય સ્થાન લેશે એવો સમય ઘણોજ સમીપ આવતો જાય છે, ” આ પ્રમાણે ૧૯૦૬ ની બંગાલ પ્રાંતીય પરિષદમાં એમણે કહ્યું હતું. સરકારે એમને વગર કેસ ચલાવે કેદ કરવાનું અવિચારી પગલું ભર્યું છતાં તેમણે એ વિચાર ફરવ્યો નથી. સરકારે એમના પ્રત્યે જે વર્તન કર્યું તે ઘણુંજ અયોગ્ય અને ન સમજાય તેવું છે. પરંતુ બંગાલના ભાગલાઓએ શું શું કર્યું નથી ? હિંદુ અને મુસલમાન વચ્ચે વૈરની લાગણી ઉત્પન્ન કરવાનો પ્રયત્ન, જૂના, ગેરવલ્લે પડેલા સ્વચ્છંદી કાયદાઓનો ઉપયોગ, પોલીસ ખાતાની વધતી જતી અગત્ય અને તેને લીધે બ્રિટિશ ચારિત્રની શાખને લાગતો ખટો એ બધુંજ બંગાલાના ભાગલાઓએ કર્યું છે. સને ૧૯૦૮ ની સાલમાં અશ્વિનીબાબુને સરકારે વગર કેસ ચલાવે કેદ કર્યા. એમના કેસનું સમર્થન ‘ ધી ઇન્ડિયન વર્લ્ડ ’ નામના પત્રમાં લોકો તરફથી ઘણી સારી રીતે કરવામાં આવ્યું છે. એ કાર્યથી સરકારે જાતેજ કેટલું નુકશાન ઝેડારી લીધું છે તે સ્પષ્ટ જણાશે. ટૂંકામાં, બાબુ અશ્વિનીકુમારનો બંગાલના ભાગલા વિરુદ્ધ જાહેર મત, સ્વદેશીના કાર્યમાં તેમનો ઉત્સાહ, એમણે લખેલું એક ચોપાનીયું રાજદ્રોહી છે અને લાગણીઓને ઉસ્કેરે એવું છે એમ કહેવાથી એમણે માંડેલો મી. જેકના ઉપર સફળ નીવડેલો દાવો, તથા એમ્પાઇડ ફૂલરને હાથે મળેલી અપમાનકારક વર્તણૂક પ્રત્યે એમનો તિરસ્કાર વગેરે કારણોથી સર-

કારની એમના ઉપર ઇતરાજ થઇ. બાકી રહેલું કામ પોલીસ ખાતાના માણસો તરફથી કરવામાં આવ્યું હતું. હવે એમના બધા શુભો એમના વિરૂદ્ધમાં ગયા. એમની અદ્ભૂત વ્યવસ્થાપક શક્તિ હવે સરકારની વિરૂદ્ધ દોરાયલી છે એમ સરકારે માની લીધું; ખારીસાલના લોકો અને વિદ્યાર્થીઓ ઉપરની તેમની લાગવગ હવે સરકાર વિરૂદ્ધ વપરાય છે એમ અધિકારી વર્ગને લાગ્યું; એમણે સ્વદેશી ચળવળમાં લીધેલો ઉત્સાહભર્યો ભાગ ઇંગ્લીશ નામ અને વસ્તુઓ પ્રત્યે એમનો તિરસ્કાર સૂચવે છે એમ ગણાયું. વળી એમની વૃજમોહન સંસ્થા વિદ્યાર્થીઓને રાજદ્રોહ શીખવવાની એક શાળા છે એમ મનાવા લાગ્યું. દારૂ વગેરે વ્યસન નિષેધક તથા કાયદાઓની તકરાર પતાવવાની પંચાયતો એમણે સ્થાપન કરેલી તે બધી કાયદા વિરૂદ્ધ ગણાઇ. જે લોકોને નેત્રા હતાં, અને જેમણે 'ઇન્ડીકસ'ના લેખો આ વિષય ઉપર વાંચ્યા છે તેઓ તો જાણે છે કે આ બધાં અનુમાનો દોરવાને જરા પણ કારણ હતું નહિ. અધિકારી વર્ગ લોકોને કે લોકોના પ્રતિનિધિઓને મળવાની જરા પણ દરકાર રાખતો નહિ, તેથીજ આ ગેરસમજીતિ ઉત્પન્ન થઇ. એમણે કાઢેલી મઘનિષેધક—સમિતિ અને ન્યાય—પંચાયત બંધ કરવામાં આવી, અને વૃજમોહન—સંસ્થાના કાર્યમાં પણ ધણી અડચણો આવી. અશ્વિની બાપુને બીજા આઠ માણસો સાથે ૧૮૧૮ના ખાંજરે પડેલા કાયદાની રૂએ કેદ કરવામાં આવ્યા. સરકારને આ પગલું વગર કેસ ચલાવે લેવું પડ્યું એજ બતાવે છે કે એમને કેદ કરવાને કારણો સખળ હતાં નહિ. મી. ચીરોલે પણ “ટાઇમ્સ”માં લખતાં જણાવ્યું કે, “સરકારે દેશપાર કરેલા નવ માણસોમાં એક બેની સામે તો ૧૮૧૮ નો કાયદો વાપરવાને જરા પણ કારણ હતું નહિ.” તે કાર્ય કર્યા પછી સરકારને અશ્વિની બાપુને મુક્ત

કરવાની ફરજ પડી અને લોર્ડ મીન્ટોએ તેમ કરવામાં અશ્વિની બાપુને તો અન્યાયથી મુક્ત કર્યા એમ કહેતાં અમને આંચકો આવતો નથી.

અશ્વિની બાપુએ આખા હિંદમાં પ્રવાસ કર્યો છે. અન્ય પ્રાંતોની ખાસીયતો અને અન્ય લોકોના રીતરીવાજો અને ટેવોનો અભ્યાસ અને અવલોકન કરવામાં એમને અપૂર્વ આનંદ આવે છે. તેઓ સનાતન ધર્મી છે. (યુવાવસ્થામાં એમનું વલણ બ્રહ્મસમાજ તરફ હતું.) સંસ્કૃત અને ફારસી સાહિત્યનું એમને સારું જ્ઞાન છે. અશ્વિની બાપુ સ્વભાવે થોડા બોલા અને શરમાળ છે. વધારે સંસર્ગ થતાં તેઓ મળતાવડા છે એમ માલૂમ પડે છે. એમની ઉંમર સાઠ વર્ષ ઉપર થઇ છે. સર બેમ્ફ્રાઇલ્ડ ફૂલર પણ એમને વિશે કહે છે કે, “પોતાના દેશની માત્ર શબ્દોથીજ સેવા કરનારા અનેક લોકોમાં અશ્વિની બાપુની ગણતરી કરી શકાય નહિ.” એમણે પરમાર્થની લાગણીઓ વ્યવહારમાં-કાર્યોમાંજ બતાવી શકાય છે એમ માનીને પોતાનું આખું જીવન ગુળર્યું છે.

“ We live in deeds—not years; in thoughts,
not breaths;

In feelings—not in figures on a dial;

We should count time by heart-throbs.

He lives most,

Who thinks most, feels noblest, acts the best.”

આ લીટીઓમાં અશ્વિની બાપુનું જીવન કોઇ પણ જીવનવૃત્તાંત કરતાં વધારે સારી રીતે આલેખાયલું છે. ઇતિ શિવમ.

પુરાણી અબાલાલ બાલકૃષ્ણ.

(૧૫)

અનુક્રમણિકા.

પ્રકરણ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
	ઉપોદ્ધાત. ...	૧.
૧.	ભક્તિ એટલે શું? ...	૫.
૨.	ભક્તિ માટે યોગ્યતા. ...	૧૪.
૩.	ભક્તિ કેવી રીતે મળે? ...	૨૬.
૪.	ભક્તિના માર્ગમાં અંતરાયો અને તેમને દૂર કરવાના ઉપાયો. ...	૩૧.
૫.	ભક્તિના માર્ગમાં અંતરાયો દૂર કરવાનાં આસ ઉપાયો.—કામવિકાર. ...	૪૮.
૬.	” ક્રોધ. ...	૬૭.
૭.	” લોભ. ...	૭૯.
૮.	” મોહ. ...	૮૯.
૯.	” મદ. ...	૯૮.
૧૦.	” મર્યા. ...	૧૧૩.
૧૧.	” અસ્થિરતા. ...	૧૧૮.
૧૨.	” દુનિયાદારી. ...	૧૨૪.
૧૩.	” વ્યવહાર કૌશલ્ય—કુટિલતા. ...	૧૩૧.
૧૪.	” વાચાલુતા; વાદપ્રિયતા; દંભ. ...	૧૩૯.
૧૫.	” નૈતિક નામદર્દી—નિર્બળતા. ...	૧૪૭.
૧૬.	ભક્તિના માર્ગમાં સહાય. ...	૧૫૫.
૧૭.	ભક્તનાં લક્ષણ અને ભક્તિની સીડીનાં પગથીયાં. ...	૧૮૪.
૧૮.	પ્રેમ. ...	૧૯૫.
	ઉપસંહાર. ...	૨૧૫.

ભક્તિયોગ.

ઉપોદ્ધાત.

તમાન સમયમાં ધાર્મિક વાદવિવાદો ઘણા થાય છે, અને જૂદા જૂદા પંથો એક બીજના મતોનું ખંડન કરવાને સતત પ્રયત્ન કરે છે. અન્ય ધર્મના અનુયાયિઓની નિંદા કરવામાં આપણને અપૂર્વ આનંદ આવે છે. એવા પણ કેટલાક દાખલાઓ

સાંભળ્યા છે કે જેમાં ધાર્મિક ઉપદેશકો અને પ્રચારકોને પોતાનાથી વિરુદ્ધ મતવાળાઓને ગાળો દેવાને ખાસ સૂચના કરવામાં આવી હતી; અને જેમ તેઓ વધારે ને વધારે ગાળો દે તેમ લોકો તેમની વાણીને વધારે ને વધારે ધન્યવાદથી વધાવી લેતા. આપણે આ જમતમાં થોડા સમયની મુસાફરી માટે આવ્યા છીએ, અને જે હેતુ સિદ્ધ કરવાને આપણું આમમન થયું છે, તેની પ્રાપ્તિને માટે

જો આપણે કાંઈજ કરીએ નહિ તો આપણું જીવન વ્યર્થ જાણવું. આપણે દરેક પંથની અંદર હમેશ વ્યાપી રહેલા સત્યને સ્વીકારવું જોઈએ. બધા ધર્મના ટંટાઓ અને મત ભેદો બાદ અને સ્થૂલ પદાર્થોને અવલખીને રહેલા છે, પણ આપણે તો ઉપરના છોડાનો ત્યાગ કરીને અંદર રહેલી મીઠાને મેળવવાનો પ્રયત્ન કરવાની જરૂર છે. દરિયાના કિનારાપર જેટલા રેતીના કણો છે તેટલા મતમતાંતરો કદાચ થાય, જૂદા જૂદા લોકો પોતાની ભિન્ન ભિન્ન રીતિને અનુસરીને ભિન્ન ભિન્ન માર્ગોને અવલખે, તોપણ આખું જગત એકજ લક્ષ્ય તરફ પ્રયાણ કરી રહ્યું છે તેની કયો માણસ ના કહી શકશે ? ખરે ! તે એકજ ઈશ્વર સર્વનો અંતિમ લક્ષ્ય છે, અને તે ઈશ્વરને ઓળખનારી મનુષ્ય માત્રમાં રહેતી બુદ્ધિ પણ એકજ પ્રકારની છે. એક સુંદર બંગાળી કાવ્યમાં કહ્યું છે, “ હેતુ તો એકનો એક જ છે—ઈશ્વર એક છે, વેદ પણ એક છે, સદ્ગુણ, ભક્તિ અને સાક્ષાત્કાર પ્રત્યેક મનુષ્યમાં જ્યાં જ્યાં હોય છે ત્યાં ત્યાં એકજ પ્રકારનાં માલૂમ પડે છે, દયા અને પ્રેમ એનાં એ હોય છે, મનુષ્ય શરીર એકજ પ્રકારના બીજામાં ઢાળેલું હોય છે, તેમની નસોમાં પણ એકજ પ્રકારનું લોહી સતત વહન કરી રહ્યું છે, પણ જેમ એક સ્થળે પહોંચવાના રસ્તા જૂદા જૂદા હોય છે, તે છતાં જવાનું સ્થળ તો એકજ હોય છે, તેમ ઈશ્વરને પ્રાપ્ત કરવાને માટે ભિન્ન ભિન્ન પંથો હોવા છતાં પણ તે બધાનો અંતિમ પ્રાપ્ત્ય તો માત્ર ઈશ્વરજ છે. ” બધા માણસો એકજ સ્થળે પ્રયાણ કરી રહ્યા છે, પછી ભલે તે આગગાડીથી કે આગબોટથી હોય !

બધા પંથોનું આજ તારતમ્ય છે; માટે એ સિદ્ધાંતને વળગી

રહી ઝગડા અને વાદવિવાદોને દૂર કરવા જોઇએ. મહિમ્ન સ્તોત્રનો એક પ્રખ્યાત શ્લોક આપણામાંથી ઘણાને યાદ તો હશે.

ત્રયી સાંખ્યં યોગઃ પશુપતિમતં વૈષ્ણવમિતિ

પ્રામિષ્ઠે પ્રસ્થાને પરમિદમદઃ પથ્યમિતિ ચ ।

રુચીનાં વૈચિત્ર્યાદ્જુકુટિલનાનાપથજુષાં

નૃણામેકો ગમ્યસ્ત્વમસિ પયસામર્ણવ ઇવ ॥

ભાવાર્થ—“ વૈદિક, સાંખ્ય યોગ, શૈવ અને વૈષ્ણવ વગેરે ભિન્ન ભિન્ન પંથો પૈકી, કેટલાક એકને ખરો અને કેટલાક ખીજને ખરો કહે છે; પણ જેવી રીતે સર્વ નદીઓના પ્રવાહ, સીધા કે વાંકાચૂંકા હોય તો પણ અંતે સમુદ્રમાં જઈ મળે છે; તેવીજ રીતે પ્રાણી માત્ર પોતાની ભિન્ન રૂચિને લીધે ગમે તે માર્ગનું અવલંબન કરે તો પણ તે બધાનો પ્રયાસ, હે પ્રભુ ! તને પ્રાપ્ત કરવાનો હોય છે. ”

દાણાને નાખી દધને કણસલાં અને છાલાંને માટે તકરાર કરનાર માણસો શું મૂર્ખા નથી ? એક બંગાલી કવિએ સત્ય કહ્યું છે કે, “ ડાંગર ખાંડવાના ખાંડણીયાની પૂજા કરવાથી પણ જો જીવનનાં દુઃખો દૂર થતાં હોય તો ખીજ લોકો શું કહે છે તેની ખીલકુલ દરકાર કર્યા વગર તું નિરાંતે તારે માર્ગે ચાલ્યો જા, અને તૈમ કરતાં તને પ્રેમનો અદ્ભૂત આનંદ પ્રાપ્ત થશે. ”

બલે માર્ગસ સાંમેલાનેજ તેનો પ્રભુ ગણે, પણ જે મળવાનું છે તે તો, “ માત્ર શુદ્ધ અને ભક્તિપરાયણ હૃદય જ છે; ” અને જો તે હોય તો અચાન રૂપી તિમિરનો નાશ થશે; અને માર્ગ સ્પષ્ટ અને સરળ જણાશે. પ્રકાશનીજ ખોળ કરો; જ્ઞાનનું સંશોધન કરો. ”

અક્તિયોગ.

“ માંહોમાંહે ઝઘડા કરવાથી અજ્ઞાનનો અંધકાર દૂર થતો નથી; અંધકાર, કેવળ વાદવિવાદ કે બળજેરીથી પણ અજ્ઞાનનો અંધકાર નાશ પામતો નથી. જ્ઞાન રૂપી પ્રકાશનું કિરણ લાવવાથી બધો અંધકાર ધામેથી દૂર થઈ જાય છે. ”

જ્ઞાનરૂપી તેજ જેમનામાં સંપૂર્ણ વ્યાપ્ત થયેલું છે તેઓ કદી પણ વાદવિવાદ કરતા જણાયા નથી. તેઓ તો સર્વત્ર સમદર્શી હોય છે. જે માણસ એક પર્વતની ટોચે ઉભો હોય તેને તો જમીન ઉપરનાં બધાં વૃક્ષો એક સરખી ઉંચાઈનાંજ જણાય છે, અને બધાં ખેતરો એકજ સપાટીવાળાં દેખાય છે. નવવિધાન ધર્મ સમાજના પ્રચારક બાપુ પ્રતાપચંદ્ર મજુમદાર આદિ ધર્મ સમાજના નેતા મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ ટાગોરને મળવા ગયા. ત્યાં મહર્ષિના ટેબલ ઉપર તેમણે ખ્રિસ્તિ ધર્મનાં કેટલાંક પુસ્તકો જોયાં. દેવેન્દ્રનાથને ખ્રિસ્તિ ધર્મ ઉપર કંટાળો હતો એ વાત પ્રતાપચંદ્રને માલૂમ હોવાથી તે પુસ્તક જોઈને તેમને ઘણી નવાઈ લાગી. તેમણે મહર્ષિને પૂછ્યું, “ આ પુસ્તક વળી તમારા ટેબલ ઉપર ક્યાંથી ? ” મહર્ષિએ ઉત્તર આપ્યો કે, “ જ્યારે હું નીચાણનાં પ્રદેશમાં ચાલતો હતો, ત્યારે જૂઠ્ઠા જૂઠ્ઠા ખેતરો વચ્ચે આવેલી ટેકરીઓ અને વાડોજ માત્ર મારી દૃષ્ટિએ પડતી હતી; પણ હવે હું જરા ઉચે ચાલું છું એટલે હવે આખો પ્રદેશ મારી દૃષ્ટિ નીચે એક વિશાલ સપાટ ખેતરની પેઠે વિસ્તરે છે, અને ટેકરા ટેકરીઓ વગરનો એકજ માલીકનો વજ્રો હોય નહિ તેમ દેખાય છે. ” આધ્યાત્મિક જીવનની ઉચ્ચ કોટિને પ્રાપ્ત કરવાથી તેના હૃદયની વિશાળતામાં વિવિધ-મતોના તથા પંથોના મતભેદો લય પામ્યા હતા. અરે ! એતો ઠીક,

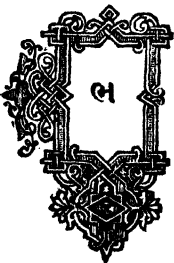
પણુ આપણે શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસને બ્રહ્મ સમાજના બાપુ કેશવ-ચંદ્રસેન સાથે ઘણાજ ગાઢ પરિચય હતો તે ક્યાં નથી જાણતા ?

ઈશ્વરનો સાચો ભક્ત જ્ઞાતિ કે ધર્મને માન આપતોજ નથી; તે તો સર્વને સમાન દષ્ટિથી જુવે છે. સૂક્ષ્મ દષ્ટિથી જોશો તો જણાશે કે બધા માણસો એકજ પ્રાપ્ત્યની શોધમાં છે, મેં એક વખત શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસને પૂછ્યું કે “ હિંદુધર્મમાં અને બ્રહ્મ સમાજમાં શો ફેર છે ? ” તેમણે જવાબ આપ્યો, “ આ મંદિરની અંદર કીર્તન થાય છે તે હું સાંભળું છું, પણ તેમાં એક માણસ છે તે હમેશાં પોતાના વાદ્યમાંથી એકજ પ્રકારનો સૂર કાઢે છે; બીજો એવાજ વાદ્યમાંથી અનેક સૂર અને આલાપ વ્યક્ત કરે છે; વળી કોઈ ત્રીજો બીજા વાદ્યમાંથી અન્ય સૂર કાઢે છે, છતાં એ બધામાં શો ફેર છે ? ” ધારો કે એક વિશાળ તળાવ છે, તેની ચારે બાજુ ચાર આવારા છે; અને તે દરેક આવારે જુદી જુદી ભાષા બોલનાર માણસ ઉભો રહી પાણી ખેંચે છે. તેઓને જઈ પૂછીશું કે—“ ભાઈ ! તમે શું કાઢો છો ? ” તો તેમાંના એક કહશે કે “ પાણી ”, બીજો કહશે કે “ જલ, ” વળી ત્રીજો જવાબ આપશે કે “ વોટર ”, અને ચોથો “ એકવા ” કહી ઉભો રહેશે. એકની એક વસ્તુ જૂદા જૂદા માણસો જૂદે જૂદે નામે ઓળખે છે; પદાર્થ તો એકજ છે. તેવીજ રીતે એકજ પરમાત્માને મનુષ્યો પોતાની ભિન્ન રચિતો પ્રમાણે જૂદાં જૂદાં નામે આપે છે. ” આ પ્રમાણે સર્વ ધર્મનું રહસ્ય જો એકજ છે તો પછી મતમતાંતરનાં ઝગડા કરવાથી શો લાભ છે ? માણસના જીવનનો હેતુ—સર્વ ધર્મનું રહસ્ય—પ્રભુપ્રેમ—ભક્તિ—એજ મેળવવાને પ્રયત્નવાન થાઓ !

પ્રકરણ ૧ લું.

ભક્તિ એટલે શું ?

ક્તિસૂત્રમાં નારદૃષિ કહે છે કે, ભક્તિ એટલે “કોઈપણ પદાર્થ તરફ ગાઢ પ્રેમ*”, અને રાંડિલ્યસૂત્રમાં લખ્યું છે કે, “ભક્તિ એટલે ધ્વિર પ્રત્યે અપૂર્વ અનુરાગ.” (અ. ૧ સૂત્ર ૨) આવા પ્રકારની ભક્તિ તે રાગાત્મિકા, અહંતુક

અથવા મુખ્યા ભક્તિ છે. ભક્તિ રસામૃત સિંધુમાં પણ કહ્યું છે કે, “રાગ એટલે પોતાના ઇષ્ટ પદાર્થ તરફ અંતરના પ્રેમનો સ્વાભાવિક ઉમળકો અને એવા પ્રેમના ઉમળકાવાળી ભક્તિને રાગાત્મિકા કહેવાય છે.”

એક બંગાલી ભજનમાં કહ્યું છે કે, “સમુદ્ર તરફ વહન કરવું એ જેમ નદીઓનો સ્વભાવ છે, તથા સુગંધી પ્રસારતી એ જેમ

*સા કસ્મૈ પરમપ્રેમસ્વરૂપા—ભક્તિ સૂત્ર. ૨.

પુષ્પોનો મુણુ છે, તેવીજ રીતે હે પ્રભુ ! તારે માટે ઝખના કરવી એ આ હૃદયનો સ્વભાવજ છે. ”

પ્રયત્ન વગર, આપોઆપ હૃદયમાં ઉદ્ભવતી, ઇશ્વર માટે આત્માની સ્વાભાવિક ઉત્કંઠા, એજ સાચી ભક્તિ છે. આ ભક્તિ અહૈતુકી હોય છે. હૃદય પોતાની પ્રિય વસ્તુ શિવાય બીજા કશાની દરકાર કરતું નથી. ઐહિક પદાર્થની પ્રાપ્તિને માટે હૃદય ઇશ્વરની પ્રાર્થના કરતું નથી એટલુંજ નહિ, પણ મોક્ષને માટે પણ પ્રભુને યાચના કરવામાં આવતી નથી. પ્રભુ પ્રાપ્તિ એજ ફક્ત હૃદયની ઇચ્છા હોય છે.

શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન કહે છે કે, “ જોણે પોતાનો આત્મા મને અર્પણ કરેલો છે, તેને તો બ્રહ્માસન કે ઇન્દ્રાસન માટે પણ ઇચ્છા હોતી નથી; તો પછી તેને અખિલ જગતના સાર્વભૌમ રાજા થવાને કે પાતાલ લોકનું રાજ્ય કરવાને તો ક્યાંથીજ ઇચ્છા હોય ? એટલુંજ નહિ, પણ તે માણસને યોગસિદ્ધિની કે પુનર્જન્મમાંથી છૂટકારો કરવાની પણ પરવા હોતી નથી. તેને તો મારા શિવાય બીજા કશાની પણ ઇચ્છા હોતી નથી. ”—(શ્રીમદ્ ભાગવત ૧૧ સ્કંધ અધ્યાય ૧૪).

ભક્તરાજ રામપ્રસાદે સત્યજ કહ્યું છે કે, “ ભક્તિ એ રાણી છે અને મુક્તિ એતો માત્ર તેની એક દાસી છે. ” વળી, “ જે માણસનું હૃદય પ્રભુ ભક્તિના આનંદરસથી પૂર્ણ છે, તેને મુક્તિ આવીને આપો આપ પગે પડે છે. ”

સાચા ભક્તો મોક્ષની પણ પરવા કરતા નથી; એમને તો મોક્ષ એની મેળેજ આવી મળે છે. આવા ઉચ્ચ કોટિના ભક્તોમાં બદ્ધો વાળવાની લાગણીનો કેવળ અભાવ હોય છે. “ ઇશ્વરે મને આટલા બધા પદાર્થો આપ્યા છે, તેટલા માટે મારે તેના ઉપર

ભક્તિયોગ.

પ્રેમ રાખવો જોઈએ,” આવા વિચારને માટે સાચા ભક્તના હૃદયમાં ખીલકુલ અવકાશ હોતો નથી. સાચી ભક્તિમાં ઇશ્વર શિવાય અન્ય કોઈપણ પદાર્થ માટે ખીલકુલ ઇચ્છા હોવી જોઈએ નહિ. જે ભક્તિ ભૂતકાળના ઉપકાર કે ભવિષ્યની સુખેચ્છાઓને અવલંબીને રહેલી છે તે કદીપણ અહૈતુકી હોઈ શકેજ નહિ. અહૈતુકી ભક્તિમાં “ એટલે, ” “ માટે ” વગેરે કાંઈ હોતું નથી. એક બંગાલી કાવ્ય કહે છે કે, “ હું ચાહું છું કારણ કે હું ચાહું છું, અને તારા શિવાય અન્યને ચહાવાનો કે ઝાળખવાનો મારો સ્વભાવજ નથી. ” અહૈતુકી ભક્તિનું આજ તારતમ્ય છે, અને ભક્તિયોગની પણ આજ ખરી પરાકાષ્ટા છે !

એનાથી ઉતરતા દરજ્જાની ભક્તિ પણ હોઈ શકે છે, તે જો કે “ ભક્તિ ” ના નામને લાયક નથી, તોપણ સીડીનાં પગથીયાં પેઠે આપણને ઉચ્ચ સ્થાને પહોંચવાને સહાયભૂત થાય છે. એ પગથીયાં પર ચઢવું બાલું મુશ્કેલ છે તોપણ કોઈએ નિરાશ થવાનું કારણ નથી. પહેલે—પગથીએ શરૂ કરીને પણ અભ્યાસ અને સતત ઉદ્યોગથી ઉંચી ટોચે પહોંચી શકાશે !

મનુષ્યોની ઉચ્ચ કે નીચ કોટિ પ્રમાણે ભક્તિના નીચે પ્રમાણે વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે.

૧. રાગાત્મિકા, અહૈતુકી અથવા મુખ્યા.

૨. વૈધી, હૈતુકી અથવા ગૌણી.

સામાન્ય માણસો હૈતુકી અથવા ગૌણી ભક્તિનો સાચા હૃદયથી અભ્યાસ કરતાં કરતાં હોવટે ઉંચામાં ઉંચા પ્રકારની ભક્તિને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. ભક્તિ; રસામૃત સિંધુમાં લખ્યું છે કે, “ જ્યાં મુધી મનુષ્યના હૃદયમાં ઇશ્વરને માટે સ્વાભાવિક પ્રેમ થાય નહિ

ત્યાં સુધી તેણે વૈધી એટલે કે ભક્તિને પોપણુ આપે એવી ધર્મગ્રંથોની ચર્ચાથી ઇશ્વરની ભક્તિ કરવી.

એકજ વાર પ્રભુપર ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે એટલે પછી તે થોડાજ સમયમાં ગાઢ પ્રેમમાં પરિણામ પામે છે, અને ગાઢ પ્રેમમાંથી અહૈતુકી ભક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે. ધાર્મિક પુસ્તકોના ધ્યાન પૂર્વક સતત અભ્યાસથી, તથા ઇશ્વરના ગુણો સિદ્ધ કરે એવા વાદવિવાદ તથા વાર્તાઓથી મનુષ્યના હૃદયમાં ઇશ્વર માટે ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે અને પરિણામે ગાઢ પ્રેમ ઉદ્ભવે છે. પ્રભુભક્તિના વિષયોમાં એવી તો કાંઈ ખૂબી રહેલી છે કે અંતરનો પ્રેમ આપોઆપ ખેંચાઈ આવે છે. કેટલાએ નાસ્તિકોનાં પાપાણુ હૃદયો પ્રભુ નામના પ્રભાવ આગળ પીગળી ગયાંના અને પ્રભુ પ્રેમમાં ગાંડાતુર થયેલાંના ઘણા દાખલાઓ પ્રખ્યાત થયેલા છે.

આ ગૌણી ભક્તિ, જેના વિષે ઉપર કહેવામાં આવ્યું છે તે-સહેતુક હોય છે. “ ઇશ્વરે મને આટલાં બધાં સુખનાં સાધનો આપેલાં છે, અને હવે પછી પણ મને વધારે સાધનો આપશે. અનેક આકૃતો-માંથી ઇશ્વરે કેટલીએ વાર માફ રક્ષણુ કર્યું છે ? તેના જેવો દયાળુ અને માયાળુ બીજો કોણુ હોઈ શકે ? ” આવા આવા વિચારોને પરિણામે, એટલે કે ભૂતકાળમાં થયેલા અથવા ભવિષ્યમાં થવાના લાભ, એટલે કે ધન, માન કે એવાજ બીજા ઐહિક પદાર્થોની ઇચ્છાપર જે પ્રેમ અવલંબી રહ્યો છે, તે અલગત હલકા પ્રકારનીજ ભક્તિ સ્હેવાય; તો પણ તે ઉચ્ચ પ્રકારની ભક્તિને પ્રાપ્ત કરવાના એક પગથીયા રૂપ છે.

પ્રદહાદના હૃદયમાં આ અહૈતુકી ભક્તિ શરૂઆતથીજ જન્મી હતી. તે રાત્રિદિવસ શ્રીકૃષ્ણનું નામજ લીધા કરતો હતો. પણ તેને

ભક્તિયોગ.

પ્રભુ ભક્તિનું કારણ ખખર નહોતું. પરંતુ દ્રુવ કુમારે રાજ્ય મેળવવાના હેતુથી ઇશ્વરની ભક્તિ કરવા માંડી હતી. “સત્ય હૃદયથી પ્રાર્થના કરવાથી પ્રભુ ભક્તહૃદયની મનઃકામના પૂર્ણ કરે છે” એવી માન્યતાથી દ્રુવ કુમારે ભક્તિ શરૂ કરી હતી. ઘણાંએ વર્ષો જ્યારે તેણે સતત ધ્યાન કર્યાં કર્યું અને તેને પ્રતાપે જ્યારે પ્રભુએ તેને દર્શન દઇ વરદાન માગવા કહ્યું, ત્યારે તેનું હૃદય પ્રભુ પ્રેમમાં એટલું તો આસક્ત થયું હતું કે તે આશ્ચર્યચકિત થયો. જે કામનાથી તેણે ભક્તિ આરંભી હતી તેનું જ્યારે પ્રભુએ તેને સ્મરણ કરાવ્યું ત્યારે તેણે કહ્યું,

“ હે પ્રભો ! સત્ય છે કે, મેં રાજ્ય મેળવવાને માટે તારી ભક્તિ શરૂ કરી હતી. પણ મહા મહા મુનિવરોને પણ અપ્રાપ્ય એવા તને પ્રાપ્ત કર્યા પછી હું કાંઈ પણ વરદાનની ઇચ્છા રાખતો નથી. હે ઇશ્વર ! મારા સર્વ મનોરથ પૂર્ણ થયા છે. હે પ્રભો ! કાચની શોધ કરતાં દરતાં મને દિવ્ય રત્ન પ્રાપ્ત થયું છે ! ”

કેવો સુંદર પરિપાક ! વળી એક બીજો ભક્ત હતો; તેની સમક્ષ જ્યારે સાક્ષાત્ દેવીએ આવીને વરદાન માગવા કહ્યું ત્યારે તેણે જવાબ દીધો, “ હે મા ! બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ્વર સતત ભક્તિ કરતા હોવા છતાં પણ મહાભાગ્યેજ પામી શકે એવા તારા ચરણ કમળનાં અલભ્ય દર્શન કર્યા પછી બીજું કયું વરદાન હું માગું ? ખરેખર ! મારા સર્વ મનોરથ પૂર્ણ થયા છે. ”

એકવાર મેં હરદ્વારવાસી સ્વામી કામરાજ પરમહંસને પૂછ્યું, “ તમે ઇશ્વર પાસે શાની યાચના કરો છો ? ” ત્યારે તેમણે જવાબ આપ્યો “ મારો આત્મા ઇશ્વરમાં હમેશાં તક્ષીન થઇ રહે તે શિવાય મારે બીજું શું માગવાનું છે ? ”

ભક્તને તેના હૃદયનો ઇશ પ્રાપ્ત થાય ત્યાર પછી બીજું શું

જોઈએ ? મધમાખીને એકવાર મધ પ્રાપ્ત થાય એટલે પછી તેને પાણીની શી પરવા ? જ્યાં સુધી મનુષ્ય અજ્ઞાન હોય છે ત્યાં સુધીજ ઐહિક સુખોને માટે તે પ્રભુની ભક્તિ કરે છે. પણ જ્યારે પ્રભુ-પ્રેમની જાંખી તેને થાય છે, અને તે પ્રેમમાં રહેલો અતુલ આનંદ અનુભવવામાં આવે છે, ત્યારે તે પ્રભુ શિવાય ખીજ કયા પદાર્થની ઇચ્છા કરશે ? પછી તેને કોઈ પૂછે કે, “ તું ઇશ્વરને શા માટે ચ્હાય છે ? ” તો તે કહેશે કે, “હું ચ્હાઉં છું કારણ કે હું ચ્હાઉં છું”. આ પ્રકારે સકામ હૈતુકી ભક્તિ પવિત્ર નિષ્કામ અહૈતુકી ભક્તિમાં વિકાસ પામે છે, અને તે સકામ ભક્તિ એક પગથીયા રૂપ છે.

ગૌણી ભક્તિ ત્રણ પ્રકારના ઉપાસકો પ્રમાણે ત્રણ જાતની હોઈ શકે છે. (૧) સાત્વિકી એટલે શુદ્ધ. (૨) રાજસી એટલે અહંભાવ પ્રધાનરૂપ. (૩) તામસી એટલે મોહરૂપ. મનુષ્ય તામસી ભક્તિમાંથી રાજસી ભક્તિ પ્રાપ્ત કરી શકે છે, અને તેમાંથી વધારે પ્રયત્ન કરીને સાત્વિકી ભક્તિ પણ પામે છે; અને આ સાત્વિકી ભક્તિમાંથી છેવટે અહૈતુકી અથવા નિષ્કામ ભક્તિને પમાય છે. શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને અર્જુનને કહ્યું છે કે, “ હે અર્જુન ! દુરાચારી માણસ પણ જો મારી અનન્ય ભક્તિમાં લીન થાય તો તેને મહાત્મા ગણવો, કારણ કે તેને સત્ય જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયેલું છે. આવે અનન્ય ભાવે જે મને ભજે છે તે ધર્માત્મા જલદી શાશ્વત આનંદ પ્રાપ્ત કરે છે. હે કૈતેય ! મારો ભક્ત કદી નાશ પામતો નથી એ તું ખચિત માન ! (શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા અં ૯ શ્લોક ૩૦-૩૧).

ઉપર કહેલી ગૌણી ભક્તિના ત્રણ પ્રકાર નીચે આપ્યા છે. ચોર લોકો, લૂંટારાઓ વિગેરે દુષ્ટ કર્મ કરનારાઓ પોતાના પાપ-

ભક્તિયોગ.

મય હેતુઓ સફળ થાય તે માટે ઇશ્વરની ભક્તિ કરે છે. લૂંટારાઓનાં ટોળાં જ્યારે અસલ ધાડ પાડવા જતાં ત્યારે કાળી માતાની પૂજન કરતાં હતાં, અને જૂઠા કેસોમાં પોતાને જીત મળે તેટલા માટે ઘણા લોકો દુર્ગાની પૂજન હાલ પણ કરે છે. આ ભક્તિ તામસી પ્રકારની ગૌણી ભક્તિ છે. જે લોકો ઐહિક સુખોને માટે અર્થાત્ ધન, માન, અધિકાર, જમીન મેળવવાને અથવા શત્રુ પર વિજય મેળવવાને પ્રભુની ભક્તિ કરે છે તે રાજસી ભક્તિ કહેવાય છે. જે લોકો જગતનાં સુખોની દરકાર કર્યા શિવાય કેવળ આનંદ મેળવવા માટેજ ઇશ્વરની પ્રાર્થના કરે છે તે લોકોની ભક્તિ સાત્વિક કહેવાય છે.

આ ત્રણે પ્રકારની ભક્તિમાં કાંઈ ને કાંઈ હેતુ સમાયેલો હોય છે, પણ નિષ્કામ ભક્તિમાં ઐહિક હેતુ હોતો નથી એટલુંજ નહિ, પણ અનંત આનંદ કે મોક્ષની ઇચ્છા માટે પણ તેમાં અવકાશ હોતો નથી.

હવે સકામ ભક્તો ત્રણ પ્રકારના હોઈ શકે; (૧) આર્ત, (૨) જ્ઞાસુ, અને (૩) અર્થાર્થી. જે માણસ પોતાની ઉપર આવી પડેલાં સંકટોમાંથી મુક્ત થવાને, અર્થાત્, વિપરીત સંજોગોમાંથી છૂટવાને ઇશ્વરની ભાક્ત કરે તે માણસને આર્ત ભક્ત કહેવાય છે. દાખલા તરીકે, કોઈ માણસ હોડીમાં બેસીને નદી પાર કરતો હોય તેવામાં ઓચિંતુ વાવાઝોડું થાય અને હોડી ડૂબવાની તૈયારીમાં હોય તેવે સમયે દુઃખમાંથી છૂટવાને જે ઇશ્વર પ્રાર્થના કરે તે આર્ત ભક્ત કહેવાય. જ્ઞાસુ ભક્તમાં પ્રભુને માટે પ્રથમથીજ પ્રેમ હોતો નથી, પણ તે ઇશ્વરના ગુણો, તથા તેનાં કાર્યો જાણવાને ઇક્ષ્ણુ આતુરતાવાળો હોય છે, અને તેટલાજ માટે અભ્યાસ કરે છે. જે મનુષ્ય અમુક નિશ્ચિત વસ્તુ-ધન, સંતતિ, કીર્તિ વિગેરેની પ્રાપ્તિને માટે ઇશ્વરની પ્રાર્થના કરે તે અર્થાર્થી ભક્ત છે.

ઉપર ગણાવેલા ભક્તો નીચી કોઠિના છે, છતાં તેઓ પણ ભક્તિના સતત અભ્યાસથી નિષ્કામ ભક્તિને પણ મેળવી શકે છે. જ્યોત્સના આર્ત હશે તેઓ પોતાનું સંકટ દૂર થઈ ગયા પછી પણ ઈશ્વરની ભક્તિ કર્યા શિવાય રહેશે નહિ, અને તેમ કરતાં તે નિષ્કામ ભક્તિને પામશે. જગત્સુ ભક્ત પુસ્તકોમાં અને બાહ્ય જગતમાં ઈશ્વરનો અભ્યાસ કરતાં કરતાં તેની ઉપર નિષ્કામ પ્રેમ રાખતાં શીખે છે, કારણ કે અભ્યાસ કરતાં કરતાં તેનું મન ઈશ્વર ઉપર વધારે ને વધારે આસક્ત થતું જાય છે. અર્થાર્થી ભક્ત નિષ્કામ ભક્તિને કેવી રીતે પામે છે તેનો સારામાં સારો દાખલો દ્રુવકુમાર છે !

પ્રકરણ ૨ જી.

ભક્તિ માટે યોગ્યતા.

મહા ભાગવતના એકાદશ સ્કંધમાં કહ્યું છે કે, “ જે માણસ જગતના પદાર્થોથી વિરક્ત નથી, તેમજ જેના હૃદયમાં તેમના પર અતિ આસક્તિ પણ નથી, પણ જેના હૃદયમાં ઈશ્વર માટે ભાવ ઉત્પન્ન થયો છે તે માણસ

ભક્ત થવાને લાયક છે. ” (અં ૨૦ શ્લોક ૮).

જ્યાં સુધી માણસ સંશય રૂપી અધકારમાં હોય છે ત્યાં સુધી ભક્તિ તેને માટે શક્ય નથી. ઈશ્વર તરફ લગારે વૃત્તિ દોરાવા વગર ભક્તિ સાધ્ય થાય જ નહિ. નિત્ય નહિ તો પણ કોઈ કોઈવાર માણસનો ભાવ ઈશ્વર તરફ હોય તોજ તે ભક્ત થઈ શકે.

ભક્તિને વય, વર્ણ, સ્થિતિ કે ગાત્રિ સાથે કાંઈજ સંબંધ નથી. ધણીની એવી ભૂલ ભરેલી માન્યતા હોય છે કે પુખ્ત ઉમર થયા પહેલાં ભક્તિ કરવી નહિ. પરંતુ આત્માવસ્થા એજ ભક્તિને કેળ-

વવાનો સારામાં સારો સમય છે. શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ કહેતા કે, “ હૃદય માટીના જેવું પોચું હોય-એટલે કે જગતના સંસર્ગથી નિષ્કુર થયું ન હોય-તે પહેલાંજ ભક્તિનાં બીજ વાવે. ” મારો એક મિત્ર મને કહેતો હતો કે, “ વૃદ્ધાવસ્થામાં ભક્તિ શરૂ કરવી એ શેતાનનું એકું ઇશ્વરને ધરાવ્યા બરોબર છે. ” ઘરડા માણસો ધણીવાર એમ કહેતા જણાય છે કે બાલ્યાવસ્થા જ્ઞાન મેળવવાને માટે, યુવાવસ્થા ધન પ્રાપ્તિને માટે, અને વૃદ્ધાવસ્થા ભક્તિ કરવાને માટે છે. પરંતુ વાસ્તવિક રીતે જોતાં પરમેશ્વરનો કાંઈ એવો આશય હોય એમ જણાતું નથી. વિદ્યા તથા ધન ઇશ્વરની ભક્તિ સાથે ઉપાર્જન કરવાનાં છે. ધર્મ રહિત વિદ્યા અને ધન શા કામનાં ? અધર્મી માણસોમાં તો ધન પ્રાપ્તિ અને વિદ્યાપાર્જનથી ઉલ્લી પાપવૃત્તિઓ પોપણ પામે છે; અને વૃદ્ધાવસ્થા માટે પશ્ચાત્તાપ શિવાય બીજું કાંઈ પણ રહેતું નથી. તે નીચે આપેલા શ્લોક ઉપરથી વધારે સ્પષ્ટ થશે. “ હે ગણેશ જનનિ ! દુર્ગા ! બાલ્યાવસ્થામાં મેં તારી ભક્તિ કરી નહિ, કારણ કે તે સમયે મને વાત્યા નહોતી; કિશોર વય અને યુવાવસ્થામાં જ્ઞાન મેળવવામાં અને જગતની ઉપાધિઓમાં માફ મન ગુંથાયલું હોવાથી મારાથી ભક્તિ થઈ શકી નહિ; અને હવે મૃત્યુના સતત ભયુકારાઓથી ઘણો ભયભીત થાઉં છું. હું અનાથ હવે કોને શરણે જાઉં ? ” ખરે ! આવા હાલ જીવનની પૂર્વાવસ્થામાં જેઓએ ધર્મની દરકાર કરી નથી તેમના થાય છે; અને તેથીજ ઉત્તરાવસ્થામાં તેઓ મૃત્યુથી ભય પામે છે. પણ ભક્તિમય જીવન ગુજરનારને તેનાથી જૂદોજ અનુભવ થાય છે. તેણે કહે છે કે, “ હે યમ ! તારા દાંતીયાથી હું ક્લેશ માત્ર પણ ત્રાસતો નથી. ” મનુષ્યે મૃત્યુને માટે હમેશાં તૈયાર થઈ

ભક્તિયાગ.

રહેવું જોઈએ, કારણ કે મૃત્યુ યુવાવસ્થામાં તેમજ વૃદ્ધાવસ્થામાં આવી શકે છે. મહાભારતના શાંતિપર્વમાં કહ્યું છે કે, “ બાલ્યાવસ્થામાંજ ધર્મશીલ થાઓ, કારણકે કાળ ક્યારે કોને ઝડપશે તે કોણ જાણી બેઠું છે ?” (અ. ૧૭૫. શ્લો. ૧૫) પ્રહ્લાદ ભક્તે પણ કહ્યું છે કે, “ ડાહ્યા માણસોએ બાલ્યાવસ્થામાંજ ભક્તિનું પોષણ કરવું, કારણ કે મનુષ્ય જન્મ દુર્લભ છે અને અનિશ્ચિત છે એટલુંજ નહિ, પણ સંપૂર્ણ ફલને પણ આપવા વાળો છે;—માટે બાલ્યાવસ્થામાંજ ભક્તિ કરવી. ”

જેટલા મહાન ભક્તો થઈ ગયા છે તેમાંના ઘણાખરામાં પ્રભુ પ્રત્યેનો પ્રેમ બાલ્યાવસ્થામાંજ પોષાયો હતો. બાલપણમાં જેણે ભક્તિ કરી નથી તેની વૃદ્ધાવસ્થા પશ્ચાત્તાપથી પૂર્ણ નીવડે છે, માટે સ્ત્રી પુરૂષોએ પૂર્વાવસ્થામાંજ ભક્તિનું સેવન કરવું કે જેથી વૃદ્ધાવસ્થામાં પશ્ચાત્તાપ કરવાનો સમય આવે નહિ. ભક્તિ કરવામાં શાંતિ, કુલ, ઉચ્ચ, નીચ વગેરે કોઈપણ પ્રકારનો ભેદ હોતો નથી, એ પૂર્વે જણાવવામાં આવ્યું છે. શાંડિલ્ય ર્ષિએ પણ કહ્યું છે કે, “ નીચમાં નીચ, અધમ વર્ણોને પણ ભક્ત કરવાનો અધિકાર છે. ” (શાંડિલ્ય સૂત્ર અ. ૨ સૂત્ર ૭૮)

સત્ય હૃદયથી ચાંડાલ પણ ઇશ્વરની ભક્તિ કરે તો ઇશ્વર તેનાથી, ઉચ્ચ શાંતિના કોઈપણ માણસની ભક્તિથી તે જેટલો પ્રસન્ન થાય તેટલોજ પ્રસન્ન થશે. ઇશ્વરને મન ઉચ્ચ કે નીચ કાંઈ છેજ નહિ. તેને મનતો બધા સમાન છે. ચાંડાલ આપણને ચાહી શકતો નથી શું ? અને જો તે આપણને સત્ય પ્રેમથી ચાહતો હોય તો ક્યાં સુધી આપણે તેના પ્રેમનો અનાદર કરી શકીશું ? નિષાદનો અધિપતિ ગૂહક શ્રી રામચંદ્રને ઘણી છૂટથી ટુંકારો કરીને

બોલાવતો હતો. તેના આવા અસહ્ય વર્તનથી લક્ષ્મણને મહા ક્રોધ થયો. તેથી એક સમયે રામચંદ્રજી જોડે આટલી બધી ઘૂટ લેવા માટે તેને મારી નાંખવાને તે તૈયાર થયો. ત્યારે શ્રી રામચંદ્રે તેને અટકાવીને કહ્યું, “હે લક્ષ્મણ ! તું કેને મારવા તૈયાર થયો છે ? શુદ્ધ અને ગાઢ પ્રેમને લીધેજ એ મને તુંતાંથી બોલાવે છે; એટલા માટે તું એને દોષ દે નહિ ! એ મારા બહાલા મિત્ર પ્રત્યેના મારો પ્રેમ ઉલટો તેનાથી વધે છે. પ્રેમથી ચાંડાલે પણ મને પોતાનો કરી લીધો છે પણ પ્રેમ વગરનો બ્રાહ્મણ મારે કશા કામનો નથી. મારા ઉપર જેને પ્રેમ નથી તેવા માણસનું આવેલું અમૃત પણ મને અગ્રાણ્ય છે; પણ જે મારા ઉપર અનન્ય પ્રેમ રાખે છે તેના હાથનું ઝેર સુદ્ધાં મને ગ્રાણ્ય છે.”

વળી શખરી પણ ચાંડાલ હતી, છતાં શ્રી રામચંદ્રે તેનાં પા-ધેલાં બોર પાધાં હતાં. પવિત્ર પ્રેમ-ભક્તિ-સઘળી વસ્તુઓને પ-વિત્ર કરે છે.

“ અષ્ટધા ભક્તિ મ્હેચ્છમાં હોય તો તેને પણ ભક્ત શિરોમણી રૂપિ, જ્ઞાની કે સન્યાસી સમજવો.” ગરુડપુરાણ અ. ૨૩૧ શ્લો. ૯.

ભક્તિ કરવામાં ગરીબ કે ધનવાનનો ભેદ હોઈ શકતો નથી. વળી પ્રભુ ગરીબનો બેલી છે એ તો ધણા સમયથી પ્રચલિત વાત છે; કારણ કે ગરીબ માણસને મદદગારી થવું ધણું સહેલું છે, જ્યારે શ્રીમંત લોકોને તેમના માર્ગમાં ધણી લાલચો નડે છે. જીસમ કાઠરડે સત્યજ કહ્યું છે કે, “સોયના નાકામાંથી ઉઠને પસાર થવું કદાચ સહેલું પડશે, પણ ધનવાનનું ચિત્ત ભક્તિમાં લાગવું તેથી પણ વધારે મુશ્કેલ છે.”

ભક્તિયોગ.

શ્રીમદ્ ભાગવતમાં એક સુંદર ઉપાખ્યાન છે તેમાં કલિ અને પરીક્ષિત રાજાનો સંવાદ આપેલો છે. જ્યારે પરીક્ષિત રાજાના રાજ્યમાં કત્તિ ત્રાસ્યો ત્યારે તે બે કર જોડીને રાજા પાસે ગયો અને પોતાને રહેવાને કોઈ સ્થળ આપવાને તેણે રાજાને વિનવ્યો. રાજાએ જવાબ આપ્યો, “ મારા રાજ્યમાં તારે માટે મુદ્દલ જગો નથી. ” ત્યારે કલિએ દુઃખથી કરગરીને કહ્યું, “ હે રાજા ! કૃપા કરીને મને રહેવાને જગો તો અવશ્ય આપો. ” પછી દયા આવતાં રાજાએ તેને જુગારખાનું, પીડાં, વેશ્યાવાડ અને ખાટકી વાડ એટલાં સ્થળો રહેવાને માટે આપ્યાં. કલિને વિચાર કરતાં જણાયું કે આ સર્વે સ્થળોએ એકે સમયે રહેવું ઘણું મુશ્કેલ થઈ પડશે, માટે તેણે એવી કોઈ જગા શોધી આપવાને કહ્યું કે જેમાં આ ચારે સ્થળો મળેલાં હોય ! રાજાએ તેને એક સુવર્ણનો ગોળો કરી આપ્યો અને કહ્યું, “ આ વસ્તુમાં ઉપત્તી ચારે વસ્તુના ગુણો શિવાય વૈર એ એક વધારાનો ગુણ પણ સમાયેલો છે ! ”

ધન એ ઘણા દુર્ગુણોનું મૂળ છે. ધનવાન વર્ગમાં સત્ય ભક્તો ભાગ્યેજ મળી આવે છે. દ્રવ્યનો મદ્દ કાંઈ પ્રભુના દરબારમાં ચાલતો નથી. ભક્ત થવા માટે નત્ર સ્વભાવની ખાસ અગત્ય છે. બાહ્યો-પચાર કે આડંબરથી કાંઈજ અર્થ સધાતો નથી. ચીંથરેહાલ હોવા છતાં જો મનુષ્ય તેની ભક્તિ સત્ય અંતઃકરણથી કરે છે તો તેને પ્રભુ-અનાથનો નાથ-પ્રાપ્ત થાય છે; પરંતુ ફક્ત કર્મકાંડ કે વિધિથી કાંઈજ ફળ પ્રાપ્ત થતું નથી. એક બંગાલી કાવ્યમાં લખે છે કે, “ હે પ્રભુ ! તારા ભક્તના પ્રેમથીજ તું બંધાએલો છે. ભક્તિ અને પ્રેમ વગરની માત્ર શુષ્ક ક્રિયાઓથી કાંઈ તારું સત્ય જ્ઞાન થતું નથી. દ્રવ્યથી તને કોણ ખરીદી શકે તેમ છે ? ”

દુર્યોધનનાં મિષ્ટ પકવાનો કરતાં ગરીબ વિદુરજીની ભાજી ભગ-
વાનને વધારે મિષ્ટ લાગે છે !

ભક્તિ કરવા માટે વિદ્યાની પણ કાંઈ ખાસ જરૂર નથી, જે
કે વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવાથી ભક્તિનો માર્ગ ઘણીવાર સરળ થાય છે
અરે. શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ આ સિદ્ધાંતના એક ઉત્તમ ઉદાહરણ
રૂપ છે. એમનું ભણતર કેટલું હતું ?-જરા પણ નહિ. છતાં પણ
આપણામાં એમના જેવો જ્ઞાની કોણ હતો ? ઘણા ઘણા પંડિતો
પણ એમના ચરણ પ્રતાપે જ્ઞાન મેળવતા તે આપણે જાણીએ છીએ.
એમના જેવા મહા પુરૂષો તો કુદરતરૂપી પુસ્તકનો અભ્યાસ કરે છે,
અને તે પણ એવી રીતે કે પંડિત ગણાતા લોકો પણ તેનાથી
અજ્ઞાત હોય છે. ઇશ્વર સર્વનો પિતા છે અને પોતાના પિતાને
ખોલાવવા માટે મોટા ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરવાની જરૂર પડતી નથી.
અભણ ભરત પોતાના હૃદયનો શુદ્ધ પ્રેમ ખુલ્લા દિલથી પ્રભુ તરફ
ઘેવડાવે છે અને ઇશ્વર તેને ધીમે ધીમે કુદરતના ગાઠ અને ઉડાં
રહસ્યો જણાવી આશ્ચર્યચકિત કરે છે.

“ પારધિના આચરણમાં વિશેષ શું હતું ? વ્રતક્રમારની ઉમ્મર
કેટલી હતી ? ગજેન્દ્રમાં વિદ્યા ક્યાં હતી ? કુખ્ખમાં સૌંદર્ય કેટલું
હતું ? સુદામા પાસે કાંઈ પૈસો હતો ? વિદુરનું કુળ ક્યાં ઉચ્ચ
હતું ? ઉચ્ચસેનમાં પરાક્રમ કેટલું હતું ? છતાં પણ પ્રભુ તેમને બધાને
પ્રાપ્ત થયા ! પ્રભુ તો માત્ર ભક્તિ સામુંજ જીવે છે-તે કાંઈ આચ-
રણ, વય, વિદ્યા, સૌંદર્ય, ધન, કુલ કે પરાક્રમ, કશાને જોતો નથી.”

ભક્તિ સફલ થવા માટે એકલા વૈરાગ્યથી ચાલતું નથી; તેના
ઉપરાંત અહમ શ્રદ્ધાની પણ જરૂર છે, એક દિવસ નારદરૂપિ વૈકુંઠમાં
જતાં જતાં રસ્તામાં એક તપસ્વીને મળ્યા. તે તપસ્વીનું શરીર રાક્ષ-

હામાં અડધું દટાઇ ગયું હતું. તેણે નારદરૂપિને પૂછ્યું. “ હે નારદ-
રૂપિ ! તમે વૈકુંઠમાં જાઓ તો વિષ્ણુ ભગવાનને પૂછી જોજો, કે
મારે મોક્ષ મેળવવાને આ પ્રમાણે કેટલાં વર્ષો જોઈશે ? ” નારદજી
તેને વચન આપી આગળ ગયા, એટલામાં એક શાંતિરામ કરીને
સાધારણ જેવો જણાતો માણસ તેમને મળ્યો. શાંતિરામે નારદરૂપિને
જોઈને પૂછ્યું, “ તમે ક્યાં જાઓ છો ? વૈકુંઠમાં જાઓ છો ? ” નારદ-
રૂપિએ હા દહેતાં તે પોકારી ઉઠ્યો, “ તમારા ઇશ્વરને પૂછી જોજો
કે ભજન, પૂજન કે તપશ્ચર્યા કર્યા વગરનો મારો આ ગાંજો વૈકુંઠમાં
આવી શકશે કે નહિ ? ” નારદરૂપિએ બંને સવાલો વૈકુંઠમાં પહોંચ્યા
બરાબર ભગવાનની સ્તુતિ પૂર્ણ થતાં પૂછી જોયા. શાંતિરામનું નામ
દેવાતાં ભગવાનને લાગણી થઇ હોય તેમ તેમને જણાયું; અને પછી
તરત ભગવાન બોલી ઉઠ્યા, “ અહો નારદ ! એ શાંતિરામ જેવો
મારો અનન્ય ભક્ત ખીજો કોણ હોઈ શકે ! પણ તમે ખીજો
માણસ કહો છો તે કોણ છે ? ” નારદ રૂપિએ પાછા જતાં બંનેનો
સંદેશો પાછો કહી બતાવ્યો. શાંતિરામ તો આનંદથી નાચવા લાગ્યો
અને બોલવા લાગ્યો, “ અહો શાંતિરામ ! હવે તું આનંદ કર ! તારા
ગાંજને વૈકુંઠમાં સ્થાન મળ્યું છે. ”

આ પ્રમાણે શ્રદ્ધાથી કાર્ય સિદ્ધ થાય છે. નારદરૂપિએ ભક્તિ
સૂત્રમાં કહ્યું છે કે, “ પ્રભુના સત્ય ભક્તો ન્યાત જાતને, વિદ્યાને,
રૂપને, જન્મને, કુલને, ધનને કે કર્મકાંડને માન આપતા નથી. ”
(સૂ. ૭૨). જેવી રીતે ઇશ્વરની દૃષ્ટિએ સર્વ મનુષ્યો સમાન હોય છે
તેવી રીતે તેના ભક્તની દૃષ્ટિએ પણ બધા સમાનજ હોય છે.

બધા લોકો એમ કહેતા સાંભળવામાં આવે છે કે, “ બાઈ !
અમે તો સંસારની ખટખટમાં એટલા બધા પડેલા છીએ, કે અમારાથી

ભક્તિ થઈ શકતી નથી.” પરંતુ આ દલીલ ખોટી છે; કારણકે સંસાર વ્યવહારમાં રહીને પરમ ભક્ત થયાનાં ઘણાં દૃષ્ટાંતો છે. શ્રી ચૈતન્ય-દેવના પરમશિષ્ય ઓરિસ્સાના રાજાના હિસાબી પ્રધાન હતા. તેમના શિરપર એક રાજ્યનો ભાર હતો, છતાં શ્રી ચૈતન્ય તેમને એક મહાન ભક્તમાં ગણતા હતા. વળી શ્રી ચૈતન્યનો ખીજો શિષ્ય નિત્યાનંદ પણ ગૃહસ્થાશ્રમી હતો. એકવાર મુકુંદ નામે ચૈતન્યનો એક શિષ્ય ગદાધરને સાથે લઈને ભક્ત પુંડરીકને ત્યાં ગયો. ત્યાં પુંડરીકના ઘરમાં પેદા પછી ગદાધરને જણાયું કે પુંડરીક ઘણી એશ આરામની જાંદગી ગુજારતો હતો. પાસે જઈને બેસતાં તેણે જોયું તો પુંડરીક ઘોળી ખરકના જેવી ચાંદરવાળી એક હાથ ઉંચી તળાઈમાં આળોટતો હતો; તેનાં ઓરડાં સુગંધી પદાર્થથી મધમઘાટ થઈ રહ્યાં હતાં; અને તે શિવાય પણ એશઆરામના ખીજા ઘણા પદાર્થો ત્યાં આગળ હાજર હતા. ગદાધરને આવો વિપરીત પ્રકાર જોઈને ઘણુંજ માઠું લાગ્યું, કારણ કે પુંડરીક તે સમયે એક મહાન ભક્ત ગણાતો હતો; એટલે ગદાધરે તેના વિષે કાંઈ જૂદીજ કલ્પના પોતાના મનમાં ખાંધી હતી. મુકુંદ તરતજ આ વસ્તુસ્થિતિ જાણી ગયો, અને તરતજ તેણે પ્રભુ નામનો ઉચ્ચાર શરૂ કર્યો. તે શ્રવણ કરવાથી પુંડરીકને સમાધિ થઈ ગઈ અને તે પથારીમાંથી ધમ ઢઈને નીચે પડ્યો. ગદાધરને આ ખનાવ જોતાં ઘણુંજ આશ્ચર્ય લાગ્યું, અને જતી વખતે તેણે પોતાના અપરાધની પુંડરીક પાસે ક્ષમા માગી.

સંસારી માણસો શા માટે ઇશ્વરની ભક્તિ ન કરી શકે ? આ સંસાર શું પ્રભુએજ રચેલો નથી ? શું આ જગતમાં પ્રભુનું રાજ્ય ચાલતું નથી ? ઇશ્વરેજ આપણને આપણાં માતાપિતા અને

ભક્તિયોગ.

સગાં વહાલાંઓ આપ્યાં છે, તો પછી આપણાં સગાંઓ પ્રત્યે આમણી ફરજ બજાવતાં પ્રભુ સાથેના આપણો સંબંધ શા માટે તૂટવો જોઈએ ? જો આપણે પ્રભુભક્તિમાં આપણું હૃદય અને આત્મા અર્પીશું તોજ આપણે લાલચોમાંથી બચી શકીશું. પ્રભુમાં આસક્તિ રાખવાથી ગમે તેવો સંસારી માણસ પણ પોતાનું હૃદય પાપથી અને અનેક વાસનાઓથી મુક્ત રાખી શકે છે.

“જેમ કોઈ નાચનારી સ્ત્રી માથા ઉપર મટુકી મૂકી, વિવિધ તાલાનુસાર અંગ મરડીને નૃત્ય કરે છે, છતાં પણ તેનું ધ્યાન તો માથાપરની મટુકી ઉપરજ હોય છે; તેજ પ્રમાણે સાચોભક્ત પોતાનાં કાર્યોમાં મગ્ન રહે છે, છતાં તેનું ચિત્ત તો હમેશાં પ્રભુન ચરણ-કમળમાંજ ચોટલું રહે છે.”

જ્યારે શુક્રદેવજી જનકરાજ પાસે યોગનો અભ્યાસ કરવા માટે ગયા, ત્યારે તેમના મનમાં એક શંકા હમેશાં થયા કરતી કે, “આવો સંસારી માણસ ઈશ્વરનો ભક્ત કેવી રીતે થઈ શકે ?” જનકરાજને આ વિચારની ખજર પડી એટલે તેમણે એક તેલનો વાડકો છલાછલ ભરીને શુક્રદેવજીને આપ્યો, અને કહ્યું, “આ વાસણ તમારા હાથમાં લઈ મારા નગરમાં બધે ફરી આવો, પણ ધ્યાન રાખજો કે એમાંથી એક ટીપુ પણ તેલ ઢોળાય નહિ.” પછી શુક્રદેવે પાછા આવી વાડકો રાજ પાસે મૂક્યો. એટલે પછી જનકે તેણે શું શું જોયું તે વિષે પૂછતાં, શુક્રદેવે તેને બધી જીણી જીણી બાબતો પણ કહી બતાવી. ત્યારે રાજાએ કહ્યું, “એતો ઠીક, પણ વત્સ ! આ બધી વસ્તુઓ જોતાં જોતાં ચાલવા છતાં, તારા વાડકામાંથી તેલનું ટીપુ પણ ન ઢોળાયું તેનું કેમ ?” શુક્રદેવે ઉત્તર આપ્યો, “હે રાજા ! હું બધું જોતો હતો

ખરો પણ માર્ગ ધ્યાન તો આ વાડકામાંથી તેલ ન ઢોળાય તે તરફ જ લાગેલું હતું. ” જનકે કહ્યું, “ ખરેખર ! તેજ રીતે જો કે હું સંસારનાં મારાં સર્વ કાર્યો કરું છું, છતાં પણ માર્ગ ચિત્ત તો પ્રભુના ચરણકમળમાં જ ચોટેલું હોય છે. ” જનકના જેવા થવાને પ્રત્યેક સંસારીએ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. પ્રભુનો સાચામાં સાચો ભક્ત તો તેજ છે, કે જે સંસારની સઘળી કડાકુટ માથે હોવા છતાં પણ નિત્ય પ્રભુ સાથે મનને એકતાર રાખે છે. આવા માણસોને કશાનો ભય લાગતો નથી. આપણું હૃદયો તો પવનની દોરથી ડગમગી જાય છે. પણ આવા ભક્તોનાં મન હિમાલય જેવા ગિરિરાજના પતનથી લેશ માત્ર પણ ક્ષોભ પામતાં નથી, સુખ દુઃખથી તેના હૃદયની શાંતિ પર જરાએ અસર થતી નથી. જનક-રાજા કહે છે,

“ અખૂટ દ્રવ્યનો માલીક છું, છતાં ‘ મહાર્ગ ’ એવું કાંઈજ મને લાગતું નથી; કદાચ આખી મિથિલા નગરી બગી જાય તો પણ તેમાં માર્ગ કાંઈ પણ નાશ પામે તેમ છેજ નહિં. (મહા-ભારત શાંતિપર્વ. અ. ૧૭૮ શ્લો. ૨.)

એવા ધણાએ માણસો મળી આવે છે જેઓ “ દુઃખમાં શોક રહિત અને સુખમાં સ્પૃહા વગરના હોય છે. ” (ગીતા. અ. ૨ શ્લો. ૬૨.)

બંગાળામાં મારા એક મિત્ર રામતનુ લાહિડી (હાલમાં સ્વ-ર્ગવાસી થયા છે તે) નો સૌથી મોટો છોકરો કલકત્તાની મેડીકલ કોલેજમાં અભ્યાસ કરતો હતો. તે છેલ્લા વર્ષમાં આવી પહોંચ્યો હતો, અને ધણેજ હુંથિયાર હતો. દરેક પરીક્ષામાં ધનામ અને ચાંદ સાથે પાસ થતો હતો. આ એકનો એક પુત્ર પચ્ચીશ વર્ષની

બર જુવાનીમાં મરણ પામ્યો ! જે દિવસે તે છોકરો મરણ પામ્યો તેજ દિવસે અમે (અશ્વિનીકુમાર વિગેરે) કેટલાક મિત્રોએ કાંઈ કારણસર તેમને ત્યાં એકઠા મળવાનું ઠરાવ્યું હતું. બે મિત્રો સાંજે તેમને ત્યાં જઈ પહોંચ્યા, ત્યારે તેમણે રામતનુને બહારના વાડામાં વાતો કરતા જોયા. એટલે તે મિત્રોને કાંઈ પણ અશુભ બનાવની ખબર પડી નહિ. તેમાંનો એક જણતો જ્યાં એકઠા થવાનું ઠેકાણું હતું તે ઓરડા તરફ ચાલવા માંડ્યો. ત્યારે તે વૃદ્ધ માણસે પૂછ્યું, “ તમે ક્યાં જાઓ છો ? ” મિત્રે જવાબ દીધો, “ હું એ ઓરડામાંથી એક ન્યૂસપેપર લેવા જોઉં છું. ” તે ગૃહસ્થે શાંત ચિત્તે કહ્યું, “ એ ઓરડામાં આજ જશે નહિ, ત્યાં મારા પુત્રનું શયન પડ્યું છે. ” તે સાંભળનાર માણસ તો સજ્જડજ થઈ ગયો, અને ગુપ્તગુપ્ત પાછો ફરી એક જગાએ બેઠો. એટલામાં તે વૃદ્ધ પુરુષ જાણે કાંઈજ બન્યું ન હોય તેમ બોલ્યો, “ ચાલો, આપણી સભા આપણે દીવાનને ત્યાં ભરીએ ! ” કહો, આ માણસ વિષે તમે શું ધારો છો ? જ્યાં લગી હૃદય પ્રભુમય પ્રેમથી પરિપૂર્ણ ન હોય, ત્યાં લગી આવી સમતા રાખવી શક્ય છે ખરી ?

એજ માણસની જીંદગીમાં બનેલી બીજી એક બે વાતો આપીશ. થોડા સમય પછી તેજ માણસનો બીજો છોકરો મરણ પામ્યો, ત્યારે મિત્રોએ તેને પૂછ્યું, “ તમે તમારા પુત્રને માટે શોક કેમ નથી કરતા ? ” તેણે જવાબ આપ્યો, “ પ્રભુએ આપેલી વસ્તુ ઉપર મારો શો અધિકાર છે ? ” વળી તેજ ગૃહસ્થની એક પુત્રી ભાગલપુરમાં મરણ પામી, ત્યારે તેની પત્ની રૂદન કરતી જોઈ તે બોલ્યો, “ તું શા માટે રડે છે ? ધાર કે હજી પણ આપણી પુત્રી ભાગલપુરમાંજ છે. પણ તેમ તો તું એને મળવાની ઇચ્છા રાખશે ?

નહિ ! થોડો સમય વાટ જો એટલે તું પણ તેને મળી શકશે અને કદી પણ તેનાથી વિખૂટી નહિ પડે. ”

વળી એક બીજા માણસનો પુત્ર મરણ પથારીએ પડ્યો હતો. ત્યારે તેની પત્નીને રડતી જોઈ તેણે કહ્યું, “જો, સાંભળ ! તારી આંખમાં પરમેશ્વર ઉપર અનાસ્થાને લીધે આવતાં આંસુઓને જોઈ મને જેટલી વ્યથા થાય છે, તેનાથી અડધી વ્યથા આ બહાલા પુત્રના મરણથી થતી નથી.” આવા શબ્દો સાંભળી કોણ આશ્ચર્યચકિત નહિ થાય ? ઉપર બનેલી હકીકતો અને જૂનાં ઘણાં ઉદાહરણોપરથી સિદ્ધ થાય છે કે “સંસારમાં રહેનારા માણસોથી પ્રભુ-ભક્તિ ન કરી શકાય” વગેરે વિચારો બિનપાયાદાર છે. તેથી દરેક માણસે એવા વિચારો છાદી નાંખવા, કારણ કે પ્રભુ તો તેને માટે ઝંખતા દરેકે દરેક પ્રાણીને મદદ કરે છે. સંસારી જીવોના ઉદ્ધાર માટે તેણે કોઈ પણ માર્ગ રાખ્યો નથી એમ ધારવું એ કેવળ પ્રભુના દોષ શોધવા જેવું છે: પ્રભુ એજ આપણા સર્વ વ્યવહારનો અધિષ્ઠાતા છે.

હલકામાં હલકા પ્રકારની ભક્તિથી શરૂ કરીને માણસ ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ નિષ્કામ ભક્તિ કેવી રીતે મેળવી શકે છે; વળી, દુષ્ટમાં દુષ્ટ માણસ પણ શુદ્ધ અંતઃકરણથી પ્રભુને ભજતાં અનન્ય સુખને કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરી શકે છે તે ઉપર અતાવવામાં આવ્યું છે. શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન પણ તે વાતને પુષ્ટિ આપે છે; તો પછી હે મિત્રો ! તમે શા માટે નિરાશ થાઓ છો ? ઉઠો, કમર કસો, પ્રયત્ન કરો, ને તે દયાળુ પ્રભુ જરૂર આપણા પ્રયત્નને સહાય કરશે, અધમમાં અધમ મનુષ્યને પણ મુક્તિ મળશે.

પ્રકરણ ૩ જી.

ભક્તિ કેવી રીતે મળે ?

હાન પુરુષોની દયાથી કે પ્રભુના કૃપા-કટાક્ષથી મનુષ્યને ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. ”
(નારદ ભક્તિ સૂત્ર.) આવી કૃપા કેના ઉપર અને ક્યારે થશે તેની કોઈને ખબર નથી; તેનાં કેટલાંક સુંદર દૃષ્ટાંતો છે.

એક વખતે કોઈ હલકી વર્ણનો માણસ રાજના ખજાનામાંથી ચોરી કરવાના દુષ્ટ વિચારથી મધ્ય રાત્રે રાજમહેલમાં ગયો, અને કોશાગારમાં, જ્યાં રાજ સૂતો હતો ત્યાં પેસવાની તૈયારી કરતો હતો. એવામાં તેણે રાજ તથા રાણીને વાતચિત કરતાં સાંભળ્યાં.

રાણી બોલી, “ તમારે કુમારીનાં લગ્ન કરવાં છે કે નહિ ? ”
રાજ કહે, “ હું તેનીજ શોધમાં છું પણ યોગ્ય વર મળી આવતો નથી. ” છેવટે રાણીના ધણા આગ્રહથી રાજએ કહ્યું, “ હે કલ્યાણિ ! કાલે સવારે આપણા શહેરની પાસેના વનમાં જે યોગી પ્રથમ મળશે, તેને અર્ધા રાત્રી સાથે આપણી કન્યાનું દાન કરીશું. ” પેલા ચોરે આ વાત સાંભળી વિચાર કર્યો, “ જો એજ

પ્રમાણે રાજા કરવાને હોય તો પછી આટલી બધી માથાફાડ શા માટે કરે ? અને તેમાં બળી પકડાઈ ગયા તો જનનું જોખમ તો છેજ. ચાલને પાસેના જંગલમાં જઈને યોગી થઈને ખેસુ' એટલે અડધું રાજ્ય અને રાજકુમારી બન્ને સહેલાઈથી મળે ! ” આવો વિચાર કરી તે ત્યાંથી તરત પાછો પોતાને ઘેર ગયો અને યોગીને વેષ ધારણ કરી પ્હો દાટતાં પહેલાં, વનના એક છેડા પર ધ્યાન ધરતો હોય તેમ આસન વાળીને બેઠો. પ્રભાત થતાંજ રાજા પોતાના રસાલા સાથે ત્યાં આવી પહોંચ્યો, અને આવતાની સાથેજ પોતાને એક યોગી મળી ગયા જેઠ તે ઘણો ખુશ થયો. તેણે યોગીને સાઈંગ દંડવત્ પ્રણામ કર્યા. પણ તે ધ્યાનસ્થ યોગીનું ચિત્ત એમ સહેલાઈથી જાગૃત થાય તેમ ક્યાં હતું ? રાજા તેની પાસે તેના ધ્યાન મુક્ત થવાની રાહ જોતો બેઠો. છેવટે, તે મહાત્માએ પોતાનાં નેત્રો ઉઘાડવાની કૃપા કરી. રાજાએ તેને ફરીને દંડવત્ કર્યા, અને પોતાના નગરમાં પધારવા વિનંતિ કરી. ઘણી આનાકાની પછી છેવટે મહાત્માએ તેની તે માગણી કમુલ કરી. રાજા ઘણી ધામધૂમથી તેને નગરમાં લાવ્યો, અને રાજમહેલમાં ઉતારો આપ્યો. ત્યાં તેમને રાજ્યાસન ઉપર બેસાડી તેના ચરણો ચાંપ્યા, અને રાણી પંખો ઢાળવા લાગી. ત્યાર બાદ રાજા તથા રાણીએ હાથ જોડી કહ્યું, “ હે મહાત્મા ! અમારી એક સુંદર કન્યા છે. તેની સાથે લગ્ન કરવાને જો તમે ખુશી હો તો અમારા અડધા રાજ્ય સાથે તે કન્યાનું અમે આપને દાન આપીએ. ” આ બનાવ જોઈ તે વિચારવા લાગ્યો, “ અહા ! યોગીનાં વસ્ત્ર માત્ર ધારણ કર્યાંથી આ રાજા અને રાણી પણ મારે પગે પડે છે, ત્યારે જો હું ખરેખરો યોગી હોઉં તો તો પછી બાકીજ

શું ? ” આ વિચાર આવતાં તે એકદમ ગાદી ઉપરથી ઉડી ગયો અને તે નગર છોડી ચાલ્યો ગયો. પ્રભુએ તેનાં હૃદયદારને એકદમ ઉઘાડી નાંખ્યાં, અને તે દારમાંથી પ્રભુ પ્રત્યે પ્રેમનો ઝરો વહેવા લાગ્યો. આ જગતના કુદ્ર પદાર્થો હવે તેને ખેંચી શકે તેમ હતું નહિ. તે દ્રવ્ય ચોરવા આવ્યો હતો અને એક યોગી થઈ પાછો ફર્યો !

વળી એક ખીજું પણ દૃષ્ટાંત છે. એક પારધિ સરોવર કિનારે પક્ષી પકડવા જતો હતો. તેને તીર કામઠાં સાથે આવતો જોઈ બધાં પંખીઓ ઉડી ગયાં, તેથી તે એક ઝાડની પાછળ સંતાઈ રહ્યો. થોડીવારે એક વૈષ્ણવ તેજ સરોવર પર આવ્યો અને તેમાં સ્નાન કર્યું. પારધિએ વિચાર કર્યો, “ લાવને, હું પણ વૈષ્ણવનો વેષ લઈને જાઉં કે જેથી તીર કામઠાંની જરૂર ન પડે, અને શિકાર સહેજ મળે; કારણ કે પક્ષીઓ પછી ઉડી જશે નહિ ! ” તે વૈષ્ણવનો વેષ ધારણ કરીને ગયો અને એક પણ પક્ષી ઉડી ગયું નહિ; પણ તે પારધિમાં હવે તે પક્ષીઓને મારવાની ઇચ્છાજ નાશ પામી હતી ! માત્ર થોડી ક્ષણોમાં તે તદ્દન બદલાઈ ગયો !

વાલ્મીકિ રૂપિનું દૃષ્ટાંત તો જગ પ્રસિદ્ધ છે. થોડાક સમય પર એક બનાવબન્યો હતો તે નોંધવા લાયક છે. એક નીચ વર્ણનો માણસ, જે હજી પણ હયાત છે, તેને દારૂનું વ્યસન અને પરિણામે ખીજું પણ વ્યસનો હતાં. તે એટલો તો ખારીલો હતો કે એક સમયે માટીના ઘડામાં ઝેરી સાપ મૂકીને પોતાના દુશ્મનના ઘરમાં છોડવા જતો હતો, પણ અકસ્માતથી તે એક કાચા પૂત્ર પર ચડને લઈ જતાં પાણીમાં પડી ગયો. આ અદૃષ્ટ બનાવથી તેના શત્રુની જીંદગી બચી. વળી એક ખીજો વખતે ખૂબ દારૂ પીને તે જતો હતો, એવામાં

એક દુકાને તે જરા થોભ્યો. તેવામાં પાસેની જગાએથી કોઈએ ગાયું, “ હે પતિતોદ્ધારક પરમેશ્વર ! આ તારા ગરીબ અને નિર્બળ બાળકને તું આશીષ આપ કે જેથી જીવતાં તથા મરતાં હું સત્યની કીર્તિ ગાઉં. ”

આ શબ્દો તેના કાન પર પડતાં તેના મનમાં કાંઈ અજબ અસર થઈ આવી. અને એકદમ તેનામાં સમૂળો ફેરફાર થઈ ગયો ! તેણે તેજ ધડીથી સારું જીવન ગુજરવાનો નિશ્ચય કર્યો. હાલમાં તેણે પોતાની પહેલાંની સઘળી ટેવોનો તદ્દન ત્યાગ કર્યો છે, અને એક ગામડામાં વૈદ્ય તરીકે શાંત જીવન ગુજારે છે. તેને જ્યારે રૂપિયો કે તેથી વધારે મળે છે, ત્યારે પોતાના ખર્ચ માટે રૂપિયાથી ઓછી રકમ રાખી બાકીની તમામ રકમ બ્રહ્મસમાજના ફંડમાં આપે છે.

શ્રી ચૈતન્ય દેવના પરમ ભક્ત નિત્યાનંદની કૃપાથી જગાઈ અને માધાઈ નામના બે લૂંટારાઓને શુદ્ધ અને નવું જીવન કેવી રીતે પ્રાપ્ત થયું તે સુપ્રસિદ્ધ છે.

એક બંગાલી કાવ્યમાં કહ્યું છે, “ પ્રભુની કૃપા આપણા પર હમેશાં હોય છેજ, કારણ કે તેની દયા આખા જગત ઉપર અસ્ખલિત પ્રવાહ રૂપે પડ્યાજ-વહ્યાજ-કરે છે. ” પરંતુ આપણી પોતાની અંધતા આપણને પ્રભુથી દૂર રાખે છે. પ્રભુની કૃપાનો અનુભવ લેવાની જેને ઇચ્છા થાય છે તેને તે અનુભવ દરેક દિશાએથી મળી આવે છે.

પ્રભુને તો આપણી દરકાર હોય છેજ. એટલે ફક્ત આપણેજ તેને માટે આતુર થઈશું તો તે આપણાં સર્વ પાપોને કાપશે, અને આપણા અંતરાત્મા તેની જ્યોતિથી પ્રકાશમાન થશે !

ભક્તિયોગ.

સ્વામી રામકૃષ્ણ પરમહંસ કહેતા કે, “પ્રભુ એ લોહચુંબક છે, અને માણસ લોહનો કણ છે. તે મહાન લોહચુંબક તરફ તે સતત જોરથી ખેંચાયાજ કરે છે, પણ તેના ઉપર કાટ વળેલો છે તેથી આકર્ષણ થતું નથી; અર્થાત્ પાપરૂપી કાટને દૂર કરવાથી ભક્તિ બહાર પડશે. ”

એ પાપરૂપી ધૂળ પશ્ચાત્તાપ અને પ્રાર્થના એ બે ઉપાયોથી દૂર થઈ જાય છે. જે કોઈ ખરા દીલથી પ્રભુની શોધ કરે છે તેને તેની દયાનો અને તેના ગુણોનો અનુભવ આપોઆપજ થઈ જાય છે. એને માટે વિદ્યા, ધન કે બીજી કોઈ વસ્તુની જરૂર નથી.

પ્રકરણ ૪ થું.

ભક્તિના માર્ગમાં અંતરાયો અને તેમને દૂર
કરવાના ઉપાયો.

ક્તિનો માર્ગ કંટકથી ભરપૂર છે. તે સર્વ કાંટા-
ઓને જડમૂળથી ઉખાડી નાંખવાની જરૂર છે.
તેઓમાંના કેટલાક બાહ્ય છે અને કેટલાક આંતર
છે. બાહ્ય અંતરાયોમાં મુખ્ય દુઃસંગતિ છે. નારદ-
૩૫એ ભક્તિ સૂત્રમાં કહ્યું છે કે, “ દુઃસંગનો
હરકોઈ પ્રકારે ત્યાગ કરો. ” (ભક્તિ-સૂત્ર ૪૩.)

આપણા શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ તો દુઃસંગતિમાં ખરાબ પુસ્તકો,
ખરાબ દેખાવો, અશ્લીલ ગાયનો અને પશુઓના મૈથુન વ્યવ-
હારના અવલોકનનો સુદ્ધ સમાવેશ થાય છે. દ્રૂંકમાં જેનાથી
મલિન વિચાર ઉત્પન્ન થાય તે બધું દુઃસંગતિમાં આવી જાય છે.
સારા પુસ્તકના વાંચનથી જે આપણો આત્મા ઉન્નતગામી થાય તે
સારા ગાયનથી કે સારા ભાષણથી શુભ વિચારો ઉત્પન્ન થાય,
સાફ ચિત્ત જેવાથી જે હૃદય પવિત્ર થાય, તો પછી નહારાં પુસ્ત-

ભક્તિયોગ.

કોથી, નિર્લેજ્જ ચિત્રોથી, અથવા અશ્લીલ ગાયનોથી એથી ઉલટી અસર થાય તેમાં શી નવાઈ ? કોલેજમાં અભ્યાસ કરતા એક વિદ્યાર્થીની કલ્પનાશક્તિ ઉપર તેના સંસ્કૃત અભ્યાસમાં આવતા શૃંગાર પૂર્ણ અશ્લીલ ભાગોથી એટલી તો અસર થતી કે તેને નિદ્રામાં દુઃસ્વપ્ન આવતાં હતાં. આ યુવક પોતે પવિત્ર જીવન તરફ પ્રયાણ કરવા માટે સતત પ્રયત્ન કરતો છતાં તેને આવો અનુભવ થતો હતો. આ ઉપરથી સંગતિની-આ દૃષ્ટાંતમાં ખરાબ વાંચનની-કેવી અસર થાય છે તે સ્પષ્ટ જણાય છે. અનીતિથી ભરેલાં ખીભત્સ ગાયનોની અસર તો વાંચનથી પણ વધારે ખરાબ થાય છે; કારણકે વાંચન કરતાં સંગીતથી વધારે ઉંડી અસર થાય છે.

કુસંગતિના જેવું ખીબ્તુ ભાગ્યેજ આત્માની અધોગતિ કરનારું હશે. પાપને માર્ગે ચઢેલા ગમે તે માણસને પૂછીશું તો માલૂમ પડશે કે દુઃસંગ એજ તેમની ખરાખીનું કારણ હતું. સારે રસ્તે દોરનારાં માણસો ઘણાં થોડાં મળી આવે છે, પણ ખરાબ રસ્તે લઈ જનારાઓની કાંઈ ખોટ નથી. પવિત્ર જીવન ગાળવાનો પ્રયત્ન કરો એટલે તુર્તજ તમારા માર્ગમાં બાહ્ય અંતરાયો આવી ઉભા રહેશે. લોકો નિંદા કરશે એટલુંજ નહિ પણ અશ્લીલ ગાયનો સંભળાવશે, દષ્ટિ સમીપ ખરાબ ચિત્રો ધરશે, તમારી હાજરીમાં ખીભત્સ શબ્દો ઉચ્ચારશે; અને આ બધું શાને માટે ? ફક્ત ભક્તિના માર્ગમાં તમને જતા અટકાવવા માટેજ ! કેટલીકવાર તો માતાપિતા પણ પોતાના પુત્રને ભક્તિના માર્ગમાં જતાં અટકાવતાં માલૂમ પડ્યાં છે એ કેવું શરમભરેલું છે.

કુસંગતિ સર્વ અનર્થલું મૂળ છે. ભક્તિના માર્ગમાં એના જેવો ખીબ્તો એકે અંતરાય નથી. નારદરષિએ કહ્યું છે કે, “ દુઃસંગથી

કામ, ક્રોધ, મોહ, વિસ્મૃતિ, બુદ્ધિનાશ અને અંતે સમૂહો નાશ થાય છે. (ભક્તિસૂત્ર ૪૪.) ” દુર્જનની સોખત, પરાયણ પુસ્તકનું વાંચન, અશ્લીલ ગાયનોનું શ્રવણ વિકાર વૃત્તિને ઉક્કેરે છે; અને વિકાર વૃત્તિને વશ થયેલા માણસની મનઃ કામના સિદ્ધ થવાના માર્ગમાં અંતરાય આવતાં તેને અવશ્ય ક્રોધ ઉપજે છે. શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતામાં પણ કહ્યું છે કે, “ ઇન્દ્રિયોના વિષયોનું ચિંતન કરતાં કરતાં તેમના પ્રત્યે આસક્તિ, આસક્તિમાંથી ઇચ્છા, ઇચ્છામાંથી કામ અને કામમાંથી ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય છે. ”

માટે ઐહિક ભોગોની ઇચ્છા ન કરવી એટલુંજ નહિ પણ જોગો તે ભોગોની ઇચ્છા રાખતા હોય તેમની સોખત પણ ન કરવી. આપણા માનવ જીવનની સર્વે ફરજો ઇશ્વર તરફથી આપણને અપાયેલી છે. માટે ન્હાનાં મોટાં દરેક કાર્યમાં તેને યાદ કરવો. માત્ર ઇન્દ્રિયોને તૃપ્ત કરવાને કે ધન સંચય કરવા માટેજ કાંઈ મારવાથી કાંઈજ શ્રેય થતું નથી. શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા કહે છે કે, “ ક્રોધમાંથી મોહ, મોહમાંથી સ્મૃતિવિભ્રમ, સ્મૃતિવિભ્રમથી બુદ્ધિ નાશ અને બુદ્ધિ નાશ થતાં છેવટે મનુષ્યનો સમૂહો નાશ થાય છે. ”

મોહથી માણસની દષ્ટિ કલુષિત થાય છે; અર્થાત્ તે સત્ય વસ્તુને ઓળખી શકતો નથી, અને તેથી કરીને ખરું ખોટું પારખવાની શક્તિનો નાશ થાય છે અને ઉચ્ચ જીવન ગાળવાની અભિલાષાનો પણ અંત આવે છે. આપણી અદાલતોમાં નોંધાતા ગુન્હાઓનો ઇતિહાસ વાંચીશું તો માલુમ પડશે કે તે બધા ગુન્હાઓ વિવેક બુદ્ધિના નાશને પરિણામે થયેલા છે. પ્રથમ કામ-એટલે દ્રવ્ય લાલસા કે વિષય વાસના-હૃદયમાં હશે, અને તે પછી ક્રોધ થઈ તેને પરિણામે મોહ થશે હશે. આવી રીતે સદ્વૃત્તિનો

શક્તિયોગ.

સમૂળો નાશ થવાથી તે માણસ મનુષ્ય સ્વભાવને અયોગ્ય-ગુન્હા કરવાને લાયક—એક ક્ષુદ્ર પશુવત્ બન્યો હશે. અર્થાત્, કામ એજ આ સધળાનું મૂળ છે અને તે દુઃસંગતિમાં વૃદ્ધિ પામે છે. મનુષ્ય સ્વભાવનો મહાન અભ્યાસી કવિ શેકસપીયર કહે છે કે, “ખીજ કોઇ ઉત્તેજક સામગ્રી સમીપ ન હોય તે છતાં યુવાવસ્થા આપોઆપ પોતાનીજ સામે બંડ કરી ઉઠે છે.” આ વાક્ય અક્ષરશઃ સત્ય છે તેવી ખાત્રી પ્રત્યેક યુવાનની થતી નથી શું ? આ પ્રમાણે પ્રત્યેક મનુષ્ય સ્વભાવથીજ નિર્બળ છે તો પછી કુસંગતિ કરી બળતામાં ઘા હોમવા જેવું સાહસ કોઇ વિચારવાન માણસ કરશે ખરો કે ? નારદશ્વિ પશુ એ વાતનું સમર્થન કરતાં કહે છે કે,

“મનુષ્યોમાં પ્રથમ તો પાપવૃત્તિઓ પાણીની લ્હેર જેટલી ન્હાની હોય છે, પણ ધીમે ધીમે કુસંગતિને લીધે તેઓ સમુદ્રના જેટલું વિશાળ સ્વરૂપ પકડે છે.”

આપણામાં એવો કોણુ વિરક્તો છે કે જેના અંતરમાં વિકારો તરવરતા નહિ હોય, અને જેના હૃદયમાં કામનાઓ અને લાગણીઓનું પૂર જ્હેતું નહિ હોય ? કેટલાક બહાદૂર નરો ઘણીવાર “અમારામાં પાપને જીતવાનું સામર્થ્ય છે અને પાપથી ડરીને દૂર ભાગી જનાર કાપુરોએ અમે નથી” એટલું સિદ્ધ કરી બતાવવા ખાતર પણ કુસોબતમાં પડવાની—ખરાબ ટેવોનો એકવાર સ્વાદ લેવાની—જરૂર બતાવે છે, તેઓ કહે છે કે,

“લાલચો પાસે હોવા છતાં જેમનાં હૃદય ડગે નહિ, તેઓજ માત્ર ખરા ધીર પુરૂષો છે.” (કુમાર સંભવ સર્ગ ૧ શ્લોક ૫૯).

ધૈર્ય અમને આવી બહાદૂરીથી સૌ કોણ દૂર રાખે ! કાષ્ટ

જેવો મહાત્મા પણ શેતાનથી ડગી ગયો હતો; યુદ્ધ ભગવાનને પણ તપ કરતાં કરતાં મદન સાથે યુદ્ધ કરવું પડ્યું હતું; અને શંકર જેવા યોગીશ્વરના ધ્યાનમાં પણ કામવિકારથી ખસેલ પહોંચ્યું હતું. આવા આવા મહાત્માઓના સંબંધમાં પણ આટલું બન્યું હતું, તો ખછી તેમના જોડા સાફ કરવાને પણ નાલાયક એવા આપણે કુસંગતિ રૂપી વિકારના મજબૂત ગઢ ઉપર હુમલો કરી તેનો સમૂળો નાશ કરવાની હિંમત કરવી એ કેવું અવિચારી કાર્ય ગણાય ? આરા મિત્રો ! એવા સાહસમાં ઝંપલાવવાનો વિચાર સુદ્ધાં કરશો નહિ. કાષ્ટ પોતાના શિષ્યો પાસે પ્રાર્થના કરાવતો હતો કે, “હે પ્રભો! અમને લાલચમાં દોરીશ મા; પણ અમને પાપથી મુક્ત કરજે. ”

હૃદયમાં જે જે કારણથી દુષ્ટ વિકારો ઉત્પન્ન થાય, તેવા પ્રત્યેક કારણને દૂરથી નમસ્કાર કરો. નારદરષિની આજ્ઞા છે કે, “સ્ત્રી સંબંધી, ધનવાન સંબંધી, નારિતક સંબંધી અને વૈરી સંબંધી વાતો કદી પણ સાંભળવી નહિ. ” (ભક્તિસૂત્ર ૬૩). સ્ત્રીઓ સંબંધી, એટલે અલગત લંપટ વાતો; ધનવાન સંબંધી એટલે તેમના ભોગવિલાસની વાતો જે સાંભળવાથી સાદું જીવન અને ઉન્નત વિચારોના માર્ગમાંથી પતિત થવાનો સંભવ હોય. કાંઈ પણ ઉચ્ચ જીવનની ગેરહાજરીમાં ધનવાનોનો ભપકો, દમ્બો તથા વૈભવના વર્ણનથી, પ્રમાણિકપણનો તથા સદાચારનો ભોગ આપીને પણ ધન મેળવવાની લાલસા ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ છે. નાસ્તિકોની વાતોથી ઇશ્વર પર શ્રદ્ધા ચલિત થતાં મનમાં સંશય પેદા થાય છે. દુશ્મનની વાતો કરવાથી વેરની લાગણી ઉત્પન્ન થઈ દ્વેષ, ઇર્ષ્યા અને વેર લેવાની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાય છે અને તેમ કરવાથી ભક્તિના માર્ગથી મન અમિત થાય છે.

ભક્તિયોગ.

જેનાથી મનમાં કામ, ક્રોધ, લોભ, ઇર્ષ્યા વગેરે વિકારો ઉત્પન્ન થાય એવું કાંઈ પણ જોવું નહિ, સાંભળવું નહિ, તેનો સ્પર્શ કરવો નહિ એટલુંજ નહિ, પણ તેનો વિચાર સુદ્ધાં મનમાં કરવો નહિ. આ કારણથીજ ખગવ્ય પુસ્તકો વાંચવાની, તથા ખીભત્સ નાટકો જોવાની મના કરી છે. વળી છટેલ ગાયનો તથા ખરાખ ચિત્રોનો ત્યાગ કરવાનું પણ એજ કારણ છે. આપણા પ્રાચીન રૂપિ મુનિયો દરેક કાર્યારંભે પોતાના શિષ્યો સહિત ગાતા હતા કે, “ અમે અમારા કર્ણોવડે તથા અમારા નેત્રોવડે પવિત્ર શિવાય ખીજું કાંઈ સાંભળીએ કે જોઈએ નહિ. આમ કરવાથી અમારી ઇન્દ્રિયો અચલિત રહી ઇશ્વરના ગુણ ગાતા ગાતા અમે દેવતાઓ જેટલું લાંબું આયુષ્ય ભોગવીએ. ”*

આનો સાદો અર્થ માત્ર એટલોજ છે, કે જો કાંઈ પણ અપવિત્ર જોયું કે સાંભળ્યું ન હોય તો મનમાં અપવિત્ર વિચાર આવવાનો સંભવ રહેતો નથી, અને પવિત્ર મનને લીધે શરીર આરોગ્ય રહે છે, અને આરોગ્યથી આયુષ્ય વધે છે.

હવે આપણે મનુષ્યના આંતર રિપુઓનો વિચાર કરીશું. આ આંતરિક શત્રુઓ દમીને વશ કર્યા પછી બાહ્ય ઉપદ્રવો ધણીજ ઓછી અસર કરી શકે છે. પરંતુ એ રિથિતિએ પહોંચવું ધણું મુશ્કેલ છે.

***ॐ મદ્રં કર્ણેભિઃ શ્રણુયામ દેવાઃ**

મદ્રં પદ્યેમાક્ષિભિ ર્યંજત્રાઃ ।

સ્થિરૈરન્નૈસ્તુષ્ટિવાંસસ્તનુભિઃ

વ્યયોમ દેવહિતં તવાયુઃ ॥

આંતર શત્રુઓ નીચે પ્રમાણે છે:—

કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મત્સર, દેષ, ચાંચલ્ય, વ્યવહાર કૌશલ્ય, કૌટિલ્ય—કપટ, વાચાલુતા, ધર્મોપતા, વાદવૃત્તિ.

કામમાંથી મનુ સંહિતામાં કહ્યા પ્રમાણે દશ દુર્ગુણ જન્મે છે; “ મૃગયા વૃત્તિ, જુગાર, દિવસે ઉંઢવું, બદ્ધમોહ કરવી, કુલટા-ઓની સોજત, મધ સેવન, ગાયન અથવા નૃત્ય કે વાદનો હદ બહાર શોખ અને અનિશ્ચિત મનનું વૃથા આમતેમ ભટકવું. ” (મનુસંહિતા અ. શ્લો. ૪૭).

વળી ક્રોધમાંથી પણ બીજા આઠ દુર્ગુણો જન્મ પામે છે; “ અન્યાય, અવિચારીપણું, ઉપદ્રવ, ઇર્ષ્યા, અસૂયા, છેતરપંડી, કટુ-ભાષણ અને ક્રૂરતા. ”

આ દુર્ગુણોથી બચવાને ધણેજ પ્રયત્ન કરવાનો છે. પાપથી બચવાને કેટલાક સામાન્ય ઉપાયો છે તેમ દરેક દુર્ગુણ દૂર કરવાના પણ ખાસ ઉપાયો છે. પહેલાં આપણે સામાન્ય ઉપાયો લઈશું.

સામાન્ય ઉપાયો.

(૧) કેટલાંક પાપો તો બાહ્ય સંસર્ગોને લીધેજ થાય છે માટે તેવા સંસર્ગોથી હંમેશાં દૂર રહેવું. મહાભારતમાં બીષ્મપિતામહે યુધિષ્ઠિરને એક વાત કહી છેવટે બોધ દીધો કે, “ અમુક ચીજ કેવી છે તે જાણીએ નહિ ત્યાં સુધી તેને માટે કદી ઇચ્છા થતી નથી. માત્ર તેને જોયા પછી, તેને સાંભળ્યા પછી કે તેનો સ્પર્શ કર્યા પછીજ તેને માટે ઇચ્છા થાય છે. માટે સારા-માં સારો રસ્તો તો એજ છે કે કલ્પનાને દૂષિત કરે એવી કોઈ પણ ચીજ લેવી નહિ, તેનો સ્પર્શ કરવો નહિ અથવા તેનું દર્શન પણ કરવું નહિ. ” (શાંતિપર્વ અ. ૧૮૦ શ્લો. ૩૦-૩૩.)

અક્ષિયોગ.

(૨) જે દુર્ગુણમાં સપડાયા હો. તે દુર્ગુણનાં લયંકર પરિણામો વિશે વિચાર કરો. કામ અથવા ક્રોધથી ઉપજતાં નાશકારક પરિણામોનો વિચાર કરો. તેમજ પ્રત્યેક પાપને માટે ઈશ્વરે નિર્માણ કરેલી અનિવાર્ય સજાનો વિચાર મનમાં લાવો. જે માણસ આવા વિચારો અંતઃકરણપૂર્વક કરે છે, તે દુર્ગુણો તરફ ભાગ્યેજ દોરાય છે. પ્રત્યેક પાપ તેનું ઝેરી ફળ આજ દુનિયામાં દેખાડે છે. વળી જે માણસના પોતાના હૃદયમાં ખાત્રી થઈ છે કે પાપી જીવનનું અનિવાર્ય પરિણામ કોઈ મહાન વ્યાધિ, માનસિક તથા શારીરિક નિર્બલતા, સ્મરણ શક્તિનો લોપ, જીવન-ક્રિયાની મંદતા, સૌંદર્યનો નાશ, આનંદનો કેવળ અભાવ અને છેવટે અકાળ મૃત્યુ એજ થાય છે, તે માણસ પાપ કેવી રીતે કરશે ? વધારામાં જે મનુષ્યની ખાત્રી થઈ છે કે પાપનું ફળ આ લોકમાં તથા પરલોકમાં અવશ્ય ભોગવવું પડે છે તથા જે હૃદયમાં નિશ્ચયપૂર્વક માને છે કે, “વીર્યરક્ષા એજ જીવન છે. અને વીર્યહાનિથી મૃત્યુ આવે છે, ”—“ બ્રહ્મચર્ય એજ જીવનનો પાયો છે ને વિષય વાસના એજ મૃત્યુનું કારણ છે, ”—તે માણસ કદી પાપને રસ્તે જશે ખરો કે ?

(૩) ત્રીજો ઉપાય નીચે પ્રમાણે છે. દુરાચારથી થતાં નુકશાનો તથા સદાચારી જીવન ગુજરવાથી થતા લાભોની તુલના કરો. વ્યક્તિઓના તેમજ રાષ્ટ્રોના ઇતિહાસો સાબિત કરી આપે છે કે લાલચથી ભરપૂર પાપના માર્ગને અનુસરવાથી છેવટે વિનાશજ થાય છે, અને સદાચારથી વર્તતાં અનંત સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. આ સત્યની સાબિતી માટે કાંઈ આધે જવાની જરૂર નથી. તમારા પોતાના અંતઃકરણનેજ પૂછી ખાત્રી કરી જુઓ.

હલકામાં હલકી સ્થિતિમાં રહેલા મનુષ્યોના ચરણોમાં તેમની અંદર રહેલા સદાચારને પ્રભાવે ભલ્લભલા મુકુટધારિ રાજાઓએ મસ્તક નમાવ્યાનાં અનેક દૃષ્ટાંતો મળી આવે છે; અને પાપમય જીવન ગુજરવા માટે, અને તેને હઠથી વળગી રહેવા માટે મ્હોટા મ્હોટા રાજાઓ પણ નિંદા તથા હાસ્યને પાત્ર થયા નથી શું? ઉદાહરણ તરીકે આપણામાં સુપ્રસિદ્ધ વાલ્મીકિ રૂપિ તથા ગૂહ, શંખરી વિ-ગેરેનાં ચરિત્રો અને બીજા બાળુએ રાવણ, હિરણ્યકશિપુ, શિશુ-પાલ, દુર્યોધન વિગેરેનાં ચરિત્રો સર્વેને માહિત છે. બીજમ્પિતામહે કહ્યું છે કે, “ ખરા ગરીબ તો તેઓજ છે કે જેઓ દુરાચરણના માર્ગ-પર ચઢ્યા છે, કારણ કે તેમનું જીવન એક દુઃખથી બીજા દુઃખમાં, એક ભયથી બીજા ભયમાં અને એક મૃત્યુમાંથી અનેક મૃત્યુમાં પસાર થાય છે; અને ખરેખરા તરંગર તો તેઓજ છે કે જેઓ સદાચારી હોઈ કામ, ક્રોધાદિ પદ્ધિઓને વશ કરે છે, અને તેઓને ઉત્તરોત્તર અધિકાધિક આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે. ” (મહાભારત, શાંતિપર્વ. અ. ૧૮૧ શ્લોક ૩, ૪.)

પશ્ચાત્તાપના અસ્થિતિ જેનું હૃદય બળી રહ્યું છે, જેના ઉપર સમાજ શીટકાર કરી રહ્યા છે, જેના આ લોક તથા પર લોક બન્ને બગડ્યા છે, તેના કરતાં વધારે દયા પાત્ર બીજા કોણ હોઈ શકે? પાપી માણસ બહારથી ગમે તેવો સુખી દેખાય પણ તે પોતાના અંતર આત્મા કે બાહ્ય જગત સાથે કદી પણ શાંતિથી રહી શકતો નથી. સદાચારી માણસોને તો ઐહિકસુખની ધમ્મજા હોતી નથી; અરે ! ત્રિલોકના સામ્રાજ્યની પણ પરવા હોતી નથી. એક સંન્યાસીએ રાજા પ્રત્યે નીચે પ્રમાણે કહ્યું હતું; “ તારા રેશમી વસ્ત્રોથી તને જેટલું સુખ મળે છે તેટલું જ સુખ અમને

ભક્તિયોગ.

અમારાં વલ્લભોથી મળે છે. પણ ફક્ત તદ્વાવત એટલેજ છે કે મારે મન રેશમ તથા વલ્લભ બન્ને સરખાં છે ત્યારે તેને તેમની વચ્ચે આસમાન જમીનનો ફેર લાગે છે. ખરેખરો ગરીબ તો તેજ છે કે જેની તૃષ્ણાઓ દિવસે દિવસે વૃદ્ધિ પામે છે. મનમાં જે સંતોષ હોય તો પછી ગરીબ અને તવંગર વચ્ચે શો ભેદ છે. ? ” (વૈરાગ્ય શતક શ્લો. ૫૩).

જે માણસ સંતોષી છે તેજ ધનવાન છે કારણ કે તેને કદી પણ “ મારે આ નથી ” “ મારે તે નથી ” એવી તંગી જણાતી નથી; પણ જે માણસ આ જગતના ભોગોને માટે અતિ ઉત્કટ ઇચ્છાથી તલસે છે તે નિરંતર તંગીથી પીડાય છે અને તેજ ખરેખરો ગરીબ છે. અધૂરામાં પૂરું એકવાર શરૂ થયા પછી કા-મનાઓની તૃપ્તિનો અંત આવતોજ નથી; “ ઇચ્છાઓ ભોગ કરવાથી કદી તૃપ્ત થતીજ નથી. પણ અગ્નિમાં ધી હોમવાથી જેમ બડકો થાય છે તેમ ઉલટી વૃદ્ધિ પામે છે. ” (મનુસંહિતા અ. ૨ શ્લો. ૯૪).

(૪.) પાપ કરતાં અટકવા માટે મૃત્યુનો વિચાર મનમાં લાવો. કોઇ પણ પાપ કર્મમાં પ્રવૃત્ત થતાં પહેલાં, જેનાં વચન પર તમને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હોય એવો કોઇ માણસ આવીને કહે કે, “ થોડા કલાક પછી તમારું મૃત્યુ થવાનું છે ” તો જરૂર તમારા મનમાંથી તે પાપનો વિચાર જતો રહેશે. જે માણસના મનમાં મૃત્યુનો વિચાર હમેશાં હાજર હોય છે તે માણસ કદી પણ પાપ કરવાની હિંમત કરશે નહિ.

આ મુદ્દા ઉપર એક સુંદર ઉદાહરણ છે. કોઇ એક રાજા બચંકર બાધિથી પીડાતો હતો, તેવામાં એક સન્યાસી ત્યાં આવી

અહ્યો, અને તેણે રાજને કોઈ વનસ્પતિ રસનો ઉપચાર કર્યો. આ રસથી રાજને આરામ લાગ્યો, અને તેણે તે રસ નિત્ય પીવા માંડ્યો. સન્યાસી પણ તેજ રસ રાજનાં કરતાં ત્રણ ચાર ગણો પીતો. થોડાજ દિવસમાં રાજની તબિયત સુધરી ગઈ અને તેના શરીરમાં શક્તિ પણ આવી. પછી ક્રમે ક્રમે રાજના મનમાં દુષ્ટ વિચારો આવવા લાગ્યા, અને વૃદ્ધિ પામવા લાગ્યા. એક દિવસ રાજએ પછી તે સન્યાસીને પૂછ્યું “ હે મહારાજ ! આપ મહારા કરતાં આટલો જધો વધારે રસ પીઓછો છતાં પણ આપને તો તેની કાંઈ પણ અસર થતી જણાતી નથી; પણ મને તો આટલો થોડો લેવા છતાં દુષ્ટ વિકારો પજવે છે. ” સન્યાસીએ કહ્યું, “ હે રાજ ! તેનો ખુલાસો તો હું આગળ ઉપર તને કરીશ પણ પ્રથમ તો મારે તને કહેવાનું કે આજથી ત્રીસમે દિવસે તારું મૃત્યુ થવાનું છે અને હવેથી રોજ પીએ છે તેના કરતાં સાત ગણો રસ તારે પીવો. ” રાજએ તો રોજ તે પ્રમાણે સાત ગણો રસ પીવા માંડ્યો અને તેના શરીરમાં વિલક્ષણ પ્રકારનો સુધારો થતો ગયો; પણ હવે તેના મનમાંથી દુષ્ટ વિચારો કોણ જાણે ક્યાં ગયા તેના પત્તો પણ ન હોતો. થોડા દિવસ પછી સન્યાસીએ આવીને પૂછ્યું, “ કેમ, હવે કાંઈ દુષ્ટ વિચારો પજવે છે ? ” રાજએ કહ્યું, “ મહારાજ ! હાલમાં મારું મન મોતના વિચારમાં એવું તો ગુંથાયું છે કે મોત, મોત અને મોત શિવાય બીજા કશાનું મને સ્વપ્નું પણ નથી આવતું. ” સન્યાસીએ કહ્યું, “ રાજ ! તારે મરવાને તો હજી ઘણા દિવસની વાર છે, છતાં જ્યારે તારા મનના દુષ્ટ વિકારો મૃત્યુના ભયને લીધે નાશ પામ્યા, ત્યારે હું તો મૃત્યુને હમેશાં મારી પાછળ જ ઉભેલું જોઉં છું, એટલે પછી મારા મનમાં દુષ્ટ

વિચારો દાખલ જ કેવી રીતે થાય ? ” તે દિવસે પૂછેલા તારા પ્રશ્નનો આજ ખુલાસો છે. અર્થાત્, મોતની નિરંતર સ્મૃતિ રાખવાથી દુષ્ટ વિકારો દૂર થાય છે.

(૫) જે લોકોએ પોતાની ઇન્દ્રિયો અને મન ઉપર સંયમ મેળવ્યો હોય તેવા લોકોનાં ચરિત્રોનો અભ્યાસ કરવાથી તથા જેઓ તેમ કરવાનો પ્રયત્ન કરતા હોય તેવા લોકો સાથે મૈત્રી કરવાથી મનુષ્યમાં નવું જીવન આવે છે, તથા પુનઃ ચેતન આવે છે, અને કજ્જાઈ ગયેલા અંગારો પુનઃ સતેજ થાય છે. સેતાનના પ્રસોબનને તુચ્છકારી કાઢતાં જીસસ ક્રાઈસ્ટે ઉચ્ચારેલાં વચનો “ દૂર થારે, શેતાન ! તું મારાથી ” વાંચીને કે સાંભળીને કોનું હૃદય એવો વિજયવંત જીસસો મેળવવાને નહિ ઉશ્કેરાય ? કામદેવ સાથે યુદ્ધ કરતા ભગવાન ગૌ-તમખુદ્ધનું પવિત્ર, ઉન્નત દૃષ્ય તમારા અંતર ચક્ષુ આગળ ખંકું કરો. કેવું અપ્રતિમ, આશ્ચર્યકારક શૌર્ય ! અહા ! શાક્યસિંહ એક સિંહની પેઠે ગરજ ઉઠે છે કે, “ કદાચ પર્વતરાજ મેરૂ પોતાના પાયામાંથી ચલાયમાન થાય, કદાચ આખું બ્રહ્માંડ સ્થન્યવત્ થઈ જાય, કદાચ સૂર્ય ચંદ્રાદિ નક્ષત્ર ગણ પોતાની કક્ષા છોડી પૃથ્વી પર આવી પડે, કદી સમસ્ત પ્રાણીઓ એક વા એક જ વિચારનાં થઈ જાય અને કદાચ અનંત મહાસાગરનું જળ શોષાઈ જાય તો પણ હે મદન ! તું મને આ બોધિવૃક્ષ તળેથી એક તસુ પણ ચલાયમાન કરી શકનાર નથી ” (લલિત વિસ્તર સર્ગ. ૨૧)

છતાં પણ જ્યારે કામદેવ પોતાનાં સંવળાં આયુષોથી સંજ્ઞ થઈ તેના પર ચઢી આવે છે ત્યારે તે યોગી પોતાના સખ્દોના ધ્વનિથી ચારે દિશાઓને ધ્રુવની નાખતાં કહે છે, “ કદાચ આ

ત્રણે લોક તારા જેવા મદનોથી જ ભરેલા હોય અને કદાચ તેઓ મેરૂ પર્વતના જેટલી લાંબી તલવાર લઈ મારા પર સામગ્રો હલ્લો કરે તો પણ ખાત્રી રાખજે કે સહયુગુના અખરથી સર્જી થયેલા મને તેઓ કાંઈપણ કરી શકનાર નથી.” (લક્ષ્મિત વિસ્તર, સર્ગ ૨૧).

ખરેખર ! છેવટે કામદેવનેજ પાછા હાલવું પડે છે. માનવ જાતિને તેના સતત ચાલેલા યુદ્ધમાં કામદેવને જીતવાને આવા શબ્દો મદદ નહિ કરે વાર ? આત્મસંયમને માટે પ્રયત્ન કરતા મિત્રોનો સહવાસ રાખવાથી, તેમની સાથે વાતો કરવાથી અને તેમના વિશે વિચાર કરવાથી પણ પાપી વિચારો ઘણી વાર દૂર થાય છે. જે માણસોને આધ્યાત્મસ્થામાં માતા પિતા તરફથી કોઈ કારણને લીધે ધાર્મિક શિક્ષણ મળી શક્યું નથી, તેઓને માટે તો આવા સન્મિત્રોનો લાભ અમૂલ્ય છે. આવા બધા મિત્રો એકજ મતના કે પંથનાજ હોવા જોઈએ એવું કાંઈ ખાસ અગત્યનું નથી, કારણ કે જૂદા જૂદા ધર્મ પાળનારા લોકો વચ્ચે પણ સાચી મૈત્રી હોઈ શકે છે.

શુદ્ધ પ્રેમ એ પાપનું રામબાણ એવો અર્થ છે. ધારો કે તમે કોઈ પાપ કર્મ કરવાની તૈયારીમાં છો, અને એટલામાં તમારો કોઈ ખાસ મિત્ર જાતે તમારી પાસે આવી ઉભો રહે તો તમારાથી તે પાપ થઈ શકશે ખરું ? ખરી ધાર્મિક વૃત્તિથી મળનારા મિત્રોના સંહવાસથી દુર્વિચારો હમેશાં નાશ પામે છે. આમ થવાનાં ત્રણ કારણો છે.

પ્રથમ તો; કોઈ પણ એ મનુષ્યો વચ્ચે મૈત્રી ત્યારેજ બંધાય કે જ્યારે તેના ચારિત્રમાં કાંઈ પણ વિશેષતા જણાય. અર્થાત, આવી મૈત્રી તે મનુષ્ય માટે સત્ય અને પ્રેમભરી માનની લાગણીને લીધેજ જન્મે છે. આવા મિત્રનાં સહવાસથી તેના જેવા થવાની

અક્ષિયોગ.

ધન્ય સ્વાભાવિક રીતેજ થાય છે, અને તેમ થવાથી આપણા દોષો અને તેના ગુણો આપણી નજર આગળ વધારે તરી આવે છે, અને તેથી આપણા દોષો દૂર કરવાની પ્રયત્ન ધન્ય થઈ આવે છે.

ખીજું કારણ એ છે, કે સન્નિત્રો હમેશાં સારા વિષયો ઉપરજ ચર્ચા તથા વાર્તા કરે છે અને તેથી એક ખીજને અવશ્ય લાભ થાય છે.

ત્રીજું એ, કે પવિત્ર વિચારોની આપ લેથી આત્મખજ વધે છે. જે માણસને આપણે સૌથી વધારે ચ્હાઈએ છીએ, અને જેની મૈત્રી આપણને દુનિયાની કોઈ પણ વસ્તુ કરતાં વધારે પ્રિય છે, તે માણસ અમુક પાપને ધિક્કારે છે એવું માલૂમ પડતાં આપણે જાતે તેજ પાપ કરી તેની મૈત્રી ખોવાતું સાહસ ખેડીશું ખરા ? વળી આપણે હૃદયની વાતો મિત્ર આગળ વગર આંચકે કહીએ છીએ અને જેમ જેમ આપણે તેની આગળ વધારે ને વધારે હૃદય ખોલીએ છીએ તેમ તેમ આપણને દીલસોજી અને મદદ વધારે ને વધારે મળતાં જાય છે, અને તેથી પાપની સામે થવાનું આપણામાં વધારે બળ આવે છે.

સાચા અને સારા મિત્રની કેટલી કિંમત છે તે નીચે ટાંકેલી બનેલી વાત પરથી જણાશે. એક ગ્રૌહ વર્ષની ઉમ્મરનો છોકરો પોતાના કુટુંબથી ઘણે દૂર ખીજ માણસો સાથે રહેતો હતો. તે માણસોમાંના ઘણા ખરાને દારૂનું વ્યસન હતું. તે ધરનો માલીક ચાલતો પણ ખરાજ હતો. એક દિવસ તેમાંના કેટલાક દારૂ પીતા બેઠા હતા અને તે છોકરાને દારૂની દેહેજતનું વર્ણન કરી લલચાવતા હતા. છેવટે તેને એક ધુટડો દારૂ પીવાનો આમ્રહ કર્યો. થોડીવાર તો તે છોકરો દઢ રહ્યો પણ પછી લલચાવાની તૈયારીમાં હતો એટલામાં જ તેની આંતર ચક્ષુ આંખો તેના એક પવિત્ર મિત્રની

છાંત્રી ખડી થઈ ગઈ. તે મિત્રની સાથે એણે કલાકના કલાકો પવિત્ર વાતો કરવામાં ગાળ્યા હતા, અને ઘણીએ વાર મધપાન વિરહ ચર્ચાઓ પણ કરી હતી. તે છોકરાએ વિચાર્યું કે, “ જો હું આજે દારૂ પીશ તો પછી એ વાત છાંત્રી રાખ્યા વગર હું શું મોઢું લઈને મારા મિત્ર પાસે જઈશ ? અને જો હું આટલી બધી મમતાથી ચઢાડી છું તેનાથી એ વાત છૂપી કેમ રખાય ? ” આવી રીતે તેના મનમાં ગડબાગ થઈ; પરંતુ છેવટે તો પવિત્ર પ્રેમ જ વિજયી થયો, અર્થાત્ સન્મિત્રના સ્મરણથી તે મહા પાપમાંથી બચ્યો.

(૬) પરમેશ્વરના ગુણોનું ચિંતન કરી તેની પ્રાર્થના કરવાથી પણ પાપમાંથી બચાય છે. આપણામાં જે જે દુર્ગુણો હોય તેમને એક પછી એક લઈ તે દરેક દૂર કરવાને માટે પ્રભુને જૂદી જૂદી પ્રાર્થના કરવી. વગી આપણે જે દુર્ગુણ દૂર કરવાને ઇચ્છતા હોઈએ તેની વિરુદ્ધનો પ્રભુનો ગુણ લઈ તેનું વારંવાર ચિંતન કરવું. પ્રાર્થના કરતી વખતે હમેશાં આરીક આત્મ-નિરીક્ષણ કરતા જવું, કે જેથી કોઈ પણ દુર્ગુણ રહી જવા પામે નહિ. પ્રત્યેક પાપના અને ભૂલના પ્રસંગને છૂટો છૂટો લઈને પ્રભુના ચરણનું શરણુ શોધવું.

(૭) પરમેશ્વર સર્વવ્યાપી છે તે વાત માત્ર વિચાર-માં ન રાખતાં તેનો સર્વ સ્થળે અનુભવ-સાક્ષાત્કાર-કરો. આખા વિશ્વમાં એવી કોઈ પણ જગ્યા નથી કે જ્યાં ઇશ્વરની દૃષ્ટિ ન જઈ શકે. મનુષ્યની દૃષ્ટિ ચુકવી શકાય પણ પ્રભુની દૃષ્ટિ કોણ ચુકવી શકે તેમ છે ? આપણા મનમાં આવેશો ન્હાનામાં ન્હાનો વિચાર પણ તેની જાણ બહાર નથી એ

ભક્તિયોગ.

નિઃસંશય છે. પ્રભુ પાપીને અવશ્ય શિક્ષા કરે છે. તેને કોઈ સાક્ષીની જરૂર નથી કારણ કે તે બધું જાતે જ જુએ છે. પ્રભુ પોતે ન્યાયી છે એટલે પાપની શિક્ષા કદી પણ મળ્યા વગર રહેતીજ નથી. એવું કયું સ્થાન છે કે જ્યાં માણસ સર્વવ્યાપક ઇશ્વરથી દૂરપાઈ શકે? ધીર જંગલમાં, પર્વતની ગુફાઓમાં, સમુદ્રને તળીએ પણ પ્રભુ હાજર છેજ. અંદર તેમજ બહાર તેની નજર પાપીને જોઈ શકે છે. અંધારી કોટડીમાં મનુષ્યની દૃષ્ટિ બહાર રહી પાપ-કર્મ આચરતા હે પાપી ! તું આંખો ઉઘાડ અને જો તારી ઓરડીની છતથી તે ભોંય તળીયા સુધી કોણ વ્યાપી રહ્યું છે ? શું તું એમ ધારે છે કે પ્રભુનાં અનંત નેત્રો તને નિહાળતાં નથી ? અરે પાપર ! તેની દૃષ્ટિજાળની બહાર તું કદી પણ જઈ શકીશ નહિ. વળી જો તું એમ ધારતો હોય કે “હું એકલો છું” તો તું તારા હૃદયમાં રમતા સર્વ કર્મના સાક્ષીરૂપ પરમાત્માને જાણુતોજ નથી. અશ્વેસ ! તું પાપોના દૃષ્ટાની સમક્ષજ પાપ કરે છે. ” પાપી માણસ એમ ધારે છે કે “મારાં ગુપ્ત કર્મો કોઈએ જોયાં નથી” તો એમાં પણ તે ઠગાય છે કારણ કે સ્વર્ગના દેવતાઓ અને તેનો પોતાનો અંતરાત્મા તેના સર્વ કર્મોના સાક્ષી છે, તેનાં સર્વ પાપો જુએ છે.

(૮) મનુષ્યને જે અગાધ બળ ઇશ્વર તરફથી આપવામાં આવેલું છે તેનો વિચાર કરો. “ આપણે એ સર્વ શક્તિમાન ઇશ્વરનાંજ બાળકો છીએ, અને તે નિરંતર આપણી સાથેનો સાથે જ છે. ” આ જાતના વિચારો સતત કર્યા કરવાથી આત્માને બળ મળે છે. “ મારી આસપાસ ઇશ્વર રૂપી અમોઘ બળર છે તો પછી પાપ અને શું કરી શકનાર છે ? હું સર્વ શક્તિ-

માન ઇશ્વરનો જ અંશ હું તો મને પાપનો શો ભય છે? જેવી રીતે વટાણીઓ પેતાના માર્ગમાં તણખલાંઓને વેગથી દૂર કરી નાંખે છે, તેવી જ રીતે હું મારા માર્ગમાં આવતાં સર્વ પાપોને દૂર કરી નાંખીશ. સિંહ શિશુ શિયાળથી કદી ડરી જશે ખરો કે ? ”

આવી જાતના વિચારોનું સતત સેવન કર્યાથી પાપ રહેલાઈથી દૂર થઈ જશે. આવા જ વિચારથી પ્રેરાઈ બંગાલી પરમ ભક્ત રામપ્રસાદે ગાયું છે કે, “મા વગરના છોકરાની પેડે તું કેમ નાસીપાસ થયેલો દેખાય છે ? દેડકાથી સાપ બીડે તેતો ઘણું આશ્ચર્યકારક ! અહો સર્વ શક્તિમાન માતાના પુત્ર ! શું તું મોતના ત્રાસથી બીડે છે ? ”

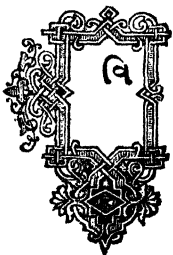
મહાન અંગ્રેજ તત્ત્વવેત્તા કાર્લાઇલને દુનિયાની કેટકેટલી મુશ્કેલીઓ જોડે બાથ બીડવાની હતી, છતાં પણ તે કેવો હિંમતથી અડગ ઉભો રહ્યો ? ને છેવટે વિજય પામ્યો ! લાલચથી તે જરા પણ ડગ્યો નહિ. ભૂખમરો ઘણીવાર તેના સામે ડોળા ધુરકાવતો અને ભયંકર હાડમારીઓ તેના શિર પર નિરંતર ઝઝૂમી રહી હતી; કેટલીક વાર તો બીજો દિવસે ખાવાના પણ સાંસા પડવાની વકી હતી. આવા પ્રસંગે જો તે ન્યાયને રસ્તેથી એકજ ડગ ચળે તો તેને પાર વિનાનો પૈસો મળે તેમ હતું. પણ ધન્ય છે તે મહાત્માને કે ઇશ્વર પર શ્રદ્ધા રાખી તે સત્યથી જરાએ ડગ્યો નહિ. તે પોતાના આત્મબળ ઉપર જ વિશ્વાસ રાખતો. જે મનુષ્યોને તેમની પોતાની અંદર પ્રબલિત દૈવી દીપકનું રહેજ પણ બાન થયું હોય છે તેઓ કદી પણ ડગતા નથી.

દુર્ગુણ માત્રને લાગુ પડે એવા આ આઠ સામાન્ય ઉપાયો જાણ્યા પછી હવે આપણે મત્યેક દુર્ગુણને દૂર કરવાના ખાસ ઉપાયો સોચીશું.

પ્રકરણ ૫ મું.

અકિતના માર્ગમાં અંતરાયો દૂર કરવાના ખાસ ઉપાયો.
કામવિકાર.

વિષય લંપટતાથી નીપજતાં અયંકર પરિ-
ણામોનો વિચાર કરો. સધળા દાકતરો એકે
અવાજે કહે છે કે વીર્ય એ રક્તનું તત્ત્વ છે.
પ્રખ્યાત દાકતર લૂઇસ કહે છે કે, “સધળા શરીર-
શાસ્ત્રીઓનો એકજ મત છે કે વીર્યની બના-
વટમાં-ધટનામાં-ઘોહીનો શુદ્ધમાં શુદ્ધ અને

કિમતીમાં કિમતી ભાગ કામમાં લેવાય છે.” દુષ્ટ વિચારો અને
કામોપભોગથી વીર્યનો નાશ થાય છે અને તન્દુરસ્તીને માટે વીર્ય
હાનિના કરતાં વધારે હાનિકારક બીજું શું હોઈ શકે ? અલ્પવયસ્ક
પાળી વીર્યની રક્ષા કરવાથી શારીરિક તેમજ માનસિક વિકાસ થાય
છે. ડૉ. નીકોલાસ લખે છે કે, “વેદકશાસ્ત્રનો એક પ્રખ્યાત સિદ્ધાંત
છે કે શરીરમાંનું ઉત્તમ ઘોહી જીવન તત્ત્વોને ઉત્પન્ન કરે છે, અને

એ તત્વો આરોગ્યયુક્ત તથા પવિત્ર મનુષ્યના શરીરમાં પાછાં લેવાય છે, અને તે રૂધિરમાં મળી સારામાં સારું મગજ, જ્ઞાનતાંત્ર, અને માંસની પીંડીઓ બનાવે છે; એજ માણુસનું જીવન છે. જે તે પ્રત્યેક અંગમાં પ્રસરે તો મનુષ્ય હિંમતવાન, બલવાન, પુરુષાર્થી અને પરાક્રમી બને છે; પણ તેનો દુરુપયોગ કરતાં માણુસ બાપલો, નિર્બળ, અનિશ્ચિત અને વિષયી, છેવટે મૃત્યુના મુખમાં જવાને લાયક બની જાય છે.” શિવ સંહિતામાં સત્ય કહ્યું છે કે, “અહ્યયર્થ એજ જીવન છે અને વીર્યહાનિ એ મૃત્યુ છે.”

પાતાંજલિ રૂપિ પણ પોતાના યોગશાસ્ત્રમાં એજ સિદ્ધાંતનું પ્રતિપાદન કરી કહે છે, “અખંડ અહ્યયર્થ પાળવામાંજ ખરું પુરુષાર્થ સમાયલું છે.” બીજો સ્થળે ડૉ. નીકોલસ લખે છે કે, “વીર્યનું રક્ષણ કર્યાથી શારીરિક, માનસિક અને આધ્યાત્મિક જીવનનો વિકાસ ઉત્તમ રીતે થાય છે.” સેન્ટપોલ અને આઇઝેક ન્યુટનના દાખલાઓ આપી ડૉ. લૂઇસ જણાવે છે કે, “અખંડ અહ્યયર્થથી મનુષ્યનાં શરીરને તેમજ મનને પોષણ મળે છે. જ્યારે વીર્ય સ્રાવ કરી વ્યય કરી નાંખવામાં આવતું નથી ત્યારે વીર્યનો સંચય થવાથી, કુદરત પોતે તેનો ઉપયોગ ઉમદા મગજ અને સશક્ત શરીર બનાવવામાં કરે છે.” મહાદેવજી જ્ઞાનસંકલિની તંત્રમાં અહ્યયર્થનો મહિમા નીચે પ્રમાણે ગાય છે; “સામાન્ય તપને ડાહ્યા લોકો તપ મણુતાજ નથી. સાચી ઉત્તમ તપ તો અહ્યયર્થજ છે. જે માણુસ અહ્યયર્થ પાળે છે તે મનુષ્ય નથી પણ દેવ છે.” જેમ જેમ અહ્યયર્થનું વધારે ને વધારે સેવન થાય છે, તેમ તેમ શારીરિક તથા માનસિક શક્તિઓ વધારે ને વધારે ખીલે છે, અને તેનો અંગ કરવાથી મુખ. ઉપરનું તેજ હૃદયનો આનંદ

ભક્તિયોગ.

તથા બુદ્ધિની તીવ્રતા ક્ષીણ થાય છે. એકવાર આપણે કામ-વિકારના પંજામાં સપડાયા કે પછી ગમે તેવા પૌષ્ટિક ખોરાકથી પણ ધીમે ધીમે ઘસાર્ધ જતું શરીર ઠેકાણે આવી શકતું નથી. ડૉ. ફ્રાન્સરે કહે છે કે, “ માનસિક નિર્બલતા અને તેમાં પણ ખાસ કરીને સ્મૃતિભ્રાંશથી વિષયી માણસ એકદમ ઓળખાઈ આવે છે.” આપણા યુવાનો ઘણીવાર મગજની નબળાઈ, સ્મરણ શક્તિનો નાશ, ખેદરુદ્ધરી, બેચેની, મંદ જરૂર, ઝાડાની કબજીયાત તથા માથાનો દુખાવો વગેરે રોગોની ફરીયાદ કરે છે તેનું ખરું કારણ તો ઇન્દ્રિય નિબ્રહ્મનો અભાવ જ છે.

(૨) સ્ત્રી સમૂહથી તથા ખીજા લલચાવનારા પદાર્થોથી તમારી જાતને હંમેશાં દૂર રાખો. જ્યારે જ્યારે પાપનો વિચાર આવે ત્યારે તેને સખ્તાઈથી દાબી દા. દુષ્ટ વિચારો પાપનું મૂળ છે તેથી પાપકર્મના જેટલાજ પાપમય છે. પાપી વિચારોને દૂર રાખો એટલે સદાચારનો માર્ગ ખુલ્લો જણાશે. કેટલાક માણસો એવા પણ મળી આવે છે કે તેઓ પોતે કર્મમાં પ્રવૃત્ત થતા નથી છતાં પણ તેમનાં મનમાં પાપી વિચારો ધૂમેજી. આથી એક માણસ ડૉ. લૂસિની પાસે સલાહ લેવા ગયો ત્યારે તેણે કહ્યું: “ તમારી જાતેજ તમે વિચાર કરી જુઓ કે ખરાબ વિચારથી કેટલું બધું નુકસાન થાય છે. આવી આવી જાતના વિચારો કરવાથી, જ્યારે જ્યારે તમારા મનમાં દુષ્ટ વિચારો આવશે ત્યારે ત્યારે તમે સાત્ત્વ્યેત રહી શકશો, દુષ્ટ વિચારો આવે કે લા-ભલાજ મનને કાંઈ કામમાં પડેવો. જો લમને દુષ્ટ વિચારોને દૂર કરવાની તીવ્ર ઇચ્છાજ હશે તો તમે હંમેશાં સાત્ત્વ્યેત રહી શકશો, અને તે પણ એટલે સુધી કે સ્વપ્નમાં પણ દુષ્ટ વિચારો આવવા-

થી એકદમ જાગૃત થઈ જવાશે. ધણું માણસોને આ વાતનો અનુભવ થયેલો છે. જાગૃત અવસ્થામાં થયેલા વિકારને દૂર કરવો બહુ મુશ્કેલ નહિ પડે. છતાં પણ તમને એમ લાગે કે તમે દુષ્ટ વિકાર પર જ્ય મેળવી શકો તેમ નથી તો એકદમ ઉઠીને શારીરિક શ્રમ પડે એવી કોઈ કસરત અથવા કામ કરવા માંડો. એક પછી એક આવા પ્રયત્નો કરવાથી કામ ધણું સહેલું થઈ પડશે, અને થોડાજ અઠવાડિયામાં તમારા દુષ્ટ વિચારો તમારે તાબે થઈ જશે. આગસુ અને લોભી માણસો કામવિકારને વશ રહેલાઈથી થાય છે. રોજ નિયમિત વ્યાયામ કરો, કે રોજ પગે ચાલતાં ફરવા જાઓ અને દિવસમાં બે ત્રણવાર પરસેવો થાય એટલી શારીરિક મહેનત કરો. તમે જે ખોરાક ખાઓ, તે પૌષ્ટિક હોવા સાથે જલદી પચી જાય એવો અને વિકારોને ઉત્તેજન ન આપે એવો રાખવા માટે ખાસ કાળજી રાખો. તમે જે ઓરડામાં સૂતા હો તેમાં પવન છૂટથી આવ જ કરતો હોવો જોઈએ. રાત્રે વહેલા સુઈને સવારે વહેલા ઉઠો. દસ્ત સાફ આવે તે માટે સૂતા પહેલાં અને ઉઠીને તરત થંડુ પાણી પીવાનો નિયમ રાખો. ” આ સૂચનાઓનો અમલ કરવાથી તે માણસ અને તેના કેટલાક મિત્રો દુષ્ટ વિકારોથી મુક્ત થઈ શક્યા.

• વિકારથી મુક્ત થવાને ઇચ્છનારા મનુષ્યોને પાળવાના કેટલાક સામાન્ય નિયમો પણ છે. શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતામાં કહ્યું છે કે, “ આ કામ અને ક્રોધ રજોગુણને લીધે ઉત્પન્ન થાય છે. ” માટે રાજસી વૃત્તિ ઉત્પન્ન કરે એવો ખોરાક ખાવો નહિ. નીચે આપેલા ગુણો પરથી અમુક ખોરાક રાજસી છે કે નહિ તે જાણી શકાય છે. “ જે ખોરાક ધણો કડવો, ધણો ખાટો, ધણો

ભક્તિયોગ.

ખારો કે અતિ ઉષ્ણ, અતિ તિક્ત—ખડુ સૂકાઈ ગયેલો હોય, અથવા મોઢામાં રવ રવ થાય એવો હોય તે ખોરાક રક્તગુણી જાણવો અને તે વર્જ્ય છે. ” (ભગવદ્ ગીતા અ. ૧૭ શ્લોક ૭.)

ડૉ. લૂધસ, “ ઇંડાં, માછલી, માંસ, કાંદા, મરચાં, રાઈ, તેમજ જે ખોરાક અતિ મિષ્ટ કે ઘણો મરી મશાલાવાળો ધમધમાટ હોય તે અહ્યયર્થનો વિરોધી છે ” એમ માને છે. આત્મસંયમને માટે પ્રયત્ન કરનાર મનુષ્યોને માટે હિંદુ વિધવાઓને માટે જે ખોરાક નિયત કરવામાં આવ્યો છે તેમાંના નીચે આપેલા પદાર્થો હિતકર છે; “ ગાયનું દૂધ, ઘી, ચોખા, જવ, મગ, તલ, કેળાં, કેરી, સિંધવ વિગેરે અને દાળમાં તથા કઠોળમાં ચણા તથા મગ ઉત્તમ છે; લાંગ, વાલ અને અડદ ઉત્તેજક હોવાથી વર્જ્ય છે. ”

ડૉ. લૂધસના મત પ્રમાણે અશુદ્ધ આંતરડાં અહ્યયર્થ વ્રત ધારણ કરનારને ઘણું નુકશાનકારક છે, માટે તે દરરોજ રાત્રે સૂતી વખતે અને સવારે ઉઠીને ઠંડુ પાણી પીવાની સલાહ આપે છે. અલખત, આ પાણી તદ્દન સ્વચ્છ હોવું જોઈએ. આ ક્રિયાથી દરત સાફ આવે છે.

સૂવામાં પણ કઠણ પથારી તથા સખ્ત ઓશીકાનો ઉપયોગ કરવો. રૂની ભરેલી તળાઈઓ વાપરવી સલાહકારક નથી. વળી કપડાં પહેરવામાં પણ હરેક પ્રકારની ટાપટીપને દૂર કરવી.

રાત્રે ઉજાગરો કરવો એ અહ્યયર્થ પાળનારને માટે નુકશાનકારક છે. સૂતા પહેલાં થોડો વખત સારા પુસ્તકના વાંચનમાં કે પવિત્ર વિચારોમાં ગાળવો.

વચમાં વચમાં એકાદશી વગેરે ઉપવાસ કરવાથી પણ શરીર તથા મનને લાભ થાય છે.

દરરોજ શારીરિક કસરત અવશ્ય કરવી. ઇન્દ્રિયનિગ્રહના કાર્યમાં કસરત ઘણીજ સહાય કરે છે. દરરોજ બે ત્રણવાર પરસેવો થાય એવી શારીરિક કસરત કરવી. વળી યોગી લોકો કરે છે તેવાં આસનો, મુદ્રા તથા પ્રાણાયામ કરવાથી મન સ્થૂલ પદાર્થો પરથી ઉઠીને સૂક્ષ્મ પદાર્થો તરફ જતાં શીખે છે, અને તેથીજ પ્રાણાયામ ચક્ષિત ઇન્દ્રિયોને કાષ્ઠમાં લાવવાનું એક અત્યુત્તમ સાધન છે. જ્યારે કોઇ પણ ખરાબ વિચાર મનમાં આવે ત્યારે પદ્માસને કે સિદ્ધાસને બેસીને પ્રાણાયામ કરવો એટલે ખરાબ વિચારો એકદમ જતા રહેશે. જેમને આ ઉપાય ઇષ્ટ ન હોય અથવા જેમનાથી તે બની શકે તેમ ન હોય તેમણે દુષ્ટ વિચાર આવતાં વારજ કોઇ શારીરિક કસરત શરૂ કરવી; એથી નબ્બાણું ટકા ફાયદો જણાશે. મ્હોટે અવાજે પ્રભુતું નામ સ્મરણ કરવાથી કે ભજન ગાવાથી પણ લાભ થશે. બને તેટલો સમય લંગોટ પહેરી રાખવાથી પણ લાભ છે.

“ દરદ કે બીજ કાંઇ ખાસ કારણ શિવાય શરીરના ગુણ ભાગોને કે તે સ્થળના નીમાળાને સ્પર્શ કરવો નહિ” એવી આજ્ઞા મનુસંહિતામાં કરેલી છે. (મનુસંહિતા અ. ૪ શ્લો. ૧૪૪.)

આ બધા ઉપાયો સફલ થવા માટે પ્રથમ અને મુખ્ય શરત એટલીજ છે કે પવિત્ર જીવન અને આત્મસંયમ માટે મનુષ્યના અંતઃકરણમાં અતિ તીવ્ર આતુરતા હોવી જોઈએ; નહિ તો ઉપર ગણાવેલા ઉપચારો સફલ થવાનો સંભવ ઓછો છે.

(૩) મનને હંમેશાં કામમાં ગુંથાયલું રાખવું એ પણ એક સચોટ ઉપાય છે, સ્વામી દયાનંદને કોઈએ પૂછ્યું કે, “ મહારાજ ! આપને કદી કામવિકાર પીડે છે ખરો ? ” ત્યારે

ભક્તિયોગ.

તે મહાત્માએ ઉત્તર આપ્યો કે, “ હું હમેશાં કાંઈ ને કાંઈ કાર્યમાં પરોવાયેલો રહું છું એટલે મારી પાસે કામ આવેજ શી રીતે ?”

(૪) મનુષ્યે પોતાની ઇંદ્રિયોમાં થયેલા કેટલાક ઉચ્ચ અનુભવોને યાદ રાખવા—એટલે એવા બનાવો કે જે વખતે આપણું મન પ્રભુના દિવ્ય પ્રેમથી ઉભરાઈ ગયું હોય, અગર તો આ જગતનું મિથ્યાત્વ આપણા મનમાં જે બનાવને લીધે હમેશને માટે ઠસેલું હોય, અથવા તો જે જે પ્રસંગે આપણે શુદ્ધ પ્રેમ કે દયા ભાવ બતાવ્યાં હોય, તેવા પ્રસંગો એક કાગળના કટકા પર

નોંધી રાખવા અને જ્યારે જ્યારે મનમાં વિકાર ઉત્પન્ન થાય ત્યારે ત્યારે તેના સામું જોવું. એમ કરવાથી તે પાછલા બનેલા પ્રસંગો મનમાં પુનઃ તાજા થશે અને તેમના જોરે દુષ્ટ વિચારો નાશ પામશે. આ રીતના ઉપયોગથી ઘણા માણસોને લાભ થયો છે.

(૫) હૃદયમાં “ પવિત્રતા, ” “ શુદ્ધતા, ” “ બ્રહ્મચર્ય ” એ શબ્દોનો ઉચ્ચાર કરો, અને તેજ શબ્દો મહોટથી ઉચ્ચારો. કાગળના કટકા પર “ પવિત્રતા, ” “ શુદ્ધતા ” એ શબ્દો લખી રાખવા અને જ્યારે જ્યારે અપવિત્ર વિચારો આવે ત્યારે ત્યારે તેના સામું જોવું. પવિત્ર જીવન ગાળવાથી થતાં શુભ પરિણામો, તેથી થતી આત્મોન્નતિ અને શારીરિક સૌંદર્યની વૃદ્ધિ એ સધળાનો વિચાર કરો. કાશી અને હરદ્વારમાં મળી આવતા કેટલાક વૃદ્ધ સન્યાસીઓને જોવાથી ખાત્રી થશે કે બ્રહ્મચર્ય અને પવિત્રતાના પ્રતાપે, વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ શારીરિક સૌંદર્ય કેવું જળવાઈ રહે છે.

(૬). “આ રૂઢ પ્રભુનું મંદિર છે અને તેથી મારે તેને મંદિરની ધેડેજ પવિત્ર અને શુદ્ધ રાખવો જોઈએ.”

એવી જાતના વિચારો નિરંતર મનમાં રાખવાથી અપવિત્ર વિચારોને દૂર રાખી શકાય છે. આર્યધર્મમાં ષડ્યકાદિની* જે માન્યતા છે તે ધણું ખરું આ ભાવના ઉપરજ બંધાયેલી છે. સેન્ટ પોલ પાપીઓને સંબોધીને કહે છે કે, “રે પાપરો! તું તમે જાણતા નથી કે તમે પ્રભુનાં મંદિરીયાં છો, અને તેનોજ અંશ તમારામાં બીરાજે છે. કોઈ માણસ પ્રભુના મંદિરને અપવિત્ર કરશે તો તેનો નાશ પ્રભુ જરૂર કરશે, કારણકે પ્રભુનું મંદિર પવિત્ર છે, અને તે મંદિર તમારો દેહ છે.”

(૭) ભક્તિના માર્ગમાં આગળ વધવાને એકાંતવાસ ધણો સહાયકારક છે. પરંતુ દુષ્ટ વિકારોથી મુક્ત નહિ થયેલા શીષ્યાદિને માટે તો તે અંતરાય રૂપ છે. તેથી તેવા મનુષ્યે એકાંત સેવન કરવું નહિ.

(૮) વિજ્ઞાન કે તત્ત્વજ્ઞાનના ગૂઢ અભ્યાસમાં મનને પરોવી રાખવું એ પણ કામને જીતવાનો એક સરસ ઉપાય છે. એક મહાન વનસ્પતિશાસ્ત્રી મને ઘણી વાર જવાબ આપતો કે, “મને હજી સ્ત્રી વિષે વિચાર કરવાનો વખતજ મળ્યો નથી.” પંચદશીમાં પણ નીચે પ્રમાણે શુભ સલાહ આપેલી છે;

“જ્યાં સુધી નિદ્રાવશ કે મૃત્યુવશ થાઓ નહિ ત્યાં સુધી વેદાન્તનોજ અભ્યાસ કરવામાં સમય વ્યતીત કરો અને તમારા મનમાં કામવિકારને દાખલ થવાનો લાગ સુદ્ધાં ન આપો.”

વેદાન્તનો વિષય ધણોજ વિશાળ છે અને તેમાં “હું કોણ

* ષડ્યક એ ધણું ખરું જીવન-ક્રિયા પર કાણુ રાખવાનું કેટલીક નાડીઓનું ગુંથણું—ચક્ર છે; અને તે જાણે કે કમળ પુષ્પો હોય અને તેના પર શિવશક્તિ વિરાજીત થયેલાં હોય તેવી માન્યતા છે.

ભક્તિયોગ.

ધું ? ” “ આ નામરૂપાત્મક જગત યું છે ? ” તથા “ તેનો મારી સાથે શો સંબંધ છે ? ” “ પરમાત્માનું યું લક્ષણ છે ? ” “ તેના કયા કયા ગુણો છે ? ” આવા ગંભીર પ્રશ્નોમાં જેનું મન ગુંથાયેલું હોય તેના મનમાં કામવિકાર કેવી રીતે ઉદ્ભવે ?

ડાહ્યા લોકો જડ શરીર અને ચૈતન્યમય આત્માનો ભેદ પ્રત્યક્ષ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. શારીરિક જરૂરીયાતો તથા નિર્જનતા મનને પોતાના ઉચ્ચ ઇચ્છિત વિષયોથી દૂર રાખે છે, ધ્યાનમાં પણ ખસેલ પહોંચાડે છે. આમ હોવાથી કોઈ પણ ગંભીર વિષય ઉપર વિચાર કરતાં પહેલાં શરીરને તો ખીલકુલ ભૂલી જવું જોઈએ. જે વનસ્પતિશાસ્ત્રી વિષે ઉપર વાત કહી, તેની પાસે ખંગાળાનો એક લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર વનસ્પતિશાસ્ત્ર શીખવાને આવતો અને ઘણીવાર એવું બનતું કે ગવર્નર જાતે જઈને તેની પાસે ઉભો રહેતો, છતાં પોતાના અભ્યાસમાં તે એવો તો એકતાન થઈ ગયેલો જણાતો કે જ્યાં સુધી કોઈ માણસ પાસે જઈને તેના શરીરને હલાવીને તે ખબર આપે નહિ ત્યાં સુધી ગવર્નર આવ્યાની તેને ખબર પણ પડતી નહિ. આવા માણસોમાં કામવિકાર ક્યાંથી સંભવે ?

(૯) આપણી માતાના વિષે વિચાર કરવો. પુત્રને પોતાની માતાના જેવું ખીજું કાંઈ પણ પવિત્ર અને પ્યારું હોઈ શકેજ નહિ. “ માતા ” એ શબ્દનો ઉચ્ચાર માત્ર કે વિચાર પણ મનમાં પવિત્ર વિચારોને જન્મ આપે છે અને અપવિત્ર વિચારોને દૂર કરે છે. આ કારણને લીધેજ પ્રભુનાં અનેક નામોમાં “ માતા ” એ નામ સૌથી વધારે અસરકારક છે. ઇશ્વર આપણી માતા છે એ વિચારજ આપણાં હૃદયને આનંદથી પુલકિત બનાવે છે, અને આપણને લાલચોથી બચાવે છે. સૃષ્ટિમાં સર્વત્ર ઇશ્વરના માતૃભાવને

અનુભવતાં આસપાસના સઘળા પદાર્થોમાં તેની પવિત્રતાનુંજ પ્રતિ-
બિંબ છે એમ જણાશે. કેાદ સ્ત્રીના સામું જોતાંજ જો આપણે
તેનું મુખ આપણી માતાના જેવું કદપીએ તો પછી આપણા મનમાં
તેના વિષે અપવિત્ર વિચાર આવશે ખરો કે? શ્રી રામકૃષ્ણ પરમ-
હંસને તેમની ધર્મપત્ની સાથે ખીલકુલ શારીરિક સંબંધ નહોતો.
એક વખત તેમની પત્નીએ એક રાત્રિ તેમની સાથે રહેવાની ઇચ્છા
ખતાવી અને તેમણે તે કમ્બુલ કરી. જ્યારે તે તેમની સમીપ આવી
અને તેમના પગ ચાંપવા લાગી ત્યારે તેમણે પ્રભુને દેવી રૂપે સં-
બોધીને કહ્યું, “ઓ મારી મા! પત્નીનો વેષ લઇને તું મારી પાસે
આવી છે? આવ! આવ! મારે તારાથી શ્વામાટે ખઠીવું જોઇએ?”
આખી રાત એમની એમ પસાર થઇ ગઇ પણ પરમહંસના મનમાં
એક ક્ષણ પણ અપવિત્ર વિચાર આવ્યો નહિ.

(૧૦) મનુષ્યશરીરના ગંદાપણાનો વિચાર કરવાથી
ધણાને લાલ થયો છે. શરીરની ધિકારપાત્રતા વિષે ખાત્રી થતાં
તેના પ્રત્યે વિલાસવૃત્તિ ભાગ્યેજ થશે.

“ગંદકી અને કૃમિથી ભરેલું, સ્વભાવથીજ દુર્ગંધવાળું અને
મળમૂત્રનું સ્થાન, એવું જે આ શરીર તેના ભોગમાં માત્ર મૂર્ખ
લોકોજ આનંદ માને છે, અને સંયમી લોકો તો તેનાથી હમેશાં
અલગજ રહે છે.” (યોગોપનિષદ).

મનુષ્યશરીરનાં નવ દારોમાંથી અહર્નિશ કેવો કંટાળાભર્યો
ગંદવાડ ખહાર નીકળ્યા કરે છે? વધારામાં આ દેહ કેવો મલિન
અને ક્ષણભંગુર અને મૃત્યુ પછી કેવો બેડોળ, કઠણ લાકડા જેવો
થઇ જાય છે! યોગવાશિષ્ઠમાં શ્રી રામચંદ્ર કહે છે:—

“મોહક દેખાતા સ્ત્રી શરીરનો પ્રત્યેક ભાગ, જેવો કે ત્વચા,

ભક્તયોગ.

માંસ, લોહી, વાયુઓ, દ્રવો, પ્રનાલિકાઓ,—છૂટો છૂટો લઈ સૂક્ષ્મ-વિચાર કરો કે તેમાંનો કયો ભાગ સુંદર છે? અને તેમાં મોહ પામવા જેવું શું છે?” વળી ખીજે રથને કહ્યું છે કે,

“હે મહારાજ! સ્ત્રીની પ્રાણુધાતક સુંદરતા યોડાજ સમયમાં લોહી, માંસ અને હાડકાંમાં રૂપાંતર પામે છે.”

શુક્રદેવજી યેગોપનિષદમાં કહે છે કે, “ગંધાતા જખમોવાળો, સેંકડો કૃમિ અને મળમૂત્રથી ભરેલો, વિવિધ પ્રકારના વિકાર પામતો, મોહ ઉપજાવી વિષયભોગ તરફ ઘસડી જતા વિષયભોગનું સ્થાન એવા આ ચામડીથી મઢેલા દેહમાં તે શું મોહ પામવા જેવું છે? જોતા નથી કે શરીર એ તો એક ખાળ છે કે જેની વાટે જોખન અને ધન વહી જાય છે?”

જો! જો! હે વાયક! વિચારપૂર્વક શ્રવણ કર! રમશાન જૂમિના પેત્રા ખૂણામાં પડેલી, એક સમયે અતિ લાવણ્યવાળી સ્ત્રીની ખોપરીમાંથી વહેતો વાયુ જાણે કામાંધ પુરુષોની મશ્કરી કરતો હોય તેવી રીતે મંદસ્વરે શું કહી રહ્યો છે? તે તો કહે છે કે,

“ક્યાં છે હવે તે કમળના જેવું સુંદર મુખ?” “ક્યાં છે મધુના જેવા મધુર ઓળો?” “ક્યાં ગયાં તેનાં તીક્ષ્ણ નયન-કટાક્ષો?” “ક્યાં ગયો હવે તેનો કાંકિલા જેવો સુકોમળ મધુર કંઠ?” “ક્યાં ગઈ તેની કામદેવની કમાન જેવી બ્રૂકટિ?” મનું-ખેદેહનો આવો અંત આવે છે તેના ઉપર વિચાર કરવાથી કામ-વાસના દૂર થશે.

ગૌતમચુદ્ધના ગૃહત્યાગ પહેલાં યોડાજ સમય પૂર્વે તેના અંતઃ-પુરમાં કેટલીક સુંદર સ્ત્રીઓને તેની વૃત્તિ પાછી સંસારના ભોગ-વિલાસ તરફ વાળવા માટે રાખવામાં આવી હતી. એક રાત્રે જ્યારે

તે બધી સ્ત્રીઓ નિદ્રાવશ હતી ત્યારે તે ઉડીને જોવા લાગ્યો તો તેને જણાયું કે તેઓ બધી અસ્તવ્યસ્ત સૂતેલી હતી. કોઇની ગરદન મરડાયેલી હતી, તો કોઇના મુખમાંથી લાળ પડતી હતી; કોઇ નિદ્રામાં દાંત કચડતી હતી, તો કોઇ સ્વપ્ન આવવાને લીધે હસતી કે રડતી હતી. આવો દેખાવ જોતાંજ ગૌતમશુદ્ધ પોતાના આત્માને ઉદ્દેશીને કહેવા લાગ્યો,

“અહો ! આ બધું શું છે ? મોતના કંદ !—જીવતા કપરસ્તાન સિવાય બીજું શું છે ? અને શું હું આવા ક્ષુદ્રક પદાર્થોમાં આનંદ ગાનીશ ?” આવા વિચારની સાથેજ તેનું હૃદય પ્રભુના અચળ સૌંદર્ય તરફ વળ્યું અને મોહપાશ તોડી તેણે ગૃહનો ત્યાગ કર્યો.

(૧૧) કામને દૂર કરવાનો રામબાણ ધલાજ વિશુદ્ધ પ્રેમ છે. જ્યારે મન દુષ્ટ વિકારો તરફ ખેંચાતું હોય ત્યારે તેને બીજી શુભ દિશામાં વાળી શકે એવું કાંઇ સખળ આકર્ષણ તેની સામે ધરવાથી આવેલો ભય દૂર થઇ જાય છે. મનુષ્યના હૃદયમાં પ્રભુ પ્રત્યે પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય તો તેના હૃદયમાંથી બધા નીચ વિકારો નાશ પામી જશે. જ્યાં સુધી હૃદયને ખેંચી રાખે એવી સરસ અને ઉમદા વસ્તુ તેને આપવામાં આવે નહિ ત્યાં સુધી, તે ક્ષુદ્ર અને અધમ સુખોને વળગી રહેશેજ. પ્રભુ પ્રેમનો પ્યાલો તેને પાવાથી સર્વે દુર્વિકારો તેના હૃદયમાંથી જતા રહેશે. જેણે પ્રભુપ્રેમનો સ્વાદ ચાખ્યો છે, અને જેણે સર્વ સુખના ભંડાર ઇશ્વરને ઓળખ્યો છે, તે માણસની વૃત્તિઓ શારીરિક ભોગોમાં સુખ કેમ શોધશે વાર ?

શારીરિક ભોગો ભોગવતાં અંતે નિર્બલતા ને પશ્ચાત્તાપ ઉપજે છે; ત્યારે પ્રભુપ્રેમનો આસ્વાદ લેતાં અતુલ આનંદ મળે છે. કામવિકાર મનુષ્યને પશુ બનાવી દે છે; ત્યારે શુદ્ધ પ્રેમ પશુને પણ દેવ બનાવે છે.

ભક્તિયોગ.

“ પ્રભુ નામનું કીર્તન કરવું, તેના ગુણનું ગાન કરવું એ ખરેખર આહ્વાદકર છે અને હૃદયને અવનવો આનંદ મેળવવાનું અખંડ સાધન છે; તેના પ્રભાવ વડે દુઃખનો દરિયો પણ સૂકાઈ જાય છે. ”

પ્રભુપ્રેમનો સ્વાદ જોણે એક વાર ચાખ્યો છે તેનું મન વિષય-વાસનાનાં ક્ષણિક અને અધમ સુખ તરફ શી રીતે વળે ? તેનું આકર્ષણ કરવાને વિષયવાસનામાં શક્તિજ નથી.

આ વાતને જેસન અને યુલીસીસની એક ગ્રીક ગાથાથી સારી પુષ્ટિ મળે છે. જૂમધ્ય સમુદ્રના એક ખેટમાં ત્રણ વ્યંતરીયો રહેતી હતી. તેઓ મુસાફરોને સંગીતની મધુરતાને લીધે તે ખેટ તરફ આકર્ષા મારી ખાતી હતી. ગ્રીસના યોદ્ધા યુલીસીસને વહાણમાં બેસીને આજ ખેટ પાસે થઈને જવાનું હતું. તેણે તે વ્યંતરીઓથી પોતાની જાતને બચાવવાને માટે પોતાના શરીરને વહાણના ડોળ સાથે મજબૂત બંધાવીને, ખલાસીઓના કાન મીણથી પુરાવી દીધા, જેથી તે વ્યંતરીઓનું ગાયન તેમને કાને પડે નહિ. આખરે કસોટીનો સમય પાસે આવી લાગ્યો, અને તે વ્યંતરીઓનું ગાન યુલીસીસને કાને પડ્યું એટલે તેને તે સાંભળવાની અતિ તીવ્ર ઇચ્છા થઈ. એટલુંજ નહિ, પણ તેણે તે ખેટ ઉપર જવાને ધણાએ પછાડા માર્યા પણ તેની આસપાસ બાંધેલાં સપ્ત દોરડાંના બંધથી તે જઈ શક્યો નહિ અને મહા પરાણે બચવા પામ્યો. હવે જ્યારે જેસન આજ જળમાર્ગે મુસાફરી કરવાને નીકળ્યો ત્યારે આ બચથી બચવાને તેણે તદ્દન જૂઠોજ ઉપાય ચોખ્યો. તે સમયે ઓર-શીયસ કરીને એક મહાન ગવૈયો હતો. તેના ગામનમાં એવી તો અદ્ભૂત શક્તિ હતી કે તે સાંભળતાં પથ્થર પણ પીગળી જાય.

જેસને ઓરશીયસને પોતાની સાથે વહાણમાં લઈ લીધો. જ્યારે તે વ્યંતરીઓનો બેટ નજીક આવ્યો ત્યારે તેણે ઓરશીયસની પાસે સંગીત શરૂ કરાવ્યું. તેના મોહક ગાયનથી વહાણના ખલાસીઓ એવાં તો મુગ્ધ બની ગયા, કે તે વ્યંતરીઓનું ગાન તેમને કાને પડ્યા છતાં પણ તે એટલું તો નીરસ અને તુચ્છ લાગ્યું કે તેની કાંઈ પણ અસર થઈ નહિ, અને તે રીતે તેઓ તે બેટ આગળથી ક્ષેમકુશળ પસાર થઈ શક્યા. સમજવાનો મુદ્દો એ છે, કે પોતાના બળ ઉપર વિશ્વાસ રાખવાથી યુલીસીસના જેવી ગતિ થાય છે. વ્યંતરીઓનાં ગાયન કરતાં ઓરશીયસનું સંગીત વધારે સુંદર હોવાથી જેમ જેસન ક્ષેમકુશળ મુસાફરી કરી શક્યો તેમ પ્રભુના શુદ્ધ પ્રેમનાં અનન્ય અને નિત્ય સુખનું સેવન કરવાથી વિષય-વાસનાને દૂર કરી શકાય છે.

“ જે માણસ જીદ કરી કેવળ પોતાનાજ બળ ઉપર આધાર રાખે છે તે પોતાની મનોવૃત્તિઓને કાબુમાં કેવી રીતે રાખી શકે ? જે માણસ પ્રભુ પ્રેમમાંજ આનંદ માને છે તેજ ખરેખરો સંયમ રાખવામાં સ્હેલાઈથી ફતેહમંદ થાય છે. ” (અષ્ટાવક સંહિતા).

પ્રભુ પ્રેમમાં અને પ્રભુ ભક્તોની સંગતિમાં જે માણસ આનંદ લેતાં શીખ્યો છે, તેને કામ વિકાર નડતો નથી.

ધરાનનો મહાન કવિ હાફીઝ એ દિવ્ય પ્રેમમાં એવો તો ચક્ર-ચૂર બન્યો હતો કે પછી કોની મગદૂર હતી કે તેને પાછો વિષય-ભોગ તરફ આકર્ષે ? પ્રભુ પ્રેમમાં મસ્ત થયેલાને તુચ્છ વિષયભોગમાં આનંદ મળે ખરો કે ? સાક્ષાત અમૃતનું પાન કરનાર મનુષ્ય કદી લોભાય ખરો કે ?

ભક્તિયોગ.

કેટલાક મનુષ્યો એવા હોય છે કે તેઓ પ્રાર્થના કરતી વખતે જાણે હમણાંજ તેમના ઉપર ફાંસીની સજા થવાની હોય તેવા ભયભીત બની ધ્રુવડની માફક બેસે છે, એ કેવું ખરાબ ? આનંદ-સ્વરૂપ પ્રભુને સંભારતા, આવી રીતે વર્તવા કરતાં વધુ અગ્નિ બીજું કંયું હોઈ શકે ? પ્રભુ પોતેજ અનંત આનંદમય છે, અખિલ આનંદનો ઝરો છે; આ દુનિયામાં તેની સંગતિ જેવું સુખ અને આનંદ બીજા શેમાં હોઈ શકે ? એકજવાર તે દિવ્ય આનંદનો અનુભવ થતાં એક બંગાળી કવિના કહેલા શબ્દો તમારા મુખમાંથી પણ નીસરી પડશે, “ હે પ્રભો ! ઐહિક ભોગના આનંદથી મારા હૃદયને તૃપ્તિ થાય તેમ નથી; કારણ કે મને તો તારા પાદ-પંકજમાંથી ઝરતા અમૃતનું પાન કરવું છે. માન કે વૈભવની મને ખીલકુલ પરવા નથી. મધમાખી વળી મધ મૂકીને પાણી પીએ ખરી કે ? ”

કોઈ દારૂડીયા અગર વિષયલપટને જો આ દિવ્ય આનંદનો એક ક્ષણ પણ અનુભવ થાય તો જરૂર તે પોતાની કુટેવોનો ત્યાગ કર્યા વગર રહે નહિ. શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસને આ સિદ્ધાંત ઉપર અડગ વિશ્વાસ હતો, અને તેથી જ્યારે કોઈ દારૂડીયો કે વિષયી તેમની પાસે જતો અને બીજા શોકો તેને વિષે ફરિયાદ કરતા ત્યારે તે મહાત્મા હમેશાં એટલુંજ કહેતા કે, “ હશે ! એને એમ કરવા દો. ક્યાં લગી તે એ પ્રમાણે કર્યા કરશે ? ” તેઓશ્રીને દૃઢ વિશ્વાસ હતો કે ઉપદેશ રૂપી જે મદિરાનું પાન તેઓ પોતે તેમને કરાવતા હતા, તેના દિવ્ય પ્રભાવ આગળ તેમની કુટેવો ઝાઝીવાર ટકનાર નથી.

માતાના મૃત્યુ પછી નારદરૂપિ પ્રભુપ્રાપ્તિ અર્થે સંસારનો

ત્યાગ કરી વનમાં ગયા. અને ત્યાં એક મહાન વડ તળે ધ્યાનસ્થ થઈ બેઠા. ઘણો દીર્ઘ સમય એ પ્રમાણે બેઠા પછી તેમને આચિંતો સાક્ષાત્કાર થયો પણ તે થોડીજ વાર રહ્યો. થોડીવારે પ્રભુએ આ-કાશ્વવાણ્ણીથી નારદજીને કહ્યું કે, “ આ જન્મમાં તો, તું મને પ્રાપ્ત કરી શકે તેમ નથી. જે યોગી માત્ર શીખાડે છે અને જેણે હજુ મનોનિગ્રહ સેવ્યો નથી તેને મારો સાક્ષાત્કાર થતો નથી ”. વળી કહ્યું કે, “ છતાં મેં તને જે ઝાંખી કરાવી છે, તે તારા હૃદયમાં મારે માટે આતુરતા ઉત્પન્ન થાય તેટલા માટેજ. મારે માટે જે ખરેખર આતુર બને છે, તેની સઘળી મનઃકામનાઓ આપોઆપ પૂર્ણ થઈ જાય છે. ”

પ્રભુપ્રેમની લગની લાગ્યા પછી, આ જગતમાં આપણને શેની તમા રહે ? સર્વ હૃદયના અધિષ્ઠાતા પ્રભુની ઉજ્જવળ કાંતિનાં કિરણોથી પવિત્ર થયેલું હૃદય અહા ! કેવું સુંદર અને મનોહર હોય છે ? ભક્ત પોતે જ્ઞાન બૂલી જઈને તેના પ્રેમમાં ગાંઠો બની જાય છે. તમારી સર્વ મનઃકામનાઓ સર્વ સુંદરતાના આદિકારણરૂપ પ્રભુ પ્રત્યે વાળો, અને કામવિકાર-વિષયવાસનારૂપી રાક્ષસ તરફ જતી અટકાવો.

ઉપર બતાવેલા ઉપાયો કામને જીતવાના કેટલાક ખાસ ઉપાયો પૈકીના છે. પણ આ સર્વ ખાસ ઉપાયોનો ઉપયોગ કરતી વખતે આંગળ જે સામાન્ય ઉપાયો સૂચવવામાં આવ્યા છે તે બૂલી જવા બેઠાએ નહિ, કારણ કે આ ખાસ ઉપાયો અજમાવવાથી તેમની ઉપયોગિતા બીજકુલ ઘટતી નથી.

કામમાંથી ઉદ્ભવતા બીજ દશ વિકારો ધ્યાનમાં રાખી તેના સપાટામાંથી બચવા સદા સાવધ રહો. એકજ કુટેવના ભોમ થઈ

ભક્તિયોગ.

પડેલા બે મિત્રો વચ્ચે સ્પર્ધા હોય તો તેથી પણ કુટેવમાંથી બચી શકાય છે. દાખલા તરીકે, બે મિત્રો એક બીજા જોડે શરત કરે, “ ચાલો જોઈએ, આપણા બેમાંથી કોણ વધારે સમય સુંધી વિકારને વશ રાખી શકે છે ? ” મારી ખાત્રી છે કે એકલા પ્રયાસ કરવા કરતાં, આવા પ્રકારે કામ કરવાથી ઘણો જલદી ફાયદો થઈ શકશે.

બીજાને સુધારવાનો પ્રયત્ન કરવાથી પણ આપણને અતુલ લાભ થાય છે, કારણ કે તેમ કરવાથી આપણા પોતાના દુર્ગુણો વધારે ને વધારે આપણી દૃષ્ટિ સમીપ આવ્યા કરે છે. આપણને સ્વાભાવિક રીતેજ અંતરપ્રેરણા થાય છે કે બીજાને સુધારતાં પહેલાં આપણે જાતેજ સુધરવું જોઈએ. અમુક દુર્ગુણની ખરાબ અસરોનું વર્ણન કરતાં કરતાં આપણે તે દુર્ગુણને વધારે ને વધારે ધિક્કારતાં શીખીએ છીએ. આ રીતથી ફાયદો થાય છે તો ખરો; પણ તે અજમાવવામાં કેટલોક ભય રહેલો છે; તેથી ખૂબ સમાલવાનું છે. આવો બીજાને સુધારવાનો પ્રયત્ન કરતાં એક યુવાને પોતાની ખરાબી કર્યાનો દાખલો મને સાંભરે છે. તે યુવાન પતિત સ્ત્રીઓને સુધારવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો પણ તેમ કરવા જતાં પોતેજ ફસાઈ જઈ પતિત થયો. માટે બીજાને સુધારવા જેવી ભારે જવાબદારી જોડારી લેતાં પહેલાં પ્રયત્ન કરનારે પોતે અત્યંત મનોબળ મેળવેલું હોવું જોઈએ. પણ પોતાનાથી ઓછા અથવા પોતાના સરખા દોષવાળા માણસો સાથે મળીને એકબીજાને પવિત્ર-દોષમુક્ત થવાના પ્રયત્નમાં મદદમાર થવામાં બીલકુલ ધાસ્તી નથી.

કેટલાક એમ માને છે કે મૃદુસ્થાશ્રમમાં બ્રહ્મચર્ય પાળવું એ

અસંભવિત અને અયોગ્ય છે. જાણે વિષયભોગ એજ કેવળ ગૃહસ્થાશ્રમનો હેતુ હોય નહિ ! અહા ! જે દેશમાં ગૃહસ્થધર્મના પ્રવર્તકો પોતે સંપૂર્ણ ઇન્દ્રિયનિગ્રહવાળા ઋષિઓ અને મુનિઓ હતા, તેજ દેશમાં આવી વિષમભાવના પ્રચલિત જોધને કોને ખેદ નહિ થાય ? આના કરતાં વધારે શોકપ્રદ બીજું શું હોઈ શકે ? પવિત્ર ઋષિ મુનિઓએ પોકારીને કહ્યું છે કે, “ પ્રથમ ઇન્દ્રિય-નિગ્રહ મેળવો; અને પછી લગ્ન કરો. ” બ્રહ્મચર્યાશ્રમ ગૃહસ્થાશ્રમની પૂર્વે પાળવાનો છે. બાહ્યાવસ્થા પૂર્ણ થતાંજ બ્રહ્મચર્યાશ્રમનો આરંભ થાય છે, અને જ્યારે બ્રહ્મચર્યાશ્રમના પાલનથી વિશુદ્ધ ચારિત્ર બંધાય છે ત્યારેજ ગૃહસ્થાશ્રમમાં જવાને લાયક થવાય છે. શ્રીમદ્ ભાગવતના એકાદશ સ્કંધના સત્તરમા અધ્યાયમાં લખ્યું છે કે,

“ આ પ્રમાણે બ્રહ્મચર્ય વ્રતધારી બ્રહ્મચારી પોતાનું વ્રત ઉત્તમ રીતે પાળીને, તથા પોતાના સર્વ વિકારોને ભસ્મીભૂત કરીને અગ્નિની પેડે દેદીપ્યમાન બને, ત્યાર પછી બીજા કોઈ આશ્રમમાં પ્રવેશવાની ઇચ્છા હોય તો ગુરૂ પાસે પરીક્ષા આપીને દક્ષિણાથી ગુરૂને સં-તોષીને જે આશ્રમની દીક્ષા લેવાની ઇચ્છા હોય તેમાં પ્રવેશ કરવો. એટલે કે પછી ચ્હાય તો લગ્ન કરી ગૃહસ્થ બનવું કે બંધન રહિત રહી વાનપ્રસ્થ કે સંન્યસ્ત ધર્મ સ્વીકારવો. ગૃહસ્થ ધર્મજ સ્વીકારવો હોય તો પોતાના જેવીજ રૂપ ગુણવાળી અને લોક નિંદાથી રહિત કન્યા સાથે લગ્ન કરવું. ”

ગૃહસ્થ જીવન ત્યારેજ ખરું આનંદમય બને છે કે જ્યારે કામને-વિષય વાસનાને-ખરાબર કાબુમાં રાખી શકાય. પશુવૃત્તિનું પોપણ કરવું એ કોઈ ગૃહસ્થ ધર્મ નથી. ગૃહસ્થ જીવન એટલે શું તેનો ખ્યાલ આપણને સતી સાવિત્રીના પિતાના વર્તનથી આવશે.

ભક્તિયોગ.

“ પ્રજ્ઞેત્પત્તિ માટે તેણે તીવ્ર નિયમોનું તથા અદ્વયર્યનું પાલન કરવા માંડ્યું, તથા ખાવાપીવામાં નિયમિત થઈને તેણે ઇન્દ્રિયોને વશ કરવા માંડી. ”

આનું નામ તે ખરો ગૃહસ્થાશ્રમ ! પ્રજ્ઞેસાદન કરનારને માથે કેટલી ભારે જવાબદારી છે તેનો વિચાર કરો, અને તેમાં બેદરકારી રાખવાથી કેવાં માઠાં પરિણામો આવે છે તેનો ખ્યાલ કરો. જે મનુષ્ય પોતાની વૃત્તિઓ રોકી શકતો નથી તેનામાં અને પશુમાં ફેર શો ?

પ્રકરણ ૬ કું.

ભક્તિના માર્ગમાં અંતરાયો દૂર કરવાના
આસ ઉપાયો (ચાલુ).

ક્રોધ.

ક્રો

ધથી થતા ગેરફાયદા અને તેના સંયમ-
થી થતા ફાયદાનો વિચાર લાવી તેનાથી
સદા દૂર રહેવાનો નિશ્ચય કરો. આ
વિકારને વશ થવાથી કેટલી વ્યક્તિઓ અને
પ્રજાઓ નાશ પામી છે? મહાભારતમાં યુધિ-
ષ્ઠિરે દ્રૌપદીને કહ્યું છે કે, “ આ જગતમાં

ક્રોધ એ વિનાશનું મૂળ છે. ક્રોધને વશ થઇ માણસ ભલા
અને માનનીય લોકોને ભાંડે છે, અને સારી નરસી બાપાનું
આન પણ ભૂલી જાય છે. ક્રોધને વશ થયેલો માણસ શું નથી
કરતો? જીવવા લાયક નિર્દોષ મનુષ્યનો ઘાત કરે છે અને ખરેખર
આરવા યોગ્ય મનુષ્યોને માન આપે છે. ક્રોધને વશ થઇ માણસ
હિંસા મથુ કરે છે. ક્રોધાંધ થવાથી માણસ કાર્યનું સત્ય સ્વરૂપ

ભક્તિયોગ.

સમજી શકતો નથી, તેમજ તે પોતાનાં કર્તવ્યનું તથા મર્યાદાનું જ્ઞાન પણ ભૂલી જાય છે ” (વનપર્વ. અ. ૨૯ શ્લો. ૩-૬)

ક્રોધ પણ માણસ જાતનો કદો શત્રુ છે, કારણ કે તે બધા માનુષી ગુણોનો નાશ કરે છે. જે જે જીવલભી અને અમાનુષી કાર્યોને લઈને આ દુનિયા નરક સમાન બની છે તેનું મૂળ કારણ ક્રોધ છે. ક્રોધને લીધે સુંદરમાં સુંદર માણસનો ચહેરો પણ ધણે ખીલામણો થઈ જાય છે, આંખો ફૂલીને લાલ ટેટા જેવી થઈ જાય છે, હોઠ ફફડે છે, શ્વાસોચ્છવાસ જેરથી ચાલે છે; ટુંકામાં, આખો ચહેરો બદલાઈ જઈ અમાનુષી દેખાવ ધારણ કરે છે. ક્રોધને ક્રોધી માણસનું મુખ ગમતું નથી, પછી ભલે તે પોતાનું પ્રિયજન હોય ! ક્રોધથી માણસની કાંતિ જેટલી જલદી નાશ પામે છે, તેટલી ખીન્ન કશાથી નાશ પામતી નથી. દેશી અને વિદેશી વેદોનો અનુભવ છે કે વાઘ, હિરિટરીયા અને ગાંડપણનું મૂળ ધણીવાર ક્રોધી સ્વભાવ હોય છે.

ક્રોધથી ધણીવાર ભયંકર બ્યાધિ પણ થઈ આવે છે. થોડા સમય પર એક ગામડામાં બનેલો એક બનાવ છાપામાં આવ્યો હતો. તેમાં એવું બન્યું હતું કે બે સ્ત્રીઓ એક ખીજી જોડે લડતી હતી, તેમાંની એક સ્ત્રી ખીજીની પાછળ લાકડી લઈને મારવા દોડી. ખીજી સ્ત્રીએ પોતાના ઘરમાં ભરાઈ જઈને બારણું બંધ કરી દીધું, એટલામાં તેની પાછળ પડેલી સ્ત્રીએ ત્યાં આવીને બારણું ધમધમાવવા માંડ્યાં. પણ પછી તે ત્યાંજ એકાએક પડીને મરણ પામી. અહા ! ક્રોધનું કેવું ભયંકર પરિણામ ! આપણામાંના ધણીખરા કે જેઓ ક્રોધના આવેશના ભોગ થઈ પડ્યા હશે તેમને માલુમ તો હશેજ કે એવા આવેશ પછી મુખ મરી જાય છે.

તેવું કારણ એમ છે કે તેવી સ્થિતિમાં લોહી જોઈએ તે કરતાં વધારે વેગથી ફરે છે. અને પરિણામે જ્ઞાનતંતુઓ નબળા પડી જઈ પાચન શક્તિ મંદ પડે છે.

હવે આપણે ક્રોધના ભોગ થયેલા માણસની કેવી સ્થિતિ થાય છે તે તપાસીએ.

“અપ શબ્દોથી-કડોર વચનોથી-ભેદાયલું હૃદય પાછું મૂળ સ્થિતિએ આવતાં ઘણાજ સમય લાગે છે; એના કરતાં તો આણેથી ભેદાયલું કે કહાડીથી છેદાયલું વૃક્ષ પુનઃ તેની પૂર્વ સ્થિતિને કદાચ જલદી પ્રાપ્ત કરે. પણ કડોર વાગ્યાણથી ધવાયલું હૃદય કદીએ રૂઝાતું નથી.” (મહાભારત ઉદ્યોગ પર્વ. અ. ૩૪. શ્લો. ૭૮)

મન્યૂત મનના માણસો કદી ક્રોધને વશ થતા નથી. કારણ ક્રોધ એ માનસિક નિર્બળતાની નિશાની છે. “દીર્ઘદર્શી પંડિતો જેને તેજસ્વી આત્મવાન કહે છે તેના ગનમાં કદીએ ક્રોધ ઉત્પન્ન થતો નથી.” ક્રોધને વશ થવાનાં માઠાં પરિણામો અને તેના પર.જય મેળવવાથી થતા ઉત્કૃષ્ટ લાભો ધ્યાનમાં લઈ નિશ્ચય કરો કે, “હું કદીએ ક્રોધને વશ નહિ થાઉં,” અને એ નિશ્ચયનો સદા મનમાં જપ કરો. એમ કરવાથી મારી ખાત્રી છે કે જરૂરને પ્રસંગે તેનો અમલ કરવામાં ખીલકુલ અંતરાય આવશે નહિ.

ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય એવા પ્રસંગો, તેમજ જેનાપર ક્રોધ આવે તે વ્યક્તિ કે વસ્તુ, ક્રોધનો આવેશ શમે નહિ ત્યાં સુધી પોતાનાથી વેગળાં રાખવાં.

(૨) શરૂઆતમાં જેમ બને તેમ ટુંક સમય સુધી ક્રોધ રહે તેમ કરવું. તેમ કરવાથી તે ધીરે ધીરે નષ્ટ થઈ જશે. બાઈબલમાં કહ્યું છે કે, “તમારી ક્રોધાવસ્થામાંજ સૂર્યને

ભક્તિયોગ.

કદી આથમવા દો નહિ.” બાઈબલના એ વાક્યની કેટલી સારી અસર થાય છે તે નીચે આપેલી બનેલી વાત ઉપરથી સમજાશે. કોઈ બે અંગ્રેજ મિત્રો વચ્ચે કળઓ થયો, તે તેઓ કોષભર્યા છૂટા પડ્યા. થોડા કલાક પછી સાંજ પડી અને સૂર્યાસ્ત થવા આવ્યો ત્યારે તેમાંના એક જણે બીજાને ઘેર જઈ બારણાં ઠોક્યાં-બીજા માણસે બારણાં ઉગાડ્યાં એટલે પહેલા માણસે તેનો હાથ પકડીને કહ્યું, “હે મિત્ર! સૂર્યાસ્ત થવા આવ્યો, અને આપણે ક્યાં સુધી આ સ્થિતિમાં રહીશું?” તુર્તજ તેઓએ એક બીજા સાથે હાથ મેળવી અરસપરસ શુભ વાંછના આપી. જસસ કાંઈરટે કહ્યું છે કે, “વેદિ પર તું પ્રાર્થના કરવા આવે અને ત્યાં જો તને એમ યાદ આવે કે તારા કોઈ પણ મનુષ્ય બંધુને તારી સાથે કળઓ થયેલો છે, તો એકદમ તારી પ્રાર્થના રહેવા દઈને પ્રથમ તેની પાસે જ, અને તેના મનનું સમાધાન કરીને પછીજ તારી પ્રાર્થના કરવા માંડજો.”

વળી બીજા બે યુવકો ઉપર આ સૂત્રની કેટલી અસર થઈ હતી તે નીચેની વાતપરથી જણાશે.

એક શહેરમાં બે યુવાન મિત્રો રહેતા હતા. તેમાંના એક સ્કૂલમાં, અને બીજો કોલેજમાં અભ્યાસ કરતો હતો. એકવાર કાંઈક કારણસર તેઓને તકરાર થઈ. બીજો દિવસે નિશાળના હેડમાસ્ટરને એ વાતની ખબર પડતાં તેણે તે વિદ્યાર્થીને તેના મિત્રની માફી માગવા કહ્યું, ત્યારે તેણે જવાબ દીધો કે, “મેં કંઈ પણ ખોટું કર્યું નથી, છતાંજે મેં કાંઈ કર્યું હોય તો હું માફી માગું છું.” આમ કહીને તે રડવા લાગ્યો, કારણ કે તે માનખંડિત થયો. આ છોકરો તકરાર થતા પહેલાં પેલા કોલેજના વિદ્યાર્થીને મળવા જતો હતો.

પણ જ્યારથી તેને તકરાર થઈ ત્યારથી તેણે મળવા જવાનું છોડી દીધું. પેલા બીજા મિત્રને તેની ખોટ ધણીજ સાલવા લાગી, અને જ્યારે જ્યારે તે પ્રાર્થના કરવા બેસતો ત્યારે ત્યારે તેને જસસતું મહાસૂત્ર યાદ આવતું, અને તે મનમાં ધણીજ ખિન્ન થતો. તેને હમેશાં એમ લાગતું કે, “જ્યાં સુધી હું મારા મિત્રનું સમાધાન કરીશ નહિ ત્યાં સુધી પ્રભુ મારી પ્રાર્થના સ્વિકારશે નહિ. કારણ કે પ્રભુ પોતે પ્રેમમય છે; એટલે જે મનુષ્ય બીજા મનુષ્ય પ્રત્યે વિષમ ભાવથી વર્તે છે, તેની પ્રાર્થના તે કદી પણ સ્વીકારતો નથી.” આમ વિચારી તે યુવાન પોતાના મિત્ર પાસે ગયો, અને તેને સમાધાન કરવાને વિનવ્યો, પણ તેણે કટાક્ષમાં એમ કહી બતાવ્યું કે, “કાચ એક વાર તૂટ્યા પછી ફરી સંધાતો નથી.”

ત્યાર બાદ એકવાર નિશાળમાં એક સભા મળી હતી ત્યાં તે વિદ્યાર્થીએ બેઠકક જણાવ્યું કે, “જે કાંઈ બન્યું છે તેમાં મારે વાંક બીલકુલ નથી, અને તેથી મારા મિત્ર સાથે મેં જે વર્તન રાખ્યું છે તે તદ્દન યોગ્યજ છે. અને તેવી વર્તણૂક રાખવા માટે હું બીલકુલ દીલગીર નથી.” હેડમાસ્તર આ સાંભળી ધણો ગુસ્સે થયો અને તેણે તે છોકરાને શિક્ષા કરવાનો ઠરાવ કર્યો; પણ પેલા કોલેજના વિદ્યાર્થીની વિનવણીથી તેણે સજા કરી નહિ. પછી તે કોલેજના વિદ્યાર્થીએ પ્રેમની તારીફ કરી તેના મિત્રને સમાધાન માટે ઘણા દાલાવાલા કર્યા અને અત્યંત આર્દ્ર હૃદયે તેની મારી માગી. અંતે પ્રેમનો વિજય થયો, તે છોકરાનું હૃદય પીગળ્યું અને બંને પાછા એકબીજાના મિત્ર થયા.

(૩) કોધને છૂટવાનો એક એવો ઉપાય છે કે કોધ શમી ગયા પછી આપણે આંપણી પોતાની ભૂલ કબૂલ

ભક્તિયોગ.

કરવી અને જેના ઉપર ક્રોધ કર્યો હોય તેની માફી માગવી, પછી ભલેને તે વ્યક્તિ એક ક્ષુદ્ર ચાકર કાં ન હોય ! આમ કરવાથી આત્મશિક્ષણની ટેવ પડી ક્રોધને જીતી શકાશે.

(૪) એક કાગળના કકડા ઉપર આપણી ક્રોધને વશ થવાની નિર્બળતાનું ભાન થાય એવો ક્રોધ સૂચક શબ્દ કે સંજ્ઞા લખવાં અને એસવા ઉઠવાની જગાએ એવી રીતે ટાંગવાં કે તે સહેલાઈથી નજરે પડે. આ ઉપાયથી પણ ક્રોધને ધીરે ધીરે વશ કરી શકાય છે. બંગાળના એક પરગણામાં એક પ્રખ્યાત વકીલ હતો, તેનો સ્વભાવ ઘણો ક્રોધી હતો. એક સમયે તેણે એક વૃદ્ધ બ્રાહ્મણને ન કહેવા જેવા અયોગ્ય શબ્દો કહ્યા. પાછળથી તેને ઘણોજ પશ્ચાત્તાપ થયો, અને ભવિષ્યમાં એવું વર્તન કદી પણ નહિ કરવાનો નિશ્ચય કરી તેણે કેટલીક કાગળની કાપલીઓ લીધી અને તે દરેક કાપલીપર “ ફરીથી ” એવો શબ્દ લખી તેના ઓરડાની ભીંતો ઉપર તે ટાંગી દીધી. ત્યાર બાદ જ્યારે જ્યારે તેને ગુસ્સો ઉત્પન્ન થવાની તૈયારી હોય ત્યારે ત્યારે તેની દૃષ્ટિ તે કાપલીઓ ઉપર પડતાં તે શરમાઇને નીચું જોઇ જતો. એ રીતે તેનો ક્રોધ તુર્તજ શમી જતો.

(૫) ક્રોધના આવેશ વખતે આપણી નિર્બળતા અને તે નિર્બળતાની અયોગ્યતાનું ભાન કરાવનાર ક્રોધ મનુષ્ય જો પાસે હોય તો તેનાથી પણ ફાયદો થાય છે. પણ આ પ્રકારની મદદ આપનાર મિત્રાએ ઘણું સંભાળીને કામ લેવાનું છે; કારણ કે એવે સમયે સહેજ ઉદ્વેગથી કે બેવકૂફાઈથી ક્રોધ શમવાને બદલે ઉલટો વૃદ્ધિ પામે છે.

(૬) ક્રોધી માણસના મુખ સમીપ દર્પણ ધરવાથી

ધણીવાર તેનો ક્રોધ નરમ પડી જાય છે, કારણ કે ક્રોધથી વિરૂપ થયેલો પોતાનો ચહેરો જોઈને તે શરમાયા વગર રહેશે નહિ.

(૭) ક્રોધ આવે ત્યારે મુંગા રહેવું એ પણ એક સચોટ ઉપાય છે. શ્રીસના મહાન્ તત્ત્વવેત્તા પ્લેટોને જ્યારે ક્રોધ આવતો ત્યારે તે શાંત થઈ બેસી જતો, અને ગુન્હેગારને સળ કરવી હોય તો તે ક્રોધ ઉતરી ગયા પછીજ કરતો. એવી રીતે એક વાર તે પોતાના ઘરમાં શાંત થઈ બેઠો હતો, ત્યારે તેના એક મિત્રે આવીને પૂછ્યું કે, “તમે બેઠા બેઠા શું કરો છો?” પ્લેટોએ ઉત્તર આપ્યો કે, “હું એક ક્રોધી માણસને સળ કરું છું.” ક્રોધાવેશમાં કરેલી સળ હૃદયી વધારે થઈ જવાનો સંભવ છે, માટે ન્યાયપુરઃસર વર્તવાને માટે ક્રોધ શમે ત્યાં સુધી થોભવાની ખાસ જરૂર છે.

ક્રોધ આવે ત્યારે સ્થાનાંતર કરવાથી પણ લાભ થાય છે. વળી આપણામાં એક હિત વચન છે કે, “ક્રોધને ખૂદાર પ્રદર્શિત કરતાં પહેલાં સો ગણવા.” એ હિતવચન પ્રમાણે વર્તવાથી પણ શમદો થાય છે, કારણ કે સો ગણતાં જેટલો સમય લાગે તેટલામાં તો તેનો આવેશ ઘણે ભાગે નરમ પડી જાય છે, અને તે ખૂદાર આવવા પામતોજ નથી. તેમજ એવે સમયે લગવત્ નામોન્ધાર કરવાથી પણ લાભ થાય છે, કારણ કે તેમ કરવાથી મન ખીજ દિશાએ વળે છે.

(૮) અપમાન ને નિંદાની દરકાર કરવી નહિ, અને તે ખમવાની ટેવ પાડવી. ધારો કે, ક્રોધ શખ્સે આપણું અપમાન કર્યું તો તેમાં આપણું શું ગયું? મનુસંહિતામાં કહ્યું છે કે, “જે માણસને અપમાન સહન કરવાની ટેવ છે તે તો નિરાંતે

નિદ્રા લઇને નિરાંતે ઉઠે છે, તથા પોતાનાં કાર્યમાં શાંતિથી પ્રવર્તે છે; પણ અપમાન કરનારનેજ ખરેખરે સહન કરવું પડે છે.”

“ખોટું કામ કરનારને વહેલું યા મોટું વિમાસવું પડે છેજ. કોઇ માણસે કોઇ ખોટું કર્યું તેથી શું મારે પણ તેમજ કરવું જોઈએ ? ના, ના ! મારું કર્તવ્ય તો હું સ્વસ્થ ચિત્તેજ બળવીશ.”

આ પ્રમાણે વિચાર કરવાથી પણ મન શાંત થઇ ક્રોધ ઉતરી જાય છે.

(૯) જેમ જેમ કામ, લોભ, અહંતા અને દોષદૃષ્ટિ એટલે બીજાનાં હિત શોધવાની ટેવ ઓછી થાય છે તેમ તેમ ક્રોધવૃત્તિ પણ ઘટતી જાય છે. કારણ કે ક્રોધ ઉત્પન્ન થવાનું કારણ મોટે ભાગે માન ભંગ થવાથી, વિષયવાસના તૃપ્ત ન થવાથી, લોભની તૃપ્તિ ન થવાથી અગર બીજાના દોષો જોવાથીજ ઉપસ્થિત થાય છે. બીજાનેવ યુધિષ્ઠિરને કહે છે. કે, “ક્રોધ લોભમાંથીજ જન્મે છે, અને પારકાના દોષનું શ્રવણ તથા મનન કરવાથી વૃદ્ધિગત થાય છે અને માત્ર ક્ષમાજ તેનું નિવારણ કરવાનો સચોટ ઉપાય છે.”

ક્ષમા અને શાંતિપ્રિયતા જેમ જેમ બીજે છે તથા અક્ષયજ્ઞાનમાં જેમ જેમ આગળ વધાય છે તેમ તેમ ક્રોધવૃત્તિ ક્ષીણ થતી જાય છે. માનવ સ્વભાવની ઉન્નત બાબુપર હમેશાં દૃષ્ટિ રાખવાથી ક્રોધ ઉત્પન્ન થવાનો વારોજ આવતો નથી.

“ક્રોધ અને લોભમાંથી વળી ઇર્ષ્યા ઉત્પન્ન થાય છે. કોઇ કોઇ વાર તો તે ખરાબ દૃષ્ટો જોવાથી પણ થાય છે. તેને રોકવાના ઉપાય તરીકે પ્રાણી માત્ર પર દયાભાવ અને અધ્યાત્મ જ્ઞાનનો વિકાસ છે.”

સત્યમેવ જયતે નાનૃતમ્ । છેવટે સત્યનો જય અને પાપનો ક્ષય થશે એ સૂત્ર ઉપર હમેશાં સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા રાખો, એટલે ધર્મ દૂર થશે. મહાભારતમાં કહ્યું છે કે, “ પોતાનાથી બળવાન શત્રુએ કરેલા નુકશાનનો બદલો લેવાની અશક્તિને લીધે ધર્મ ઉત્પન્ન થાય છે, અને તે દયાભાવથીજ છૂતી શકાય છે. ”

ઉપર જે ક્ષમાશીલ અને દયાવાન થવાનું કહ્યું તે પરથી એમ નથી સમજવાનું કે, દુષ્ટકર્મ અને અધર્મની સામે આપણે કદી થવુંજ નહિ. અધર્મ અને પાપની સામે થવાથી બલે કદાચ આપણને ફતેહ ન મળે તોપણ તેની કાંઈક અસર તો થાય છેજ. તમારી આસપાસ જરા પણ અનાચાર કે અધર્મ દેખાય તો તેની સામે તુર્તજ પોકાર કરી ઉઠો, અને તેને દૂર કરવાનો બનતો પ્રયત્ન કરો. પાપને, દુરાચારને, દુર્ગુણને દૂર કરવા માટે આકાશ તથા પાતાળને એક કરો, પણ મનના સમતોલપણનો ખીલકુલ ભંગ થવા દો નહિ. પાપ અને અનાચારની સાથે એલાશક બાથ બીડો, પણ તે શાંત અને સ્થિર ચિત્તથી: જેવી રીતે કુરૂક્ષેત્રમાં યુદ્ધ કરવાનું ભગવાને અર્જુનને કહ્યું છે, તેવી રીતે જે કાંઈ કરવામાં આવે તે ખીલકુલ ક્રોધ રહિત અને માત્ર ફરજ તરીકે તથા સત્યની પ્રતિષ્ઠા અને ધર્મની નિયમના પરિપાલનની ખાતરજ થવું જોઈએ. જે માણસ અધર્મ અને અનાચારની સામે થતો નથી, તે માનવ જાતનો શત્રુ ને શેતાનનો સાથી છે; તે પ્રભુનો ભક્ત નથી. મહાત્મા જોસફ મેઝીની કહે છે કે, “ જ્યારે જ્યારે તમારી આંખુઆંખુ અનાચાર અને અનીતિ જોવા છતાં તેમની સામે તમે થતા નથી, એટલે તેને દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરતા નથી, ત્યારે ત્યારે તમારા કર્તવ્યથી તમે અપ્રેમ થાઓ છો, ”

લક્ષ્મિયોગ.

જે માણસ અધર્મની સામે ઉઠતો નથી તે ઇશ્વરનો ગુન્હેગાર છે. અધર્મ વિશે કાશ્યપ રૂપિ પ્રહ્લાદને સંબોધીને રહે છે કે, “ સ-માજમાં અધર્મથી ધર્મનો પરાજય થાય, અને તેમ થવાથી જે પાપ પ્રવર્તે તેનો અર્થો દોષ સમાજના નેતાઓને, ચોથો ભાગ બધા લોકોને—જેમની અધર્મના વિરુદ્ધ પોકાર ઉઠાવવાની ફરજ છે—, અને બાકીનો ફક્ત ચોથો ભાગ દોષ ખરા પાપ કરનારને લાગે છે. જ્યાં સુધી અધર્મને શોધી કઢાડી સજા કરવામાં આવતી નથી ત્યાં સુધી સમાજના શિરપરથી તે પાપ ઉતરવું નથી. ”

મહાત્મા શ્રીમાન ગાંધીના સત્યાગ્રહના સિદ્ધાંતનું પણ આજ રહસ્ય છે, કે પાપ કે અન્યાયનો નિઃશસ્ત્ર સત્યાગ્રહથી પ્રતિકાર કરવો એ પ્રત્યેક માણસની ફરજ છે. આપણી જવાબદારી કેટલી ભારે છે તે આ ઉપરથી જણાશે.

(૧૦). ક્રોધને વશ કરવા માટે કેટલાક શારીરિક નિયમો પણ પાળવા પડે છે. જે ખોરાક ખાવાથી તામસી પ્રકૃતિ વધે તે ખોરાકનો ત્યાગ કરવો. શરીરને હંમેશાં ઠંડું રાખવાનો પ્રયત્ન કરવો. હાથને કોણી સુધી તથા પગને ઘુંટણ સુધી, મુસલમાન બાઈઓ નિમાઝ પઢતી વખતે ધુવે છે તે પ્રમાણે ગરદનનો ભાગ પણ ધોવો, તથા મસ્તક પણ પાણીથી ધોવું. એમ કરવાથી મન શાંતિમાં રહે છે.

આગળ વર્ણવ્યા મુજબ ક્રોધમાંથી ઉદ્ભવતા આઠ વિકારોથી સાવધ રહેવું. ક્રોધને એમ શંકા થશે કે, “ ગુસ્સો રાખવો તે તો વ્યવહારમાં ઉપયોગનું છે માટે તેના વિના દુનિયામાં કેમ ચાલે? ” તેના સમાધાનમાં એટલુંજ કહેવું બસ થશે કે, “ ક્રોધ કરતાં માયાળુ વર્તનથી ધારેલું કામ વધારે સારી રીતે પાર

પડે છે એ સામાન્ય અનુભવ છે. ” ક્રોધ પણ શિક્ષકને પૂછવાથી ખાત્રી થશે કે શારીરિક શિક્ષા કરતાં માયાળુ હિત વચનોથી વિદ્યાર્થીઓ પર વધારે સારી અસર થાય છે. ક્રોધાવેશમાં ક્રોધ માણસ ઇચ્છ કરવા આવે, ત્યારે તેના સામું હસતે મ્હોડે જોવાથી તેનો ગુસ્સો તુર્ત નરમ પડી જશે. “ નમ્ર સ્વભાવથી કઠોર તેમજ સરળ હૃદય-વાળાને વશ કરી લેવાય છે; નમ્રતા આગળ કાંઈ પણ અસાધ્ય નથી; મારે કઠોરતા કરતાં નમ્રતા વધારે હિતકર છે. ”

છતાં પણ જ્યાં નમ્રતાથી કાર્ય સિદ્ધિ થતી ન હોય, ત્યાં રૂષિ મુનિયો તથા સંતોની પેઠે, ક્રોધની લાગણી મનમાં આણ્યા વગર, ક્રોધનો દેખાવ કરવામાં હરકત નથી. “ જ્યારે સંત પુરૂષો ક્રોધ કરે છે, ત્યારે પણ તેમની મનઃ શાંતિનો ભંગ થતો નથી. એક બળતા તણખલાથી (કિંચિત્ ક્રોધથી) સાગરનું (મનનું) પાણી (શાંતિ) ઉકળે ખરું ? ” અર્થાત્, જેવી રીતે એક બળતા તણખલાથી સાગરનું પાણી ઉકળી જતું નથી તેવી રીતે કિંચિત્ ક્રોધના દેખાવથી સાગરના જેવી તે મહાત્માઓના મનની શાંતિનો ભંગ થતો નથી.

એક સમયે નારદ રૂષિ પોતાની પ્રિય વીણાને વગાડતા સ્વર્ગ પ્રત્યે જતા હતા. રસ્તામાં તેમને એક સાપ સાથે મેળાપ થયો. તેણે તેમને પૂછ્યું, “ હે મહારાજ ! મારે મોક્ષ પ્રાપ્તિ કરવાને શું કરવું ? ” નારદે કહ્યું, “ ક્રોધને પણ તું કરડીશ નહિ. ” સર્પે તે શીખામણુ માન્ય કરી તે દિવસથી કરડવાનું છોડી દીધું. પાસે રહેતા કેટલાક ગોવાળીયાના છોકરાઓને આ વાતની ખબર પડી, એટલે પછી તેઓ તે સાપને ઢેખાળા અને પથરા મારી પજવવા લાગ્યા. આથી પેલા સાપને ઘણી પીડા થઈ પણ તે સઘળી પીડા

ભક્તિયોગ.

તેણે મુંગે મ્હોડે સહન કર્યા કરી. દેડકાંઓ પણ તેની સમીપ આવી તેની મજકરી કરવા લાગ્યાં. થોડા દિવસ પછી નારદ રૂપિ પાછા એજ રસ્તે થઈને જતા હતા, ત્યારે તેમણે તે સાપની ખતર પૂછી. સાપે કહ્યું, “ ભગવાન, ! હું તો મરી ચાલ્યો ! જરા મારા સામું તો જુઓ. કરડવાનું બંધ કર્યા પછી છોકરાઓએ મારા કેવા હાલ હવાલ કર્યા છે ? મારી મારીને મને અધમુઓ કરી નાખ્યો છે. ક્ષુદ્ર દેડકાંઓ પણ મને પજવે છે. આવી રીતે તો કેમ કરીને જીવાશે ? ” તે સાંભળી નારદે કહ્યું, “ અરે ગાંડા ! મ્હેં તને કરડવાની ના કહી છે, પણ કાંઈ ફૂંદાડો મારવાની ના કહી છે ? ” ત્યાર પછી જ્યારે છોકરાઓ તેને મારવા આવ્યા ત્યારે તેણે ફેણ ઉંચકીને એક ફૂંદાડો કર્યો એટલે બધા નાશી ગયા, અને ફરીથી તેનું નામ દેવાની ખો પણ ભૂલી ગયા. જોકે કરડવાની જરૂર નથી તોપણ આ દુનિયામાં કોઈ કોઈવાર ફૂંદાડો મારવાની જરૂર પડે છે.

પ્રકરણ ૭ મું.

લક્ષિના માર્ગમાં અંતરાયો દૂર કરવાના
ખાસ ઉપાયો. (ચાલુ).
લોભ.

આ દુનિયામાં શેનો લોભ રાખું છું ?
અને તે લોભની તુલિથી પ્રાપ્ત થતું
સુખ કેટલો સમય ટકશે ? અંતે તે-
નાથી મને શા લાભ થવાનો છે ?
આવા આવા વિચાર કરવાથી લૌતિક
પદાર્થોની અનિત્યતા અને શુષ્કતા
સ્પષ્ટ જણાઈ આવતાં લોભનો નિ-

રોધ થશે. ભીષ્મ પિતામહ યુધિષ્ઠિરને કહે છે, “લોભનું મૂળ
અજ્ઞાન છે. ભોગની અસ્થિરતાનું ભાન થતાંજ તેમના પ્રત્યેનો લોભ
નાશ પામે છે.” કોઈ કહેશે કે, “અમે ઇન્દ્રિયજન્ય સુખોનો લોભ
રાખતા નથી પણ અમે તો માન અને કીર્તિના ભૂખ્યા છીએ,”
તો તે પણ કેવાં ક્ષણિક છે ? પુરૂષ ભગવાન કહે છે કે, “ખરેખર !

લક્ષિયોગ.

હે છન્દક ! ભોગના તમામ પદાર્થો અનિત્ય, અસ્થિર અને સ્વભાવથીજ અચળ છે. પર્વત પરથી પડતા ધોધની ઝડપથી તેઓ ચાલ્યા જાય છે, ઝાકળનાં બિંદુઓ જેવા તે ક્ષણભંગુર છે. ખાલી મુઠ્ઠીના જેવા પોકળ, અને કેળના સ્થંભ જેવા નિર્બળ છે, અપથ્ય ખોરાકના જેવા તે દુઃખકર્તા અને શરદ્ રતુનાં વાદળોની માફક પળવારમાં વીખેરાઈ જતારા છે, આકાશમાં થતી વિદ્યુતના જેવા અપગ અને વિષમ ખોરાકના જેવા હાનિકારક છે, કૌવચના જેવા પીડાકારી તથા બાળકના બડમડાટના જેવા નકામા છે. પાણીના પરપોટા જેવા તે નાશવંત છે તથા ઝાઝવાંનાં જળના જેવાં મિથ્યા છે. દષ્ટિદોષથી ઉદ્ભવતા સ્વપ્ન સમાન અને સમુદ્રની પેડે તોફાનોથી ભરપૂર છે. તેમજ તેઓ ખારા પાણીના જેવા અતૃપ્તિકર અને સાપની પેડે નહિ છેડવા લાયક છે. વળી તેઓ ભય, ક્લેશ અને અહંકાર આદિ દુર્ગુણોના હેતુરૂપ છે. આમ હોવાથીજ ડાહ્યા લોકો તેમનાથી દૂર નાસે છે, વિદ્વાનો તેમને વખોડે છે, સંભાવિત સંજ્ઞાનો તેમને હસી કહાડે છે. યુદ્ધિમાન તો તેમનાથી સદા અલગજ રહે છે, પણ મૂઢ અને અજ્ઞાની જનોજ તેઓનો સત્કાર કરી તેમાં રાચે છે.” (લક્ષિત વિસ્તર. અ. ૨૧)

ત્યારે શું આપણે આવા નિંદ્ય અને વિનાશકારી ભોગોને માટે વલખાં મારીશું? અને તેવા ભોગોથી પ્રાપ્ત થતું સુખ કેટલો સમર્થ ટકે છે? મહાન કવિ ભારવિ કહે છે, “આજે ભોગવેલા ભોગ કાલે પાછા ભૂતકાળનો વિષય થઈ જાય છે, અને માત્ર સ્મૃતિમાંજ રહે છે. માટે તેમને સ્વપ્ન જેવા જાણીને તેમાં કદી મગ્યા રહો નહિ.” (કિરાતાર્જુનીય)

વળી અધૂરામાં પૂરું સુખની પાછળ દુઃખ આવે છે. ઉપર જણાવેલ ભારવિ કવિજ કહે છે કે, “ઐહિક ભોગના પદાર્થો આપણા

મનમાં આશાઓ ઉત્પન્ન કરે છે પણ અંતે આપણને છેતરે છે; તેઓ ક્ષણિક સુખ આપે છે ખરા, પણ આપણને નુકશાન કરે છે. તેઓ આપણે ત્યાગ કરીને જાય છે છતાં આપણને તેમનો ત્યાગ કરવો ગમતો નથી. કામનાઓ મનુષ્યનો કદો શત્રુ છે.” (કિરાતાર્જુનીય).

બંગાળીમાં એક ઉક્તિ છે કે, “ લોભમાંથી પાપ, અને પાપથી મૃત્યુ થાય છે.” હિતોપદેશમાં કહ્યું છે કે, “ લોભમાંથી ક્રોધ, કામ, મોહ અને અંતે નાશ થાય છે. લોભ એ સર્વ પાપનું મૂળ છે. ઇષિત કામનાની તૃપ્તિના માર્ગમાં અંતરાય આવતાં જરૂર ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય છે. લોભથી સારાસાર સમજવાની શક્તિ અને અંતઃકરણ બુદ્ધિ ધમ્ન જાય છે. લોભ અને કીર્તિની આકાંક્ષા વણીએ વાર માણસને પાપમાં દોરે છે. મહાભારતમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે, “ લોભથી બુદ્ધિનો નાશ થાય છે, બુદ્ધિનો નાશ થતાં લાજ-મર્યાદા જતી રહે છે, તેના પરિણામે ધર્મનો લોપ થાય છે, અને ધર્મના લોપની સાથે માણસમાં જે કાંઈ ઉત્તમ ગુણો હોય છે તે સંધળા નષ્ટ થાય છે.” (ઉદ્યોગપર્વ. ૮૧-૧૮). વળી હિતોપદેશમાં કહ્યું છે કે, “ લોભથી બુદ્ધિ ચળે છે, અને તૃષ્ણા ઉત્પન્ન થાય છે; અને તૃષ્ણાતુર માણસ આ લોક તથા પરલોકમાં દુઃખને પ્રાપ્ત થાય છે.” ઇચ્છિત વસ્તુ પ્રાપ્ત થયા પછી જે લોભ શાંત થતો હોય તો તો ઘણું સારું; પણ મનુષ્યના જીવનમાં તેથી ઉલ્લસિત બનવાનું છે. જેમ જેમ લોભને તૃપ્ત કરીએ છીએ તેમ તેમ જાણે બળતામાં ધી હોમાતું હોય તેવી રીતે તે વધારે પ્રદીપ્ત થાય છે.

આ સિદ્ધાંત ઉપર એક સુંદર દૃષ્ટાંત છે. પૂર્વે યયાતિ નામનો રાજા જ્યારે વૃદ્ધ થયો ત્યારે તેણે વિચાર કર્યો કે, “ પોતાની કામ-

ભક્તિયોગ.

નાઓને દાખી દેવા કરતાં તેમને તૃપ્ત કરવાથી તેઓ જલદી મુક્ત થઈ જાય છે. હું તો મારી કામનાઓને એ સિદ્ધાંત પ્રમાણે તૃપ્ત કરીશ. ” પણ તે જાતે વૃદ્ધ હોવાથી એ ભોગ ભોગવવાને લાયક નહોતો. તેથી પોતાની ધારણા અચાનક અમલમાં મૂકવાના હેતુથી તેણે યુવાવસ્થા પ્રાપ્ત કરવા માટે ઇશ્વર પાસે માગણી કરી. તેના પુરૂ નામના એક પુત્રે પોતાની યુવાવસ્થા પિતાને અર્પણ કરી પોતે તેની વૃદ્ધાવસ્થા ગૃહણ કરી, યયાતિ રાજા આ પ્રમાણે યુવાન બનીને ઇચ્છાઓને તૃપ્ત કરવાના હેતુથી ખૂબ ભોગવિલાસ કરવા લાગ્યો. તે પણ પાંચ પચાસ વર્ષ નહિ પણ એક હજાર વર્ષ સુધી તેણે એવી રીતે અવ્યાહત ભોગો ભોગવ્યા; છતાં છેવટે પરિણામ તો એનું એજ આવ્યું. તેની ખાત્રી થઈ કે, કામનાઓ ભોગ ભોગવવાથી કદી પણ તૃપ્ત થતી નથી. તેથી હજારમા વર્ષને અંતે તેણે પોતાના પુત્ર પુરૂને પાસે બોલાવીને કહ્યું, “હે પ્રિય પુત્ર ! તારી યુવાવસ્થા લઈને મેં યથેચ્છ ભોગો ભોગવ્યા છે. પણ કામનાઓ કદીએ ભોગથી તૃપ્ત થાય તેમ નથી. જેમ અગ્નિમાં ધૂત હોમવાથી તે વધારે પ્રજ્વલિત થાય છે તેમ કામનાઓ ભોગ ભોગવવાથી ડિલ્લી વૃદ્ધિને પામે છે. આખા જગતના ધન ધાન્ય, પશુ પક્ષીઓ અને સુંદર યુવતિઓ માત્ર એક મનુષ્યની સર્વે મનઃ કામનાઓને સંતોષવાને અશક્ત છે; માટે તેઓનો ત્યાગ કરવો જોઈએ છે. ખરે સુખી તો તેજ છે કે જેણે ભોગની વાસનાને છૂટી છે. વાસના એક જીવલેણ રોગ-વ્યાધિની પેડે, વિકારી મનમાંથી કદી પણ ખસતી નથી અને વૃદ્ધાવસ્થાની અશક્તિમાં પણ એવી ને એવી પ્રબળ રહે છે. માટે હવે તો હું એ સર્વનો ત્યાગ કરીને, ઇશ્વરમાં ચિત્ત જોડી, નિર્દોષ, સુખ તથા દુઃખમાં સમાન, એવો

ઉદાસીન અને નિર્ભય થઈને પશુઓ ભેગો જંગલમાં વિચરીશ, તથા ઐહિક પદાર્થમાંથી એક પણ પદાર્થ મારો પોતાનો ગણીશ નહિ; વળી સુખ તથા દુઃખમાં કંઈ પણ ભેદ ગણીશ નહિ. ”

વાસના રહિત હૃદયથી જ્યારે ભોગનું સેવન કરવામાં આવે છે ત્યારેજ શાંતિ મળે છે; પરંતુ લોભથી મનની શાંતિનો નાશ થાય છે. લોભ એ એક માનસિક રોગ છે; પણ તે અસાધ્ય વ્યાધિ છે. શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતામાં કહ્યું છે કે, “ જેવી રીતે સર્પ નદીઓનું પાણી ભરેલા સમુદ્રમાં જાય છે છતાં સમુદ્ર પોતાની મર્યાદા મૂકતો નથી તેવી રીતે જે મનુષ્યના હૃદયમાં સધળી કામનાઓ ઉદ્ભવે છે છતાં પણ તેનું મન ચલિત થતું નથી, તેજ માણસ શાંતિ ભોગવે છે; નહિ કે જે માણસ ભોગના પદાર્થોની વાંછના નિરંતર કરતો હોય. (અ. ૨. શ્લો. ૭૦).

(૨). ઇચ્છાઓને ઉત્તેજન આપનાર પદાર્થોથી મનને અન્યત્ર વાળવાથી આપણને મદદ થાય છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને કહ્યું છે કે, “ ઇચ્છાઓ જેવી ઉત્પન્ન થાય તેવીજ તેઓ ને દાખી દેવી, અને તેઓને તૃપ્ત કરવાને તો મુદ્દલ પ્રયત્ન કરવોજ નહિ. ” એમ કરવાથી લોભ જલદી જતાશે.

“ જ્યારે જ્યારે ચંચલ મન ચલિત થાય ત્યારે ત્યારે તેને સંયમથી વશ કરવું. ” (ગીતા. અ. ૬ શ્લો. ૨૬).

જ્યારે કોઈ ઇચ્છા, જેવી કે સારું ખાવાની, કે સારાં કપડાં પહેરવાની થાય ત્યારે તેને પુરી નહિ કરવાનો નિશ્ચય કરવો. અરે ! થોડા સમયને માટે તો તે ઇચ્છિત ખોરાક કે કપડાંને અડકવું સુધ્ધાં નહિ. આ રીતે સતત પ્રયત્ન કરતાં સધળી કામનાઓને જીતી શકાશે અને તેમને આધીન થવાનું બંધ થઈ જશે. આ દુનિયામાં

ભક્તિયોગ.

તમારું જે કાંઈ છે તે, તમે જે વસ્ત્રો પહેરો છો તે સધળું તમારે સંસારમાં રહેવાનું છે માટેજ જરૂરનાં છે. અર્થાત્, એમના વગર દુનિયામાં ચાલે તેમ નથી, માટે તેમનો ઉપયોગ કરવો પડે છે; નહિ કે તે પદાર્થોમાંથી આપણે સુખ મેળવવાનું છે. એ પ્રકારનું મન રાખી તે પદાર્થોની સાથે તેટલોજ સંબંધ રાખવો. યોગવાશિષ્ઠમાં વશિષ્ઠ રૂપિ શ્રીરામચંદ્રજીને કહે છે, “ જેવી રીતે વિષ વૃક્ષનો અંકુર ફૂટતાંજ તેનો નાશ કરવામાં આવે છે તેવી રીતે ન્હાનામાં ન્હાની કામનાને પણ ઉદ્ભવતાં વારજ સંયમથી દાખી દેવી. ”

વળી કહે છે કે, “ ઇચ્છારૂપી માછલીને ત્યાગ રૂપી કાંટાથી પકડો. ” લાલચથી જેમ અને તેમ દૂર રહેવું. લલચાવનાર પદાર્થો જે સમીપ ન હોય તો તે પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરવો નહિ અને ભોગભોગે તે જે પાસેજ હોય તો લાલચ ઉત્પન્ન થતી માલુમ પડે કે તુર્તજ તેનાથી જેમ તેમ અલગ થઈ જવું.

એક કંજુસ હતો તેની પાસે પુષ્કળ ધન હતું; પણ તે બધું તેણે ભોંયમાં દાટી રાખેલું હતું. દરરોજ દહાડામાં બે ચાર વખત તે ખજાનાની તપાસ કરતો અને મનમાં ઘણો મલકાતો. એને ધન-સંચયનો એવો તો શોખ હતો કે તેને જોઈને તેનું હૈયું હાથ હાથ ઉછળતું. બે કોઈ દિવસ પૈસા ગણ્યા વગર સૂતો તો તેને એવું પડતું નહિ. આ ધનભંડાર મેળવવાને તેણે કેટલાં કાળાં ધોળાં છીંધાં હશે તે તો વાચકવર્ગે જાણેજ વિચારી લેવું. હવે એક દિવસ એવું બન્યું કે તે વાણીઓ કાંઈ કામસર જહાર ગયો; એટલે તેનું બધું ધન તેના મિત્રોએ ખસેડીને દૂર કરી દીધું. જ્યારે તે કંજુસ પાછો આવ્યો ત્યારે તેણે જોયું કે તેની દાટેલી જગોએ મ્હોટો ખાડો પડેલો હતો, અને તેમાં ફૂટી બદામ પણ રહી નહોતી.

આથી તેની એવી તો સ્થિતિ થઇ કે જેનું વર્ણન કરવું પણ અ-
શક્ય છે. અધૂરામાં પૂરું તેના મિત્રોએ તેનું રથું સહું રાચરચાણું
અને વસ્તુઓ પણ લઇ લીધેલાં હતાં એટલે તો તે પોકેપોક મૂકી
રડ્યો. તે એટલો તો શોકાતુર થયો કે તેને છેવટે વિરાગ આવ્યો;
અને તે વિચારવા લાગ્યો, “અહા ! એ બધા ધનનો શો ઉપ-
યોગ ? અંત સમયે મને એ શું કામ આવનાર છે ? ઉલટું તે
ધન અહિં મૂકીને જતાં મારા મનમાં દુઃખની લાગણી થશે. અરે !
આ ધન મેળવવાને મેં મારું બલિષ્ઠનું સુખ બગાડ્યું નથી શું ?
મને જે વસ્તુ કામ લાગે તેવી છે, તેનો મેં ત્યાગ કર્યો નથી શું ?”
આવું વિચારીને આકો જે કાંઇ રથું હતું તે બધાંનો તેણે સમૂલો
ત્યાગ કર્યો. તેના મિત્રોએ લીધેલું બધું ધન તેને પાછું આપવા
માંડ્યું, પણ તે તેણે હવે સ્વીકાર્યું નહિ અને સન્યાસી થઇ ગયો.
આ પ્રકારે તેના મિત્રોએ તેની બહાલામાં બહાલી વસ્તુઓને લઇ
લઇને તેને ઉદ્ધારને માર્ગે ચલાવ્યો.

. લાલચના પદાર્થોથી જેમ અને તેમ દૂર રહેવું તેનો અર્થ
એવો નથી કે દુનિયાનો તદ્દનજ ત્યાગ કરવો. સંસારનાં કાર્ય વ્ય-
વહારમાં ધન, માન અને કીર્તિ મળે તેનો ઉદાસીન વૃત્તિથી સ્વીકાર
કરવો, પણ ખાસ તેમનેજ ખોળતા જવું નહિ; અને હમેશાં પ્રભુને
પ્રાર્થના કરવી કે, “તે પદાર્થોની પ્રાપ્તિથી કોઇ રીતે હું બંધાઈ
નહિ.” લોભના પદાર્થો વિષે બેદરકાર રહીને, પોતાના પાંડની,
કુડુંબની અને દુનિયાદારીની ફરજો બળવવી.

(૩) કેટલીક જરૂરીયાતો તો આપણે પોતેજ ખોટી
ઉપજાવી કહાડેલી હોય છે; અને તેથી આપણા લોભ
વૃદ્ધિગત થાય છે. શાંત મગજથી ક્ષણભર વિચાર કરી જુઓ

ભક્તિયોગ.

કે આપણને જેના વગર ચાલે નહિ એવી કેટલી વસ્તુની આ જગતમાં ખરેખરી જરૂર છે? તમને આશ્ચર્ય લાગશે કે આપણી જરૂરીયાતો ઘણીજ થોડી છે. જે સુંદર અને સ્વાદિષ્ટ વાનીઓ દરરોજ આપણે ભોજન કરીએ છીએ, તેની શું ખરેખર જરૂર છે? એક ગામડીયા તરફ તમારી દ્રષ્ટિ ફેરવો. અને તપાસ કરો કે તે આપણા જેવો પૌષ્ટિક ખોરાક ખાય છે ખરો કે? છતાં પણ આપણા કરતાં શું તે ઝોછો બળવાન છે? દૂધના જેવી સફેદ અને ક્રોમળ પથારી તરફ નજર કરો. અને તેની આસપાસ નાંખેલી મોંઘા મૂલની મચ્છરદાનીનો ખ્યાલ કરો. એ બધાંની શું ખરેખરી જરૂર છે? પેલો ગરીબ ગામડીઓ વધારે નિરાંતે ને સુખમાં પોતાનું જીવન ગાળે છે, તે ક્યાં સુવે છે તે તમે જાણો છો? તેતો આ પગ નીચેની કડણ જમીનપર રસ્તાની બાજુએ એકાદ વૃક્ષને છાંયડે સુવે છે, છતાં તેની નિદ્રા કેટલી ગાઢ અને શાંત હોય છે? આપણને બે ત્રણ માળના મકાન શિવાય એન પડતું નથી; જ્યારે બીજા એવા પણ કેટલાક છે કે જેના બેડા સાફ દરવાની પણ આપણામાં યોગ્યતા નથી, છતાં તેઓ ક્યાં રહે છે? તેઓ તો ઘાસથી બાંધેલી, ન્હાની અને નીચી પણ પવિત્રતાથી પ્રકાશતી એકાદ ઝૂંપડીમાં રહે છે, અને ત્યાં આપણે સ્વપ્ને પણ નહિ ભોગવેલાં એવાં આધ્યાત્મિક સુખ અને આનંદ અનુભવે છે.

કદાચ કોઈ કહેશે કે આ બધી વસ્તુઓનો તો અમને મ્હાવરો પડી ગયો છે એટલે હવે તો તે બધી અમારી જરૂરીયાતો થઈ પડી છે. આવી રીતે પોતાની ટેવોના ગુલામ થયેલા લોકોને એટલુંજ કહેવું બસ થશે કે, “રાજા ભર્તૃહરીને જેટલા સુખવિલાસ અને ભોગનો મ્હાવરો હતો તેના સોમા હિસ્સાનો મ્હાવરો તમને નથી. છતાં

તે રાજ શું કહે છે, “જે ! જે ! સર્વ સૃષ્ટાથી મુક્ત એવો પેલો બિહુક રાજની પેડે કેવો શાંતિથી સુખમાં સૂતેલો છે ? પૃથ્વી એજ તેનો પદ્મંગ છે અને તેનો હાથ તેનું ઓશિકું છે. આકાશ એજ તેનું છત્ર છે, ચંદ્રમા તેનો દીપ્ક છે, અને વિરાગ તેની પત્ની છે જેની સંગતિમાં તે સતત સુખનો અનુભવ કરે છે અને ચારે દિશાઓમાંથી વાતો પવન તેના પંખાફ છે.” આની સાથે સરખામણી કરતાં તુર્ત સમજાશે કે વિલાસની વસ્તુઓ મેળવવાને માટે આપણે ગાંડા માણસની પેડે કેવાં ફાંફાં મારીએ છીએ અને જ્યારે તે વસ્તુઓ આપણને મળતી નથી ત્યારે પાછા નાહક દુઃખ પામીએ છીએ ! સંત પુરૂષો સવાલ કરે છે કે, “ સૃષ્ટિમાં ઠામો-ઠામ મળી આવતાં નૈસર્ગિક શાકપત્રથી ક્ષુધાની શાંતિ થઈ શકે તેમ છે, તો પછી પેટ ભરવા માટે કોણ એવો હોય કે પાપાચરણ કરે ? ”

છતાં પણ કેટલાક એવા હોય છે કે જોગની ભૂખ મેંઢાં, બકરાં તથા એવાં બીજાં પ્રાણીઓની હત્યા થયા વગર ભાંગતી નથી. શું તેઓ વનસ્પતિના ખોરાકપર જીવી શકે તેમ નથી ? જીવી તો શકાય પણ તેમની કૃત્રિમ જરૂરીયાત તેમના મગજની ખોટી ભ્રમણાને લીધે જન્મેલી હોય છે. વિલાસવૃત્તિનો ત્યાગ કરી સાદા અને પૌષ્ટિક ખોરાકનું સેવન કરવાનો, સાદી પથારીપર શયન કરવાનો, અને સાદા પણ સ્વચ્છ ઘરમાં વાસ કરવાનો મહા-વરો રાખ્યાથી લોભને સહેલાઈથી જીતી શકાય છે. જીવનની ખાસ જરૂરીયાતો ઉપરજ લક્ષ આપવાથી લોભને માટે ભાગ્યેજ અવકાશ રહે છે. ખરે ! અંગ્રેજ કવિ ગોલ્ડસ્મિથે ખરૂંજ કહ્યું છે કે, “જગતમાં માણસને ધણાજ ઓછા પદાર્થોની જરૂર છે અને તે પણ અલ્પ સમયને માટેજ.”

ભક્તિયોગ.

વળી હિતોપદેશમાં કહ્યું છે કે, “સંતોષરૂપી અમૃતનું પાન કરી-
ને તમ થયેલા લોકોને જે સુખ પ્રાપ્ત થાય છે તે સુખ ચારે બા-
જુએ વલ્લખાં મારતા ધનના લોભીને ક્યાંથી મળે?” ત્રિપત્તી બન્ને
ક્રિષ્ણ ધ્યાનમાં રાખી પાસે જે કાંઈ હોય તેનાથી સંતુષ્ટ રહી આમ
તેમ ક્ષાંક્ષા મારવાં છોડી દઈ, હાલવરાળ કરવી નહિ.

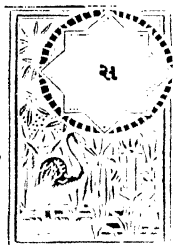

પ્રકરણ ૮ મું.

લક્ષિતના માર્ગમાં અંતરાયો દૂર કરવાના ખાસ
ઉપાયો (ચાલુ).

મોહ.

—*—

વં દુર્ગુણોનું મૂળ મોહછે, અને મોહનું કારણ અજ્ઞાન, અયથાર્થ ભાવ, અથવા અયથાર્થ દર્શન છે. જે પદાર્થો ખરી રીતે આપણા પોતાના નથી તેમને આપણા પોતાના માનીએ છીએ. જે પદાર્થો અનિત્ય અને ક્ષણિક છે, તેમની પાછળ આપણે

મિથ્યા વલખાં મારીએ છીએ; જાણે કે તેઓ બધા નિત્ય અને સુખદાયી હોય નહિ ? “ શું આ દેહ મ્હારો છે ? જે એમજ હોય તો કેમ મ્હારાથી એક પણ ધોળા વાળને કાળો કરી શકતો નથી. ? ” “ શું આ ધર મ્હારું છે ? જે તે મ્હારું જ હોય તો, કેમ હું મ્હારી મરજીમાં આવે ત્યાં સુધી તેમાં રહી શકતો નથી ? મ્હારા ધરના બારણા આગળ પડેલી ધૂળ પણ મ્હારી

અક્તિયોગ.

નથી છતાં તે બધાને હું “ મહારૂં, ” “ મહારૂં ” કહ્યા કરું છું. માતા, પિતા, પુત્ર તથા કલત્ર એમાંનું કોઈએ મહારૂં પોતાનું નથી, છતાં માત્ર મોહને લીધેજ તે બધાંને મહારાં પોતાનાં માની બેઠો છું.” “ આ મહારો પિતા, આ મહારી માતા, આ મહારી સ્ત્રી, આ મહારૂં ઘર એ પ્રભાણેની મમત્વની લાગણી જેને લીધે ઉત્પન્ન થાય છે તેનુંજ નામ મોહ. ”

જે આ મોહનું અસ્તિત્વજ ન હોત તો આ દુનિયાના નાશ-વંત પદાર્થોની કોઈ પણ દરકાર કરતજ નહિ; અને વિષય વાસના દષ્ટિને આંધળી બનાવી દેખતી આંખમાં ધૂળ નાંખી ખરાબમાં ખરાબ અને ગંદામાં ગંદા પદાર્થોને સુંદર તથા આકર્ષક ચિતરી શકતજ નહિ.

(૧) જ્ઞાનથી સર્વ અજ્ઞાનનો નાશ થાય છે. સૂર્યનો ઉદય થતાં અંધકાર આપોઆપ નાશી જાય છે. “હું કોણ છું ? આ બધાં સગાં સંબંધીઓમાં મહારૂં પોતાનું કોણ છે ? આ જગતમાં હું શાથી બંધાયે રહ્યો છું ? મુક્તિ એ શું છે ? ” આવા પ્રશ્નો પર ખૂબ વિચાર કરવો. “ હું આ દેહના કરતાં કાંઈ વિશેષ છું ” એવા એવા વિચારો કરવાથી મોહને છતી શકાશે. “ હું આ દેહરૂપી પાંખરા કરતાં જૂદો છું કારણ કે આ શરીર અસ્થિર છે. ” યોગશાસ્ત્રમાં વશિષ્ઠરૂપિ શ્રી રામચંદ્રજીને કહે છે કે, “ હું દુર્ગમ છું, હું દુઃખી છું, હું બંધાયેલો છું, મહારે હાથ પગ આદિ અવયવો છે: આવી જાતના વિચારો અને તેજ અનુસાર કરવામાં આવતું વર્તન મનુષ્યને બંધન-કર્તા થાય છે; પણ મારે દુઃખ છેજ નહિ, મને દેહ પણ નથી, મને બંધન હોયજ કેમ શકે ? આવી જાતના વિચારો અને તેને અનુ-

લક્ષીને થતું વર્તન મનુષ્યને મુક્તિ અપાવે છે. ” “ હું માંસ કે હાડકાંના સમૂહ નથી, હું આ દેહના કરતાં કાંઈ જૂદોજ છું; એવી જે માણસની ખાત્રી થાય છે, તે અજ્ઞાનના અંધકારમાંથી ઉગરે છે; હે રાધવ ! જે માણસ અપ્રમુદ્ધ છે તે અનાત્માને આત્મા માની મોહ વશ થાય છે; પણ જે જગૃત છે તે તેમ કરતો નથી. ”

મોહમુદ્ગરમાં શ્રી રામચંદ્ર કહે છે, “કોણ તારી સ્ત્રી છે અને કોણ તારો પુત્ર છે ? આ સંસાર અતિ વિચિત્ર છે, માટે તું કોનો છે ? ક્યાંથી આવ્યો છે ? તેનો વિચાર કર. ” આવી જાતના વિચારો કરવાથી જ્ઞાન પ્રકટ થાય છે અને અજ્ઞાન નાશ પામીને તેને સ્થાને પરમ સુખનું ધામ ઈશ્વર પર શ્રદ્ધા જન્મે છે. તે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શ્રદ્ધા મેળવવાનો માર્ગ વશિષ્ઠ મુનિ નીચે પ્રમાણે બતાવે છે; “હે અનન્દ ! હે રામ ! જે જ્ઞાનને પ્રાપ્ત કર્યા પછી મનુષ્ય પાછો મોહ રૂપી કાદવમાં ગરક થતો નથી તે જ્ઞાનની સાત ભૂમિકાઓ છે તે તું શ્રવણ કર.

• “ પ્રથમ ભૂમિકાનું નામ ‘ શુભેચ્છા, ’ બીજીનું નામ ‘ વિચારણા, ’ ત્રીજીનું નામ ‘ તનુમાનસા, ’ કે ‘ વૃત્તિ-નિરોધ, ’ ચોથીનું નામ ‘ સત્તાપત્તિ, ’ પાંચમીનું નામ ‘ અસંસક્રિત, ’ છઠ્ઠીનું નામ ‘ પદાર્થ ભાવિની, ’ સાતમીનું નામ ‘ તુર્યગા ’ છે.

• “ ‘ હું ’ શા માટે આમ મૂઠ થઈ બેઠો છું ? ચાલ હવે જગતના મોહને છોડીને સત્સંગ અને સત્શાસ્ત્રોનું સેવન-અભ્યાસ કરું, ’ આવી રીતે જ્યારે માણસને વિચાર આવવા માંડે, ત્યારે તે ‘ શુભેચ્છા ’ ની ભૂમિકાને પ્રાપ્ત થયો એમ જાણવું.

“ સંસારથી વિરક્ત બનીને સત્સમાગમથી તથા સજ્જન-મૈત્રીથી માણસ જ્યારે ખરાબ ‘ માર્ગનો ત્યાગ કરીને સાદું વર્તન

ભક્તિયોગ,

દાખવે ત્યારે તે ‘વિચારણા’ નામની બીજી ભૂમિકાને પામ્યો છે એમ જાણવું.

“ ‘શુભેચ્છા’ અને ‘વિચારણા’ ને પરિણામે ઉત્પન્ન થયેલી ઇન્દ્રિયજન્ય-શારીરિક-સુખોને માટે ઉદાસીનતા એ ‘તનુમાનસા’ નામની ત્રીજી ભૂમિકા છે.

“ જ્યારે મન પહેલી ત્રણ ભૂમિકાના સેવનથી, કોઈ પણ ઐહિકલોગના પદાર્થમાં ન ઠરતાં, માત્ર પરમાત્મામાંજ વિરામ પામે ત્યારે તે ‘સત્તાપતિ’ થઈ એમ સમજવું.

“ જ્યારે ઉપલી ચાર સ્થિતિના અનુભવથી મનને અદ્ભૂત શાંતિ પ્રાપ્ત થાય અને તેને પરિણામે આ સંસાર પ્રત્યે બીલકુલ અનાસક્તિ થાય, ત્યારે ‘અસંસક્તિ’ સ્થિતિ થઈ એમ કહેવાય.

“ પહેલી પાંચ ભૂમિકાના અભ્યાસથી આખ્યંતર કે બાહ્ય કોઈ પણ પદાર્થ વિષે ચિંતા નહિ રહેવાથી, જ્યારે મનને સ્વયં-પોતાની અંદરજ-આનંદાનુભવ થાય અને તે પરબ્રહ્મનું જ્ઞાન મેળવવાને પરિશ્રમ કરે ત્યારે તે સ્થિતિને ‘પદાર્થભાવિની’ કહેવાય.

“ આ છઠ્ઠે ભૂમિકાનો લાંબો અભ્યાસ થવાથી જ્યારે તમામ ભેદવૃત્તિઓ નાશ પામે અને પરબ્રહ્મમાં તદાકાર વૃત્તિ થઈ જાય, ત્યારે મનની ‘તુર્યગાવસ્થા’ પ્રાપ્ત થઈ છે એમ સમજવું.

“ હે રામ ! જે મહાભાગો આ સાતમી કોટિને પ્રાપ્ત થયા છે તે આત્મારામ-પોતાના આત્મામાંજ આનંદ માનનારા-જીવન્મુક્ત મહાત્માઓ છે.

“મનુષ્યને માટે આના કરતાં વધારે ઉચ્ચ કોટિ બીજી તે કંઈ હોઈ શકે ? જે માણસે મોહમાંથી ઉત્પન્ન થતી સંપન્ના કામનાઓને તિલાંજલિ આપેલી છે તેના આનંદનો પાર શો ?

“ઐહિક ભોગ માટેની ઇચ્છાઓનો નાશ થતાં સંસાર મોહ-રૂપી ધૂમસનું આવરણ નષ્ટ થાય છે; એટલે પછી જેમ શરદ્ઋતુના વાદળોરહિત સ્વચ્છ આકાશમાં ચંદ્ર પ્રકાશે છે તેમ મોહરહિત હૃદયમાં તે અજર, અમર, અનાદિ, અનંત સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપ પ્રકાશે છે.”

આ ઉપરથી કોઇએ એમ ના સમજવું કે, બધી દુનિયાની દ્રવ્યોનો ત્યાગ કર્યા પછીજ આ સ્થિતિને પહોંચાય છે. એમ કદી ધારવું નહિ કે, સાંસારિક કાર્યો કરવાની હવે શી જરૂર છે ?

ભગવાન શ્રી કૃષ્ણે આ સંબંધમાં અર્જુનને કહ્યું છે કે, “અ-જ્ઞાની મનુષ્યો જેમ કર્મના ફળમાં આસક્ત થઇને કરે છે તેમ જ્ઞાની જનોએ અનાસક્ત રહીને લોકકલ્યાણને અર્થે કર્મો કરવાં.” (ગીતા. અ. ૩ શ્લો. ૨૬)

જ્યારે આપણને આ દુનિયામાં મોકલવામાંજ આવ્યા છે ત્યારે તો તેને માટે કર્મો કરવાં આવશ્યકજ છે. માત્ર એટલુંજ ધ્યાનમાં રાખવું કે વશિષ્ઠ રૂપિએ શ્રી રામચંદ્રને જેવી રીતે કર્મો કરવાનાં કહ્યાં છે તેવી રીતે કરવાં. વશિષ્ઠ રૂપિ કહે છે, “હે રામ ! અંત-રથી સર્વ આશા અને આસક્તિનો ત્યાગ કરીને આ સંસારનાં બંધાં કર્તવ્યો બહારથી આવરો. “હે રામચંદ્ર ! આ જગતમાં બહારથી બંધે તમે આવેગ બતાવો, પણ અંતરમાં કેવળ સમતા રાખો. બહારથી પોતે કર્તા બનો, પણ અંતરથી હમેશાં અકર્તા-બુદ્ધિ રાખીને આ સંસારમાં વિચરો.” વળી “હે રામચંદ્ર ! જેમ આકાશ સર્વવ્યાપી હોવા છતાં કશાથી બાધિત થતું નથી તેવીજ રીતે સર્વ કાર્યો કરવા છતાં કાર્યનો કર્તા હું છું એવો અહંકાર

ધર્યા વગર જ્યાજ્ય લાભ કે અલાભની દરકાર રાખ્યા વગર સમ બાવથી જગતના વ્યાપારમાં જોડાવું.”

હિતોપદેશમાં પણ કહ્યું છે કે, “ ‘આ મહારો મિત્ર છે અને અમુક નથી’ એવી વૃત્તિ ક્ષુદ્ર મનવાળાજ રાખે છે. એતો દુઃકી ખુદ્દિનું પરિણામ છે. ઉદાર વૃત્તિવાળાઓને તો સમસ્ત વિશ્વ એજ પોતાનું કુટુંબ છે. ”

આહા ! કેવો સરસ ઉપદેશ ! જે કાંઈ દાર્યો કરવાં પડે તે કેવળ ઇશ્વર આરાનું પાલન કરવા માટેજ જાતે કર્તાખુદ્દિ રાખ્યા શિવાય કરવાં ! જગતની દૃષ્ટિએ જે મનુષ્ય આપણો દુસ્મન હોય તેને પણ આપણો મિત્ર ગણવો. આપણે તેની સામે થવાનું છે તે માત્ર સત્યપ્રતિષ્ઠા ખાતર અને તેના દુર્ગુણો તથા અનીતિ દૂર કરવા માટેજ. અધર્મ અને અનીતિ એજ આપણા શત્રુઓ છે, નહિ કે કોઈ અમુક એક માણસ !

(૨) પ્રાણી માત્ર પર સરખો પ્રેમ રાખવો કારણ કે મનના સાંકડાપણાને લીધે મોહની વૃદ્ધિ થાય છે. આપણે જ્યાં સુધી સર્વેને સમાન દ્રષ્ટિએ જોતાં શીખતા નથી, ત્યાં સુધી આપણે અમુક એક પુરુષ કે સ્ત્રીના મોહપાશમાં બંધાયલા રહીએ છીએ. આપણા પ્રેમનો પરીધ વિસ્તારવાથી મોહ આપોઆપ દૂર થઈ જશે. જે હૃદયમાં પ્રેમ એકજ પદાર્થ ઉપર સ્થિર રહેવાને બદલે ઘણા પદાર્થોપર એકી વખતે વિસ્તરે છે ત્યાં પછી મોહનો અવકાશ રહેતોજ નથી.

માતાના શુદ્ધ અને નિઃસ્વાર્થ પ્રેમમાં પણ મોહ શુદ્ધ અને નિઃસ્વાર્થ રહેલો હોય છે. એવી કેટલી માતાઓ છે કે જેઓ પોતાના પાડોશીઓનાં છોકરાંઓને પણ પોતાનાંજ છોકરાં બરોબર ગણતી હોય ?

જે માતા ન્યાત, જાત કે ધર્મનો ભેદ ગણ્યા વગર ગમે તે બાળકને પોતાના હાથમાં લઇ રમાડે છે, અને પોતાનાંજ બચ્ચાં માફક ગણે છે તેજ માતા ખરેખર મોહમાંથી મુક્ત કહેવાય !

કૌટુંબિક સંબંધ તો શું પણ બહુવાર મૈત્રી પણ મોહને ઉપજાવે છે. આપણે કોઇ માણસને ચ્હાતા હોઇએ અને તેની ગેરહાજરીથી આપણને અત્યંત બેચેની લાગે, મનની શાંતિ જતી રહે, અને આપણાં નિત્યનાં કાર્યો પણ બરાબર થઇ શકે નહિ, ત્યારે સમજવું કે આપણે મોહને વશ થયા છીએ. તેનો પ્રતિકાર સર્વત્ર સમભાવની લાગણી વધારવાથીજ થાય છે.

જેમ જેમ આપણે શુદ્ધ પ્રેમનું વધારે ને વધારે સેવન કરીએ છીએ, તેમ તેમ હૃદય વધારે મૃદુ થતું જાય છે. પ્રેમની દૃષ્ટિએ કુરૂપમાં કુરૂપ વસ્તુ પણ સુંદર દેખાય છે. એક ક્ષુદ્ર વૃક્ષ જેવા પદાર્થને પણ પ્રભુતો પ્રેમી આપણા કરતાં કરતાં કોઇ જૂદીજ દૃષ્ટિએ અવલોકે છે. જેવી સુંદરતા આપણને સૌથી વધારેમાં વધારે આકર્ષક વસ્તુમાં પણ દેખાતી નથી તેવી સુંદરતા તે મનુષ્ય સામાન્યમાં સામાન્ય વસ્તુઓમાં જોઇ શકે છે. જેમ જેમ આપણો સમભાવ વૃદ્ધિને પામે છે, તેમ તેમ આવી આકર્ષકતા પણ વધે છે. આપણી બીજાને ચ્હાવાની આતુરતા વૃદ્ધિ પામતાં, આપણે માટે બીજાઓની આતુરતા પણ તેટલીજ વધે છે. આપણી આસપાસ એક પ્રેમમય જગત રચાય છે. ભ્રમર જેમ સર્વ વસ્તુઓમાં મધુને ખોળે છે, તેમ આપણે પણ મનુષ્ય માત્રમાં પ્રેમનેજ ખોળતા જઇએ છીએ. મનુષ્યની ઉત્પત્તિનો હેતુજ પ્રેમના પરિણામરૂપ આનંદ છે, અને જેમ આ જગતમાં મધવાળા પુષ્પોની ખોટ નથી તેમ જો તમને શોધતાં આવડે તો આ જગતમાં પરમકૃપાળુ પ્રભુએ પ્રેમી

હૃદયની પણ ખોટ રાખી નથી. તે પ્રેમરૂપી મધ પાપીમાં પાપી મનુષ્યમાં પણ રહેલું છે, અને તે તપાસ કરવાથી જરૂર મળી આવે છે.

સર્વ પ્રકારના મોહને માટે વિશ્વ વ્યાપી પ્રેમ એ એક સચોટ ઉપાય છે. ધાર્મિક મોહને પરિણામે ધર્મોપતા આવે છે, પણ જેમ જેમ નિષ્પક્ષપાત અને સર્વમય પ્રેમમાં આપણે આગળ વધતા જઈએ છીએ, તેમ તેમ આપણા પંચો તથા વિવિધ મતોના ઝઘડા દૂર થાય છે, અને આપણે અન્ય ધર્મનો વિરોધ વિસરીયે છીએ. આ પ્રમાણે જ્યારે આપણું હૃદય સંપૂર્ણ વિશાળતાને પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે આપણે સર્વ ધર્મના લોકોને સમભાવથી વધાવી લેવાને ઉદ્દેશસથી તત્પર થઈએ છીએ.

મહાન શાક્યસિંહ ગૌતમચુદ્ધતું ચરિત્ર તપાસો. તેમનું ઉદાર હૃદય આ અમૃતમય પ્રભુપ્રેમથી છલકાઈ ગયું હતું અને તેથીજ કેવલ નિઃસ્વાર્થતાથી તેમણે પોતાની વહાલામાં વહાલી રાણીનો પણ ત્યાગ કર્યો હતો. ગૌતમચુદ્ધ વિશ્વમય પ્રેમમાં અત્યંત ઓતપ્રોત થઈ ગયા હતા, અને તે વિશાળ પ્રેમને લીધેજ આ જગતના ક્ષુદ્ર પ્રેમને તે લાત મારી શક્યા હતા. તેમણે ગૃહ ત્યાગ કર્યા પહેલાં આગલી રાત્રે તેમની ધર્મપત્ની પ્રત્યે કેટલાંક વિશ્વપ્રેમથી ઉભરાઈ જતાં વાક્યો કહેલાં તેનું ધ્યાનથી શ્રવણ કરો. તે પોતાની પ્રિયા યશોધરાને ઉદ્દેશીને કહે છે, “ હું તને અત્યંત ચાહું છું, દારણ કે હું સમસ્ત પ્રાણી માત્રને પણ અત્યંત ચાહું છું. ” જે પ્રેમ વિશ્વવ્યાપી થતો નથી તે ખરો પ્રેમજ નથી, માત્ર મોહ છે. મોહથી માણસ અમુક મર્યાદા બાંધી તે વાડામાં બંધાઈ બેસે છે; પ્રેમથી માણસ વિશ્વના તરફ વૃદ્ધિ પામતો ધસે છે. મોહ માણસને

મર્યાદિત બનાવી, હૃદયને સંકુચિત કરી બંધનમાં રાખે છે; જ્યારે પ્રેમ માણુસના હૃદયને વિશાળ બનાવી સર્વમયતા તરફ દોરે છે. મહાત્મા ગૌતમપુત્ર પોતાની ઉત્તરી પ્રિયાને સંમોધન કરે છે તે પરથી વિશ્વમય પ્રેમ શું કરી શકે છે તેનો કાંઈક ખ્યાલ વાચકને આવશે. “હે નિદ્રાવશ પ્રિયે ! મારે જવાનો સમય થઈ ગયો છે. તારો જ પ્રેમ મને કોઈ એવા કાર્ય તરફ પ્રેરે છે કે જેથી જગતનો ઉદ્ધાર થાય છે, પણ આપણી વચ્ચે વિયોગ પડાવે છે.” અહા ! પત્ની તરફનો શુદ્ધ પ્રેમ જ તેને પોતાની પ્રિયાનો ત્યાગ કરાવી, જગતના ઉદ્ધારના કાર્ય તરફ પ્રેરે છે ! પાપમાં ડૂબેલી દુનિયાના ઉદ્ધાર માટે સત્ય પ્રેમથી કરવાનાં કાર્યોમાં જો તેનો દંપતી પ્રેમ વચમાં આડો આવત તો તે પ્રેમ નહિ, પણ મોહજ કહેવાત ! ફરજ અદા કરવાને સમયે માણુસ જે લાગણીને લીધે પોતાની પ્રિય વસ્તુને વળગી રહે છે તે પ્રેમ નથી પણ મોહ છે. છંદક, એ શાક્યસિંહને યાદ આપીને પૂછે છે કે, “તારા ગૃહ ત્યાગ્યા તારા પિતાને અને કુટુંબીઓને કેટલું દુઃખ થશે ? અને તેમ હોય તો જે પ્રેમનાં બાણો તું ફૂંકે છે તે તારો તેમની પ્રત્યેનો પ્રેમ ક્યાં જતો રહ્યો છે ?” સિદ્ધાર્થ તેનો ઉત્તર આપતાં કહે છે કે, “હે મિત્ર ! તે પ્રેમ અસત્ય છે, કારણ કે તે તો કેવળ સ્વાર્થમય મઝાને માટે જ પ્રેમપાત્રને વળગી રહે છે. પણ હું તો પ્રાણી માત્રને મારા પોતાના સુખનાં કરતાં, અરે ! મારા કુટુંબીઓનાં સુખનાં કરતાં પણ વિશેષ ચાહું છું; અને જો પ્રેમની પરાકાષ્ઠાથી સાધ્ય હોય તો એમને અને જગત સમસ્તને મળવવાને માટે જઈ છું.” એમ કહી તે શાક્યસિંહ એક ખરેખરા સિંહની પેઠે કુદ્ર મોહને પોતાના પગ તળે રગદોળી વિશ્વવ્યાપી પ્રેમથી જગતનો ઉદ્ધાર કરવા માટે કુટુંબ છોડી ચાલી નીકળ્યો !

પ્રકરણ ૯ મું.

ભક્તિના માર્ગમાં અંતરાયો દૂર કરવાના
આસ ઉપાયો. (ચાલુ).

મદ.

તમનિરીક્ષણ કરવાથી મદ કે મિથ્યા-
ભિમાન કદી ટકી શકશે નહિ.
આપણું જ્ઞાન અને શક્તિઓ કે-
ટલાં મર્યાદિત છે તેનો વિચાર કરો.
જેને પોતાની વિદ્યાનો ગર્વ હોય તેને હું
પૂછું છું, “તું તારી પોતાની જાતને

વિશે શું જાણે છે ? તું તારા આ અવયવો શું છે તે જાણે છે ?
આપણે આપણા હાથ વડે જ પકડી શકીએ છીએ, આંખો વડે
જોઈ શકીએ છીએ અને મનવડેજ વિચાર કરી શકીએ છીએ,
તેનું કારણ શું ? જો આ પ્રશ્નોના ઉત્તર અપાય નહિ તો પછી તારી
વિદ્યાનો ગર્વ શા માટે કરે છે ? કદાચ તું એમ મનમાં માનતો
હોઈશ કે, “અમુક વિષયમાં તો હું એકંકો છું” તો હું તને પૂછું
છું કે, “તારા સ્વપ્રયત્નથી તે તે વિષયમાં શું કર્યું છે ?” આ

પ્રશ્નો ઉપર વિચાર કર અને પછી મને કહે કે ગર્વ કરવા જેવું તારી પાસે કાંઈ પણ રહે છે ?

અરે પંડિત ! તને તારા જ્ઞાનનું અભિમાન છે નહિ વા ? હું તને એકજ સવાલ પૂછીશ, “તું તારી જાતને જાણે છે? આત્મા એ શું છે તે તું જાણે છે ? અરે ! અંદરના ચૈતન્યની વાત તો બાજુ પર રહી પણ આ લોહીનું એક બિંદુ શી ચીજ છે તે તો મને કહે !” અહો ! વિજ્ઞાનના જ્ઞાનનો ફાંકો રાખનાર વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી ! કહે તો ખરો કે, “આ રેતીનો કણ કયાંથી આવેલો છે ? અને તે શાનો બનેલો છે ? વળી લોહચુમ્બક લોહને આકર્ષે છે તેનું કારણ તું કહી શકે છે ?” આપણી આસપાસ આવી રહેલી આ પ્રકૃતિના એક ધૂળનાં કે પાણીનાં કણનાં રહસ્યનું પણ આપણને જ્ઞાન નથી.

જે લોકોને પોતાના અધિકારનું ગુમાન છે તેમનો ખરેખરી રીતે કેટલો અધિકાર છે ? કોઈ વક્તા કહેશે કે, “મારી વક્તૃત્વશક્તિથી હું આખી દુનિયાને મુગ્ધ કરી શકું છું.” હે મિત્ર ! શું એ શક્તિનો કર્તા તું જાતે છે ? અથવા તારો કાણુ શું એ શક્તિ પર હમેશાં રહે છે જ ? એક દિવસ તારી વક્તૃત્વશક્તિથી હજારોનાં મન રંજન થયાં હતાં; બીજેજ દિવસે તેટલો પ્રયત્ન કરવા છતાં, કાંઈ પણ અસર કોઈના પર પણ થઈ નહિ તેનું કેમ ?

એજ પ્રમાણે કવિઓ, ગણિતશાસ્ત્રીઓ અને યોદ્ધાઓ વિશે સમજવું. ઉત્તમમાં ઉત્તમ કવિઓ પણ કેટલીકવાર ગમે તેટલો પ્રયત્ન કરવા છતાં, તદ્દન નીરસ અને હલકી કોટિની કવિતા કરતા માલૂમ પડે છે. મ્હોટામાં મ્હોટા ગણિત શાસ્ત્રીઓને પણ તેમના પોતાના ન્હાનામાં ન્હાના શિષ્યોથી મ્હાત થતા આપણે કેટલી બધી વાર જોઈએ છીએ ? એક શરવીર સેનાપતિ જેણે ગઈ કાલે

અક્તિયાગ.

તો પોતાના લશ્કરથી દોઢા બમણા દુશ્મનદળ ઉપર વિજય મેળવી વાહ વાહ કહેવડાવી હોય છે, તેજ સેનાપતિ બીજે દિવસે એકાદ ન્હાના શત્રુના દળથી કચડાઈ જતો જણાય છે !

આ પ્રમાણે આપણી પોતાની શક્તિઓ ઉપરજ ન્યારે આપણો કાબુ નથી, તો પછી તેમાં ગર્વ કરવાનું ક્યાં રહ્યું? આપણા પોતાના શરીરનો જ દાખલો લ્યો અને જુવો કે, આપણે તેના પર કેટલો કાબુ રાખી શકીએ છીએ? એકાદ પાસે પડેલી વસ્તુ મેવાને આપણે હાથ લાંબાવીએ છીએ, અને એટલામાંજ લકવો થતાં હાથ ભાંતો ત્યાં થંભી રહે છે, અને વાળી શકાતો જ નથી. આપણે વાતો કરતા હોઈએ છીએ, અને એક ક્ષણમાં વાત્યા બંધ થઈ જાય છે અને આપણાથી ખોલી શકાતું નથી.

મનુષ્યનું બલ ઘણું ક્ષુદ્ર છે અને તે બલ પણ જલદીથી હારી જાય છે. માણસ ધારે છે કાંઈ અને થાય છે કાંઈ. જે શક્તિઓનું માણસ અભિમાન રાખે છે તે શક્તિઓ પણ કેવી ક્ષણભંગુર છે? અનેક આશાઓ અણધાર્યા બનાવોને લીધે ધૂળમાં મળી જાય છે.

હમેશાં યાદ રાખો કે આપણામાં રહેલી ન્હાનામાં ન્હાની શક્તિ પણ ઇશ્વરની બક્ષીસ છે. આ સિદ્ધાંત ઉપર કેનોપનિષદમાં એક સુંદર વાત આપેલી છે. એક સમયે દેવ દાનવ વચ્ચે દારૂણ યુદ્ધ થયું. તેમાં પ્રભુ કૃપાએ દેવતાઓ વિજય પામ્યા. આ ઉપરથી દેવતાઓ એમ માનવા લાગ્યા કે અમે અમારી પોતાની શક્તિથી જીત્યા છીએ. ઇશ્વર ઇચ્છાથી અને પ્રભુ કૃપાથી તેમને વિજય મળ્યો તે વિસારીને તેઓ મનમાં ફૂલાવા લાગ્યા. અંતરયાત્રી પ્રભુને આ વાતની તરતજ ખબર પડી એટલે તેમણે દેવતાઓની ખુદ્દિ ઠેકાણે લાવવા માટે એક વિચિત્ર રૂપ ધારણ કર્યું. દેવતાઓ તેનું

આવું વિચિત્ર રૂપ જોઈને આશ્ચર્ય પામવા લાગ્યા, કારણકે તેઓ પ્રભુને ઓળખી શક્યા નહિ. તેમણે અગ્નિને તે વિચિત્ર પ્રાણીની તપાસ કરવા મોકલ્યો. અગ્નિ પ્રભુની સમીપ ગયો એટલે ઈશ્વરે પૂછ્યું, “ભાઈ ? તું કોણ છે ?” અગ્નિએ જવાબ આપ્યો, “હું અગ્નિ છું”. “તારામાં શી શક્તિ છે ?” ઈશ્વરે પૂછ્યું. “હું દુનિયાની બધી વસ્તુઓને બાળી ભસ્મ કરી શકું છું,” અગ્નિએ ઉત્તર આપ્યો. ઈશ્વરે તેને એક તણખડું આપી તે બાળવા કહ્યું. અગ્નિ તેના સઘળા બળથી તેને બાળવા મથ્યો પણ છેવટે તણખડું બળ્યું નહિ. અગ્નિ પરાજિત થઈને દેવતાઓ પાસે પાછો ગયો અને કહ્યું, “મિત્રો ! તે પ્રાણી કોણ છે તે હું કહી શકતો નથી.” પછી દેવતાઓએ વાયુને બની શકે તો તે પ્રાણીની તપાસ કરવા મોકલ્યો. ઈશ્વરે તે પાસે આવતાં તેને પૂછ્યું, “ભાઈ ! તું કોણ છે ?” વાયુએ કહ્યું, “હું મરતુ છું”. ઈશ્વરે તેને પૂછ્યું, “તારામાં શી શક્તિ છે તે તું મને કહીશ ?” વાયુએ ઉત્તર આપ્યો, “આ દુનિયામાં જે જે ચર અને અચર પદાર્થો છે, તેને હું ધસડી જઈ શકું છું.” ઈશ્વરે કહ્યું, “આ એક તણખડું છે તેને ધસડી જા જોઈ ?” વાયુએ પોતાનું સઘળું બળ અજમાવ્યું પણ સઘળું વ્યર્થ ! તે પણ માનભંગ થઈ દેવતાઓ તરફ પાછો ફર્યો. છેવટે દેવતાઓનો રાજા ઇન્દ્ર પડે આવ્યો, એટલે પ્રભુ અંતરવાન થઈ ગયા. ઇન્દ્રે ઉપર નજર કરી તો તેની દૃષ્ટિએ એક અત્તંકાર મહિત દેવી ઉમા દેખાયાં. ઇન્દ્રે આશ્ચર્યથી તેના તરફ જોયા કર્યું અને પેલી અદૃશ્ય થયેલી વિચિત્ર મૂર્તિ વિશે પૂછ્યું, ત્યારે ઉમાએ કહ્યું કે, “એતો સાક્ષાત્ ભગવાન હતા. તમને જય મળ્યો એટલે તમે તમારી પોતાની શક્તિથી જય મેળવ્યો છે એમ ધારી ફાલાવા

લાગ્યા, ત્યારે ભગવાને તમારો મદ ઉતારવાને વિચિત્ર રૂપ ધારણ કર્યું, અને તમને બતાવી આપ્યું કે તેની કૃપા અને સહાય વિના તમે કેવા બલહીન છો. ”

આપણામાં રહેલા ચૈતન્યની મદદ વગર જ્યારે હાથ હાલી શક્તા નથી, નેત્રો જોઈ શક્તાં નથી, કાન સાંભળી શક્તા નથી, જીભ સ્વાદ લઈ શક્તી નથી, અને બુદ્ધિ કામ કરી શક્તી નથી, તો પછી આપણામાં એવું તે શું છે જેનો આપણને ગર્વ થાય ? આ સર્વ શક્તિઓ જેને અવલંબીને રહેલી છે તેને માટે કેનો-પનિષદમાં કહ્યું છે કે, “ તે (પ્રભુ) આપણાં કર્ણોનો પણ કર્ણ છે, મનનું મન પણ તેજ છે; આપણી વાણીની વાણી, અને આપણા આત્માનો આત્મા પણ તેજ છે. આપણાં નેત્રોનું પણ તે નેત્ર છે ”. વળી તૈત્તિરીયોપનિષદમાં લખે છે, “ આ વિશ્વના જેટલું વિશાળ સ્વરૂપવાળા, સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપ પરમાત્માની જે સહાય દ્વારા નહિ તો કોણ હાલી ચાલી શક્ત, અને કોણ જીવન ધારણ કરી શક્ત ? ”

આપણે તો માત્ર ઉછીની વસ્તુઓ પર વેપાર ચલાવીએ છીએ અને જે આપણો શાહુકાર તે વસ્તુઓ પાછી લઈ લે તો પછી આપણે કેવા કંગાલ બિહુક બની જઈએ ? અરે ! ઇશ્વરને તે વસ્તુઓ પાછી આપવાની વાત તો એક કોરાણે રહી, પણ તેની પાસેથી જે કાંઈ મળેલું છે તેનો ચોખ્ખો ચોખ્ખો હિસાબ પણ આપણાથી તેની સમક્ષ રજુ કરી શકાશે ખરો કે ? ખચીત આપણા હિસાબમાં ધણા ઘોટાળા નીકળશે. એવો કોઈ મનુષ્ય છે કે જે છાતી ઠોકીને કહે કે, “ પ્રભુ આગળ હું ચોખ્ખો ચોખ્ખો હિસાબ આપી શકીશ ! ” કબીર મહાત્માએ પણ કહ્યું છે કે, “ આ જગત રૂપી

ઘંટી જોધને કપીરની આંખમાં આંસુ આવે છે. તેના બે પડ વચ્ચેથી કોઇ પણ સહીસલામત બચી જવા પામતો નથી. ”

વળી અમુક માણસથી આપણે ચઢીઆતા છીએ એવો ફાંકો કેવી રીતે રાખી શકાય ? શું આપણામાં કોઇ એક માણસનો મનો-વ્યાપાર, અરે ! આપણા પોતાનાજ અંતરને જાણવાની શક્તિ છે ખરી કે ? જે આપણામાં તે શક્તિ ન હોય તો પછી અહંકારને માટે અવકાશજ ક્યાં રહે છે ? આત્મનિરીક્ષણની ખામીને લીધે, આપણાં પોતાનાં પાપો અને દોષો આપણે જોઇ શકતા નથી. ગમે તે ક્ષણે આપણાં અંતરમાં તપાસ કરીશું તો માલૂમ પડશે કે અ-સંખ્ય ન્હાના મ્હોટા પાપજંતુઓ આપણા અંતરાત્માને ફેલી ખાય છે. એક ક્ષણભર વિચાર કરવાથી ખાત્રી થશે કે જે બામતોનો આપણે અહંકાર કરીએ છીએ, તેમાંની ઘણી ખરી તો આપણને અત્યંત શરમ લગાડનારી છે.

એક મુસલમાન ફકીરને તેની ધાર્મિકતાનું બહુ અભિમાન હતું. તે રોજ એવી કલ્પના કરતો કે એક ઉંટ હમેશાં રાત્રે આવીને તેને સ્વર્ગમાં લઇ જાય છે. આવી રીતે રોજ રાત્રે તે સ્વર્ગનું કલ્પિત સુખ ભોગવતો, પણ જાગી ઉઠતાં તો પોતાને પાછો પોતાની કંગાલ ઝૂંપડીમાં પડેલો જોતો. જવાનિદ કરીને એક ખીજે ફકીર તેને મળવાને એક દિવસ આવ્યો, અને તેની ખબર અંતર પૂછી; ત્યારે તેણે પોતે રોજ સ્વર્ગની મઝા માણતો હતો તેનું વર્ણન ઘણાજ ઉમળકાથી કરી બતાવ્યું. તે સાંભળી જવાનિદે તેને કુરાનની કહમાં શીખવી અને કહ્યું કે, “ જ્યારે તમે ફરીને સ્વર્ગમાં જાઓ, ત્યારે આ કહમાં ત્રણવાર પઢજો ”. ખીજે દિવસે તે ફકીર ત્રણવાર કહમાં પઢ્યો એટલામાં તો તેની પાસેના બધા દેવદૂતો બચબીત થઇ

ભક્તિયોગ.

નાશી ગયા, અને માત્ર એકલોજ તે રહી ગયો. તેણે આસપાસ નજર ફેરવી તો યોગરદ્ધમ મરેલાં માણસોનાં હાડકાંના ઢગલા શિવાય ખીજી કંઈ પણ તેને જણાયું નહિ.

આપણામાંના ઘણાખરા આવું કલ્પનાનુંગ સુખ ભોગવે છે. પણ અંતરમાં જરા ઉંડા ઉતરી નજર કરો કે આ બાહ્ય સૌંદર્ય, ભપકો અને દબ્બજો તથા માન કીર્તિનાં આચ્છાદન તળે શું જણાય છે ? મુલેલાં મનુષ્યોનાં હાડકાં શિવાય ખીજી કંઈજ નહિ ! અરે મ્હોટા ધર્મ ગુરૂ ! તું તારાં જ્ઞાન અને ભક્તિનો આટલો બધો ફાંકો રાખે છે, અને શિષ્ય વર્ગથી ઇશ્વર પેઠે પૂજય છે, પણ જરા અંતઃકરણમાં જો કે તે કેવું પોકળ છે ? તારો ઉપદેશ અને બોધ દેવા દંભવાળા અને દટ્ટા રૂપ છે ! અરે ઓ ! વરિષ્ઠ ન્યાયાધીશ ! તને ભાગ્યવશાત્ પ્રાપ્ત થયેલી તારી પદવીનું અભિમાન છે; પણ જરા જોતો ખરો કે જેઓનો તું તારાથી હલકા દરજ્જાના ગણી તિરસ્કાર કરે છે, તેઓ કેટલીક બાબતમાં તારા કરતાં કેટલા બધા ચઢીઆતા છે ? તું દરરોજ આટલા બધા લોકોની ફરીયાદોની તપાસ કરી ફેંસલા આપે છે, પણ જરા એકાંતમાં જઈ પ્રભુના નામોચ્ચાર સાથે તારી જાતનું નિરીક્ષણ કરીને જો, કે તારા પોતાનામાં કેટલું જ્ઞાન, સમજશક્તિ ને પ્રમાણિકપણું છે ? જે જ્ઞાન, હકાપણુ અને ન્યાયના ફાંકા સાથે તું ખીજના કેસો ચુકવે છે, તેજ ફાંકા સાથે તું તારા લાભમાં ચુકાદો આપી શકે તેમ છે ? અને જે જ્ઞાન, હકાપણુ અને પ્રમાણિકપણું તું તારા પોતાનામાં માને છે તે શું વાસ્તવિક રીતે તારાં છે ? આવી રીતે આત્મનિરીક્ષણ કરીશ તો જરૂર તું પણ એમ કહીશ કે, ‘અહો ! હું શેનું અભિમાન કરતો હતો ? હુંતો માત્ર રાખોડીનો ઢગલો છું અને તેની

આસપાસ સફેદ આરસ જેવી હાડકાંની ભોંત છે; ખસ! શુષ્ક હાડકાંજ છે, ખીન્નું કાંધજ નથી !’

આત્મનિરીક્ષણ વડે સઘળા દુર્ગુણો નજર આગળ નિત્ય રાખવા, એટલે મિથ્યાભિમાનનો નાશ થશે. આપણા દોષોને દૂર રાખી માત્ર આપણા ગુણોનુંજ અવલોકન કરવાથી આપણને અભિમાન થાય છે; માટે આપણામાં જેટલા દોષો હોય તેમને આત્મનિરીક્ષણથી શોધી કાઢો, ને તેમાંના મુખ્ય મુખ્યની નોંધ રાખો. જે માણસ પોતાના એકાદ દોષથી પણ વાકેફ હોય છે તેને મિથ્યાભિમાન થતું નથી, અને તે હમેશાં નમ્ર સ્વભાવનો રહે છે. બોઆઝીદ નામના મહાન ફકીરની પેઠે તે પણ કહેતાં શીખશે કે, “એક રેતીનાં કણને પૂછતાં તે પણ કહેશે કે બો-ઝોઝીદ મારાથી કોઇ પણ રીતે ચઢીઆતો નથી.”

એક સમયે કોઇ એક યતિ એક રાજમાર્ગ પર ચાલ્યો જતો હતો, એવામાં રસ્તા પરના ઘરની બારીએથી તેના માથા ઉપર કોયલા તથા રાખોડી પડ્યાં. તેના સોળતીઓ આ બનાવ જોઇ ધણી ગુસ્સે થયા, અને બારીએથી કોયલા નાંખનાર માણસને મારવા જતા હતા; પરંતુ તે યતિએ તેમને અટકાવીને કહ્યું કે, “અરે! તમે આ શું કરો છો? જે માણસના ઉપર બળતા અંગારા પડવા જોઇએ તેના ઉપર માત્ર ઠંડી રાખોડીજ પડી છે, તો તે માણસ કેવો ભાગ્યશાળી?” આત્મનિરીક્ષણથી આ મહાત્માના જેવાજ નમ્ર સ્વભાવના થવાશે. પોતાનામાં રહેલા દોષોની એક યાદી બનાવો ને તે સ્મરણમાં રાખો, એટલે મિથ્યાભિમાનને અવ-કાશજ રહેશે નહિ.

(૨) મહમાંથી ઉપજતાં દુષ્પરિણામોના વિચારથી

ભક્તિયોગ.

પણ મદ થતો અટકશે. મદમાંથી ઉત્પન્ન થતા અઢાર દોષો મહાભારતમાં સનત્સુજ્ઞત નીચે પ્રમાણે ધૃતરાષ્ટ્રને કહે છે, “ મનુષ્યના ઉપર તિરસ્કાર, તેમને પીડવાની વૃત્તિ, દોષૈકદષ્ટિ, અસત્યવચન, કામ, ક્રોધ, પરતંત્રતા, ચાડીયાપણું, કુટિલતા, દ્રવ્યહાનિ, કળ્યા-ખોરપણું, અદેખાઈ, જુલમ, કીનાખોર સ્વભાવ, પ્રપંચ, કદુ ભાષણ, યુદ્ધિનાશ અને ઉદ્વેગ.”

ડાહ્યા માણસો કદી અહંકાર કરતા નથી, કારણ કે આ અઢાર દોષોના પંજામાં સપડાતાં માણસમાં મનુષ્યત્વ રહે ખરું કે ? આવા મિથ્યાભિમાની માણસના કરતાં ખીજું કોઈપણ વધારે દયાપાત્ર હશે ખરું ? અલગત એકપણ નહિ; કારણ કે તે જ્યારે એમ માને છે કે, “હું ઉંચે ચઢું છું” ત્યારે તે નીચેજ પડતો હોય છે.

વહેલી કે મોડી મદથી અવનતિ જરૂર થાય છે અને મિથ્યા-ભિમાન ભંગ થયા વગર રહેતું નથી. જુસસ કાઠસ્ટે કહ્યું છે કે, “જે લોકો નમ્રતાવાળા છે, તેઓ ખરા સુખી છે; કારણ કે પ્રભુના દરબારમાં નમ્ર માણસો શિવાય ખીજા કોઈને પેસવાનો અધિકાર નથી.” એક બંગાળી કાવ્યમાં કહ્યું છે કે, “જેઓ અહંકાર દોષથી દૂષિત હોય છે તેઓ મને-પ્રભુને-કદી જોઈ શકતા નથી, અને નમ્ર મનુષ્યોનો હું એટલી છું એ તો સર્વ વિદિત સત્ય છે.”

એક મુસલમાન ભક્ત કહેતો કે, “જ્યારે પ્રભુ મારા હૃદયમાં આવે છે, ત્યારે મારો ‘અહં’ ખહાર જાય છે, અને જ્યારે ‘અહં’ જાગૃત હોય છે ત્યારે ઇશ્વર ખહાર રહે છે. આ પ્રમાણે છેલ્લાં બત્રીશ વર્ષથી ચાલે છે. જેમજેમ હું પ્રભુને વધારે પોકારીને બોલાવું છું તેમ તેમ તે મને જોરથી જવાબ આપે છે કે, ‘આપણે બે માટે જન્મ્યા નથી; આપણા બેમાંથી એકે તો ખહાર નીકળવુંજ પડશે:

કાં તો હું નહિ કે તું નહિ !”

જ્યાં સુધી અહંભાવનો નાશ થયો નથી ત્યાં સુધી સ્વર્ગનાં દ્વાર બંધજ સમજવાં. સ્વર્ગારોહણ કરતા પાંડવોનું દષ્ટાંત આ વાતની સાક્ષી પૂરે છે. પાંચ પાંડવો સ્વર્ગ તરફ ચાલ્યા જતા હતા એવામાં સહદેવ ઓચિંતો સરી પડ્યો; ત્યારે ભીમએ તેનું યુધિષ્ઠિરને તેમ થવાનું કારણ પૂછ્યું. યુધિષ્ઠિરે કહ્યું, “આ સહદેવ એમ ધારતો હતો કે મારા જેવો કોઈ ડાહ્યો નથી; અને તેથી તેનું પતન થયું.” સહદેવને મૂઝીને ચારે ભાઈઓ આગળ ચાલ્યા એવામાં નકુલ પડ્યો એટલે પાંચું ભીમે તેનું કારણ ધર્મ રાજ્યને પૂછ્યું, ત્યારે યુધિષ્ઠિરે કહ્યું કે, “એને એવો અહંકાર હતો કે મારા જેવો સ્વરૂપવાન કેમજ નથી. ચાલો, આપણે આગળ ચાલવા માંડીએ” ત્યાર પછી અર્જુન પડે છે તેનું કારણ યુધિષ્ઠિર કહે છે, “હું મારા સર્વ શત્રુઓનો એક દિવસમાં સંહાર કરીશ, આ પ્રમાણે અર્જુનને પોતાના પરાક્રમનું અભિમાન હતું, પણ તે પ્રમાણે પોતે કરી શક્યો નહોતો. એ બાણાવળીઓમાં શ્રેષ્ઠ હતો તેથી બીજા બાણાવળીઓની અવગણના કરતો, તેથી તેનું પતન થયું છે. જે મનુષ્યો પોતાનું શ્રેય ચ્હાતા હોય તેમણે કદી અહંકાર કરવોજ નહિ.” થોડો વખત આગળ ચાલ્યા પછી ભીમ પોતે પડ્યો, અને પોતે પડવાનું કારણ યુધિષ્ઠિરને પૂછતાં તેમણે કહ્યું કે, “તું બહુજ ખાતો હતો, અને તારા બલનો તને ઘણો ગર્વ હતો અને બીજાના બલની તું પરવા કરતો નહિ, તેથી તું પડ્યો છે.”

અહંકારથી માણસનું પતન થાય એ કેવળ સ્વાભાવિક છે, કારણકે અહંકારથી સર્વ કલ્યાણકર ગુણોનો નાશ થાય છે.

(૩) ઘણીવાર આપણે જેમનો દોષ કહાડીએ છીએ

તેમનામાંજ આપણામાં મુદ્દલજ ન હોય એવા કેટલાક ગુણો મળી આવે છે, જે જોઈ આપણો ગર્વ અને બકાશ ક્યાંના ક્યાં દૂર જતાં રહે છે, અને આપણને શરમથી નીચું ધાલવું પડે છે. અને પહેલાં આપણે તે માણસને વિષે હલકો વિચાર રાખ્યા બદલ ઘણો પશ્ચાત્તાપ થાય છે. એવું પણ બને છે કે જે માણસને એકવાર આપણે અડકતા પણ નથી હોતા, તે જ માણસ આગળ ઉપર એવો પરાક્રમી નીવડે છે કે તે સમયે તેના પગ પાસે બેસવું એ પણ ઘણું માન ભર્યું લાગે છે. આ દુનિયામાં કોણ કોનાથી ઉતરતો છે ? આપણામાં જે કાંઈ હોય છે તે બીજામાં હોતું નથી, અને તેનામાં હોય છે તે આપણામાં નથી હોતું. પ્રત્યેક માણસ કાંઈને કાંઈ બાબતમાં આપણાથી ચઢીઆતો હોય છે જ, પછી ભલે બીજી બાબતોમાં તે ઉતરતો હોય. કોઈ પણ માણસને “તું મહારાથી ઉતરતો છે,” એમ કહેવાનો હક્ક પ્રભુએ કોઈને પણ આપ્યો નથી.

ઘણીવાર આપણે બીજા મનુષ્યોનાં કાર્યો સંપૂર્ણ જોયા વગરજ તેમનો દોષ કાઢીએ છીએ એ ઘણુંજ ખોટું છે. કારણકે જ્યારે સત્ય વાત બહાર પડે છે ત્યારે આપણી ચતુરાઈની કેવી હાંસી થાય છે ! આપણે દૂરથી કોઈ એક માણસને બીજા ઉપર ઘા કરતો જોઈએ અને માત્ર એટલા ઉપરથી એમજ ધારી લઈએ કે તે એક દુષ્ટ હત્યારો છે અને તે કોઈનું ખૂન કરે છે, તો તે ધારણા યોગ્ય નથી. ઘણીવાર એમ પણ બની શકે કે તે માણસ પોતાની જાતનો બચાવ કરતો હોય, અથવા અન્યાય ઉપર બળાત્કાર કરતા કોઈ નરપશુને અટકાવવાનો બહાદૂરીભર્યો પ્રયત્ન કરતો હોય ! આ ઉપરથી જણાશે કે જ્યાં મુઘી કોઈ માણસનું વર્તન સંપૂર્ણ રીતે

તપાસીએ નહિ, ત્યાંસુધી કોઈ પણ પ્રકારનો મત બાંધવાનો આ-
પણુને બીલકુલ અધિકાર નથી; અને પ્રત્યેક બાબતમાં જ્યાં સુધી
સંપૂર્ણ અવલોકન થાય નહિ ત્યાંસુધી કોણ કોનાથી ચઢીઆતો છે
તે કહેવું ઘણું મુશ્કેલ છે.

તાપસમાળામાં એક ઘણું સરસ ઉદાહરણ છે જે આ મુદ્દાનું
ખરોખર સમર્થન કરે છે. યસરાનો હુસેન નામનો એક ફટીર દા-
જલા નદીના કિનારાપર ફરતો હશે, એવામાં નદીમાં તરતી એક
બોટ-વહાણ તરફ તેની નજર પડી. ત્યાં તેણે એક હાસીને એક
સીસીમાંથી કાંઈ પીતો જોયો અને તેની બાજુએ એક સ્ત્રી પણ
બેઠેલી જોઈ. આ ઉપરથી તેણે અનુમાન બાંધ્યું કે તે માણસ કાંઈ
વેશ્યાની સંગતિમાં દારૂ પીએ છે. એમ ધારી તે પોતાના મનમાં
ફલાયો કે, “કંઈ નહિતો આ માણસના કરતાં તો હું ચઢીઆતો
છું, કારણ કે હું કદી કાંઈ પણ સ્ત્રીની સોબતમાં દારૂ પીતો નથી.”
આ વિચાર તેના મનમાં ઘોળાયા કરતો હતો, એટલામાં નદીનાં
મોજાંના વેગથી એક બીજી હોડી ઉંધી વળી જતી દેખાઈ. તે જોતાં
વેંતજ તે સીદી એકદમ નદીમાં ફેટી પડ્યો, અને છ બલાસીઓને
ડૂબી જતા જણાવ્યા. આ જોઈ હુસેનને ઘણો અચંબો ઉત્પન્ન થયો
અને તેથી તે સીધીની પાસે આવ્યો. તેની સાથે વાતચિત કરતાં
હુસેનને માલૂમ પડ્યું કે જે સ્ત્રી તેની સાથે હતી તે તો તેની મા
હતી, અને જે સીસીમાંથી તેઓએ કાંઈ પીધું હતું તેમાં તો પાણી
શિવાય બીજું કાંઈ પણ હતું નહિ. તે સીધીએ કહ્યું, “હું તમારા
તરફ જોયા કરતો હતો કે તમને આંખો છે કે નહિ, પણ મને
માલૂમ પડ્યું કે તમને આંખો છેજ નહિ.” આ સાંભળી હુસેન
તેને પગે પડ્યો અને બોલ્યો, “બાઈ ! મને માફ કરો. તમે હ-

ભક્તિયોગ.

મણાંજ આ છ માણસોને નદીના સપાટામાંથી બચાવ્યા છે, તો મને પણ અભિમાનના સપાટામાંથી બચાવો. ” ત્યારપછી હુસેન તેની આખી જીંદગી સુધી પોતાની જાતને કોઈનાથી પણ ચઢીઆતો ગણતો નહિ. એક સમયે હુસેનને એક કુતરો બતાવી પૂછવામાં આવ્યું, “ તમારા બેમાંથી કોણ ચઢે ? ” હુસેને ઉત્તર આપ્યો કે, “ જ્યાં સુધી હું પુણ્યમય જીવન ગાળું છું ત્યાંજ સુધી હું કુતરાથી ચઢીઆતો છું, નહિ તો આ કુતરો મારા જેવા સો હુસેનો કરતાં પણ ચઢીઆતો છે. ” કોઈ પણ માણસ એવું કહી શકશે કે, “ મેં મહાર્થ જીવન તદ્દન નિષ્કલંક ગુજાર્યું છે ? ”

(૪) આ દુનિયાની સાથેનો આપણો સંબંધ અને તેને અંગે રહેલી આપણી જવાબદારીઓ અને ફરજોનો વિચાર કરો. તેમ કરતાં આપણા હોવાનું જ્ઞાન આપણને જરૂર થશે; કારણકે આપણે જાતેજ કહીશું, “ હું ધણોજ બેદર-કાર છું અને નિર્બળ છું. ” આ લાગણી આપણને અહંકાર જીતવામાં મદદ કરશે. આપણી ફરજોનું ક્ષેત્ર કેટલું બહોળું છે ? આપણાં પોતાનાં શરીર તથા મન તરફની ફરજો, કુટુંબ અને સમાજ તરફની ફરજો અને દેશ તથા દુનિયા તરફની ફરજો આપણે બજાવવાની છે, અને આ બધી ફરજો અદા કરવા માટે આપણે કેટલા બધા ગુણો સંપાદન કરવાની જરૂર છે ? આ બાબતોના ખરા દીક્ષથી વિચાર કરતાં તમારું મન બમી જશે; અને અહંકાર તો કોણ જાણે ક્યાંએ ભરાઈ જશે. જગતના ધણા મહાન પુરૂષો પોતે કહાપણ અને ઉદારતાથી ભરેલા હતા, છતાં પણ પોતાના જીવન કાર્ય તરફ તેઓમાંના ધણાઓએ કંટાળો અને અસંતોષ દર્શાવ્યો છે; કારણકે તેમની નજરે તો ધણાં ધણાં કાર્યો કરવાનાં રહી ગયેલાં જણાય છે.

તો પછી તેવા માણસની કાંઈપણ વિસાતમાં પણ નહિ એવા અસ્પ-
શાન અને થોડા ગુણો માટે આપણે અભિમાન ધરીએ તે કેવું
હાસ્યાસ્પદ છે ?

કદાચ એમ ધારો કે આપણે આપણી ફરજો યરાયર અદા
કરીએ છીએ. તોપણ તેમાં અહંકાર કરવા જેવું શું છે ? પોતાની
ફરજો બજાવવી તેમાં અભિમાન લેવા જેવો ખાસ ગુણ કયો છે ?
જો આપણી ફરજો આપણે પડતી મૂકીએ તો શિક્ષા થવીજ
જોઈએ. આપ પોતાનાં છોકરાંઓનું પાલન કરે અથવા પુત્ર પોતાનાં
વૃદ્ધ માતાપિતાને પાળે, પત્ની પોતાના પતિની સેવામાં આનંદ
માને, એમાં અભિમાન લેવા જેવું શું છે ? જ્યાં સુધી આપણી
ફરજોની ઉપરાંત આપણે કાંઈપણ કરતા નથી, ત્યાં સુધી અહંકાર
કરવા જેવું આપણામાં કાંઈ પણ છે જ નહિ. પણ આપણી ફરજો
અદા કરવામાં આપણે પાછા પડીએ તો આપણે પશ્ચાત્તાપ કરવો
જોઈએ. આપણી શક્તિઓનો યોગ્ય ઉપયોગ કરવામાં અભિમાન લેવા
જેવું કાંઈપણ નથી. પણ તેમનો દુરુપયોગ કરવા માટે તો શિક્ષા
થાય એ સાહજિક છે. ભૂતકાળના જીવનનો પણ વિચાર
કરવાથી મદનો નાશ થાય છે. કારણકે એવા તો થોડાજ મળી
આવશે કે જેઓ પોતાનાં જીવનનો વગર આંચકે વિચાર કરી
શકે. અર્થાત્ : આખા જીવનમાં કાંઈને કાંઈ બનાવો એવા હોય છે
કે જે આપણને નીચું જોવડાવે.

(૫) જે જે પદાર્થોના આપણને ગર્વ હોય તે સઘળા
કેવા ક્ષણભંગુર છે તેનો ખ્યાલ કરો. તે બધા પદાર્થો આપણા
મૃત્યુ સાથેજ આપણા મટી જઈ પારકા થાય છે. અરે ! તેમાંના ઘણા
તો આપણાં મૃત્યુ લગી પણ ટકતા નથી ? શું આપણે અનેકવાર

ભક્તિયોગ.

નથી જોતા કે નશીબ પલટાતાં પૈસો ટકો, બુદ્ધિ, આત્મ, માન, સત્તા વગેરે જોતજોતામાં હતાં નહતાં થઈ જાય છે ? નેપોલીયન બોનાપાર્ટના જેવી સત્તા કોણે મેળવી હતી ? છતાં પણ તેને એક કેદી તરીકે મરવું પડ્યું હતું. કાર્ડીનલ વુલસીના જેવો સત્તાનો દર્પ કોને હતો ? છતાં પણ તેનો મદ કેવો મોડાયો ? ત્રિહતા ને ડહાપણમાં ઓગસ્ટ કોમ્પીનાથી કોણ ચઢે તેમ હતું ! છતાં પણ તે જ્યારે ગાંડો થઈ ગયો ત્યારે તેનું ડહાપણ ક્યાં જતું રહ્યું હતું ? આ ઉપરથી સહજ સમજાશે કે ધન, યૌવન, રૂપ તેમજ અન્ય વસ્તુઓ કેવી ચંચળ છે, અને તેમાં ગર્વ કરવા જેવું કાંઈજ નથી.

(૬) આપણાં પોતાનાં વખાણ કદી સાંભળવાં નહિ, કારણકે પોતાના ગુણ પોતે સાંભળવાથી માણસ વધારે ફૂલાય છે. એનાથી ઉલટું કરવાથી, એટલે કે પોતાના દોષો પોતે કબુલ કર્યાથી ઘણો લાભ થાય છે. પોતાના ગર્વનો મિત્રો પાસે નહિપણે એકરાર કરો અને તેને માટે શિક્ષા માગો. આમ કરવાથી ગર્વનો ધીરે ધીરે નાશ થશે. એકવાર કોઈ એક મુસલમાન ભક્ત બોઆઝીદ કરીને એક ફટીરની પાસે આવ્યો અને પૂછ્યું કે, “ આજ બત્રીશ વર્ષથી મેં રમજનના રોજ પાળ્યા છે, અને આખી રાત જાગરણ કરીને ખુદાની બંદગી કરી છે. છતાં મને ખુદાનું જ્ઞાન કેમ થતું નથી ? ” આ સાંભળી બોઆઝીદે કહ્યું, “ બીજાં ત્રણસો વર્ષ સુધી એજ પ્રમાણે કર્યું કરશે તોપણ એમનું એમજ રહેશે. ” ભક્તે પૂછ્યું, “ કેમ ? ” બોઆઝીદે ઉત્તર આપ્યો, “ કારણકે તેં તારું જીવન એક પડદા પાછળ છૂપાવ્યું છે ! ” પેલા ભક્તે પૂછ્યું, “ ત્યારે હવે

મારે શું કરવું ? ” બોઆઝીદે કહ્યું, “ જા ! તારૂં માથું તદન મુંડાવી નાખ, તારા શરીરને શોભાવે એવી સધળી વસ્તુઓનો ત્યાગ કર. તેં પહેરેલાં કપડાં છે તેનો ત્યાગ કર, અને માત્ર એકજ કામળા ઓઢ. પછી શહેરના જે લતામાં તને સારી રીતે બધા ઓળખતા હોય તે લતામાં જ અને સાથે થોડાં રમકડાં લઈ જાજે. ન્હાનાં છોકરાંઓ તને ધક્કા મારે તેમ મારવા દેજે, અને ઉલટો તેમને રમકડાં આપજે, અને જેટલા તેઓ તને ધક્કા મારે તેટલાં રમકડાં તું તેઓને આપજે. આ પ્રમાણે ધક્કા ખાતો ખાતો આખા શહેરમાં ખૂણે ખોયરે કરજે અને પછી જે ભાગમાં તારૂં સાથી વધારે અપમાન થાય તે જગ્યાએ રહેણાણ કરીને રહેજે. આ પ્રમાણે કરવાથી ત્હારું બહું થશે. ” દર્પને તોડવાની આના કરતાં સારી શિખા મળુ ખીજી ભાગ્યેજ આપી શકાય. કારણકે જે માણસો આપણાં વખાણુ કરતા હોય તેમના આગળ આપણી ખામીઓ ખુદ્દી કરવાથી તથા પહેલાં જેઓ માન અને ભક્તિ કરતા હોય તેમના તરફથી અપમાન અને તિરસ્કાર મળતાં ગર્વ તુર્તજ ગળી જાય છે ! કેટલીક વાર પોતાની ખામીઓનો એકરાર કરવાથી પણ ગર્વ થવાનો સંભવ છે, કારણ કે તેથી એવો વિચાર આવે છે કે, “ મેં મારા બધા દોષો કબુલ કર્યા છે. ” જ્યારે જ્યારે આવી લાગણી થઈ આવે ત્યારે ત્યારે તેની ભૂલનો પણ એકરાર કરવો. સતત પ્રયત્ન કરવાથી ગર્વનો નાશ થશે અને તેમાંથી ખીલકુલ મુક્ત થઈ શકાશે.

આ ખાસ ઉપાયો ઉપરાંત ઉપર કહેલા સામાન્ય ઉપાયો પણ મદને જીતવાને ધ્યાનમાં રાખવા.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

લક્ષ્મિના માર્ગમાં અંતરાયો દૂર કરવાના
ખાસ ઉપાયો. (ચાલુ).

ધર્મા.

ધર્મનો સારામાં સારો ઉપાય પ્રેમ છે; કારણ કે જે માણસને આપણે ખરા પ્રેમથી ચહાતા હોઈએ તેનો ધર્મ આપણને કદી પણ થતી નથી. માટે જે માણસની આપણને ધર્મ આવે તેના ગુણોનું મનન કરવું એટલે તેના ગુણોને લીધે તેના ઉપર આપણે પ્રેમ થશે. અને જેમ જેમ પ્રેમનું ક્ષેત્ર વિશાળ થતું જાય છે, તેમ તેમ ધર્મ ઓછી થતી જાય છે.

(૨). સંકુચિત હૃદયમાંજ ધર્મનો વાસ હોય છે. જે માણસના મનમાં એમ વિચાર આવે છે કે અમુક માણસને આ દુનિયાનાં બધાં સુખો, વૈભવ, કીર્તિ, દોલત વગેરેનો જાણે ધમ્મરો મળેલો છે તે માણસને ખીજની ધર્મ આવે છે. પરંતુ જે માણસ પોતાની દ્રષ્ટિ વશાળ રાખે છે અને એમ માને છે કે અંતર તથા બાહ્ય જગતમાં સુખ, વૈભવ અને કીર્તિ મેળવવામાં અનેક સાધનો

છે અને કાંઈને કાંઈ કામમાં તો ખ્યાતિ મેળવવાને દરેક માણસ લાયક હોય છેજઃ આવા પ્રકારના જે માણસના વિચારો છે તેના મનમાં કદીપણ ઈર્ષા થતી નથી. જેમ જેમ પ્રેમની વ્યાપકતા વધતી જાય છે તેમ તેમ ઈર્ષા ઘટે છે.

(૩). ઈર્ષાની જોડે નિંદા કરવાની ટેવ લાગુ પડે છે. હૃદયમાં જેમ વધારે ઈર્ષા તેમ જીમને નિંદા કરવામાં વધારે આનંદ મળે છે. માટે નિંદાની ટેવ જેમ ઘટતી જશે તેમ તેમ ઈર્ષા પણ ઘટતી જશે. આ કામ સાધવાને એ કાર્યો ખાસ મદદગાર થઈ પડે તેવાં છે. એક તો આપણી ખામીઓ અને આપણા દુર્ગુણોને કદી વિસારવાં નહિ; કારણ કે જે માણસ પોતાના દોષથી વાકેફ હોય તે શું મોટું લઈને ખીજના દોષો વર્ણવે ? ખીજું સાધન એ છે કે, મનુષ્યચારિત્રની સારી બાજુજ નિહાળવી, અને ખરાબ બાજુ કદી પણ તપાસવી નહિ તથા તેમ કરનારા માણસોની સોખત પણ કરવી નહિ. ઉલટી એવા માણસોની મૈત્રી કરવી કે જેઓ પોતાના પાંડો-શીઓના ગુણોની ઉદાર દીક્ષથી કદર કરતા હોય. ખરાબમાં ખરાબ માણસમાં પણ ગુણ શોધવાનીજ વૃત્તિ રાખવી એટલે અન્યના ગુણના અવલોકનથી કેટલો આનંદ મળે છે તે તરત સમજશે.

કદાચ કોઈ એક માણસની નિંદા કરવાની તમને કાંઈ ખાસ કારણસર પ્રેરણા થતી હોય, તેવે સમયે તે માણસમાં જે કાંઈ થોડા ઘણા ગુણો હોય તેમને ધ્યાનમાં લાવી યોગ્ય અને પ્રમાણ-સર રીતે તેમની પ્રશંસા કરવી. આવી રીતે કરવાથી બદબોધ કરવાની વૃત્તિ ધીમે ધીમે ઓછી થઈ જશે, એટલુંજ નહિ પણ સામા માણસના ગુણોની કદર કરવાથી મળતા અતિ દુર્લભ આનંદનો પણ લાભ થશે.

(૪). પવિત્રતા અને શુદ્ધ ચારિત્ર મેળવવાને જે કોઈ અંતઃકરણ પૂર્વક યત્ન કરશે તેને કદી પણ બીજાની ઈર્ષ્યા આવશે નહિ; કારણ કે જે કંઈ સારું હોય તેની સ્પર્ધા કરવાથી પ્રગતિના કામને પુષ્ટિ મળે છે; પણ ઈર્ષ્યાથી તેમાં અંતરાય આવે છે. જે માણસ ખરા દીક્ષથી પ્રગતિ કરવાને ઇચ્છે છે, તેને તો જ્યાંથી ને ત્યાંથી સહગુણો શોધી પોતાના ચારિત્રમાં ધરાવવાના હોય છે. અને તેથી દોષૈકદષ્ટિથી બીજાના દુર્ગુણોનું અવલોકન કરવાનો તેને વખતજ મળતો નથી. પારકાના દોષનું અવલોકન કરનાર અદેખો માણસ સામાનું યુરૂં કરવામાંજ મચ્યો રહે છે, અને તેથી તેને પોતાનું ભલું કરવાનો વખત પણ ભાગ્યેજ મળે છે. સામા માણસના ગુણોની હરીફાઈ કરી તે ગુણોની પ્રાપ્તિ કરવાથી મનુષ્યની ઉન્નતિ થાય છે, ત્યારે ઈર્ષ્યા કરવાથી તો સદા અવનતિજ થાય છે; એટલે મનુષ્યમાં જે જે ઉચ્ચ વૃત્તિઓ હોય છે તેનો પણ નાશ થાય છે.

(૫). ઈર્ષ્યાનાં પરિણામો પણ ઘણાં માઠાં છે ! ઈર્ષ્યાવાન માણસના મનની સ્થિતિ ઘણીજ દયા પાત્ર બની જાય છે. બીજા માણસોને જેનાથી આનંદ મળે છે, તેને જોઈ અથવા જાણી, ઈર્ષ્યાવાનને અત્યંત ઉદ્વેગ થાય છે. એવો તે કાણુ ભાગ્યહીન માણસ હશે કે તેને માણસની સુંદરતા, સુખ અને શૌર્ય તથા એવાજ બીજા ગુણોને જોઈને આનંદ ન થાય ? અલબત્ત, દરેકને આનંદ થવોજ જોઈએ ! પણ અરસોસ, કે ઈર્ષ્યાવાનને તો તે કેવળ દુઃખદાયક નીવડે છે. જેને જોઈ બીજાનાં અંતઃકરણ પુલકિત બને છે, તેને જ જોતાં ઈર્ષ્યાવાનના અંતઃકરણમાં આગના ભભૂકા ઉડે છે. જે માણસને મન અમૃત એ ઝેર જેવું, સ્વર્ગ એ

નકે જેવું અને ચંદ્રપ્રકાશિત પૂર્ણિમાની રાત્રિ અમાવાસ્યાના જેવી અંધારી લાગે તે માણસના દુઃખનો ચિતાર કેને આવી શકે તેમ છે ? હજારો મનુષ્યો જ્યારે કોઈ વીર નર કે મહા પુરુષના ગુણો ગાય છે અને તેમ કરવામાં પોતાની જાતને અહોભાગ્ય માને છે, ત્યારે અદેખા માણસનું હૃદય તે સાંભળીને ભેદાઈ જાય છે ! આવા ઇર્ષાવાન માણસના કરતાં વધારે અભાગીઓ ખીજે કોણ હશે વાર !

ખીજના દોષો જોવાનોજ જે માણસ ધંધો લખતે મેડો છે, અને ગમે તેવા ઉચ્ચ ચારિત્રમાં પણ જે અપૂર્ણતાજ જોયા કરે છે, તે માણસનાં દુઃખનો વિચાર કરતાં મન કમકમી ઉઠે છે. કારણ કે તેવા માણસને ગમે તેવા સારા મિત્રની પણ કેવળ અંધારી બાંધુજ જણાય છે. ઝેરની જેવી અને જેટલી અસર શરીર પર થાય છે, તેવી અને તેટલીજ અસર ઇર્ષાની મન ઉપર થાય છે. ઇર્ષાળુ મન સદા બેચેન રહે છે. તે માણસનું શરીર તંદુરસ્ત રહેતું નથી. તેનું મન ખાલી થઈ નમળું પડી જાય છે. તેને પોતાનું કામ કરવું ગમતું નથી અને તેનો સમજો આનંદ પણ જલદી જતો રહે છે. ઘણાખરા કળાઓનું મૂળ પણ ઇર્ષા છે. ઇર્ષાએ કળા-આ કરાવી કેટલીએ પ્રજાઓ અને વ્યક્તિઓનો નાશ કરાવ્યો છે.

(૬). લોઈ બેકને કહ્યું છે કે, “ જે માણસનામાં પોતાનામાં ગુણ હોતા નથી, તે માણસ ખીજના ગુણની ઇર્ષા કરે છે. કારણ કે માણસનું મન એવું છે કે વ્હાય તો પોતાના ગુણોમાં અથવા પારકાના દુર્ગુણોમાં તે રાચે છે. અને જેનામાં પોતાનામાં ગુણ નહિ હોય તે પારકાના દુર્ગુણ માત્રજ જોયા કરશે. ખીજના ગુણોને સંપાદન કરવાની જેનામાં શક્તિ નહિ હોય, તેજ માણસ પાર-

ભક્તિયોગ,

કાના ગુણોને ઉતારી પાડી તેની બરોબરી કરવા મથે છે. ” ભેદ-
નના આ શબ્દો ઘણાજ ધ્યાનમાં રાખવા જેવા છે; કારણ કે
ગમે તેવા અદેખાને પણ નીચું જોવડાવે તેવા તે શબ્દો છે. નીચ
અને નખળા અંતઃકરણમાંજ ધર્માનો વાસો છે. આ વાત
યાદ રાખવાથી ધર્માના ભોગ થઇ પડતાં અટકાશે.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

લક્ષિતના માર્ગમાં અંતરાયો દૂર કરવાના ખાસ ઉપાયો. (ચાલુ).
અસ્થિરતા-ચાંચદય.

રે માણસનું મન જોઈએ તેવું કામમાં હોતું નથી ત્યારે આ દોષ ઉદ્ભવે છે; અને જેમ જેમ મન વધારે કામમાં આવતું જાય છે, તેમ તેમ આ દુર્ગુણ દૂર થતો જાય છે. મનનું ખરેખરું નિયંત્રણ થયું ત્યારેજ કહેવાય કે જ્યારે દરરોજ-

નાં અમુક કાર્યો મનને પદ્ધતિસર કરવાની ટેવ પડે. માત્ર આવે-
શને વશ થઈને કામ કરવાથી તંથા ધારેલ કાર્યો નહિ કરવાની
ખોડથી આ દુર્ગુણ પોષાય છે. રોજનું અમુક કાર્ય કરવાનું નક્કી
કરી તે કાર્યક્રમને ચુસ્ત રીતે વળગી રહેવું અતિ આવશ્યક છે.
અમુક કામ અમુક વખતેજ કરવાનો નિશ્ચય કરો. આઠ
વાગે કાંઈ પણ કાર્ય કરવાનું નક્કી કર્યું હોય તો સાત વાગે સંગી-
તના જલસામાં કે સંકીર્તન જેવા બીજા કોઈ પણ એવા કાર્યમાં
ન જોડાવું કે જેથી ધારેલો સમય વીતી જાય. ભગવાનના નામના
કીર્તન જેવું પવિત્ર કાર્ય હોય તે છતાં પણ આઠ વાગે કરવાનું
કામ કદી પણ ચૂકવું નહિ, કારણ કે આવી ટેવોથી અસ્થિરતા

ભક્તિયોગ.

અત્યંત વધે છે. પરમેશ્વરનું ભજન કરવા ખાતર પણ પોતાનાં કર્તવ્યોને ભૂલવાં એ ખીલકુલ ઇષ્ટ નથી. કદાચ કોઇ એમ શંકા કરશે કે ઇશ્વરનું ભજન કરવું એ તો સૌથી ઉત્તમ કાર્ય છે છતાં આમ કેમ કહેવામાં આવે છે ? આ સવાલ કરનારા લોકોને હું એમજ પૂછું છું કે, “ શું પ્રત્યેક કાર્ય એ પ્રભુભજનનું જ ખીળું નામ નથી ? ” ઇશ્વરનું ભજન કરવાનું કાર્ય પોતાની દરજ બળવ્યા કરતાં ખચિત વધારે સારું નથીજ, કારણ કે ભજન આપણા હૃદયને પ્રકુલિત કરી ભક્તિમય ગુસ્સાથી ભરી દે છે અને માત્ર આપણને આપણાં કાર્યો કરવાને લાયક બનાવી દે છે. અલબત્ત આ ટીકા જે લોકો એ ઇશ્વરભક્તિ માટેજ પોતાનું જીવન સમર્પણ કર્યું હોય તેઓને લાગુ પડતી નથી.

આ સ્થળે એક અનેલી વાત સારા દૃષ્ટાંત તરીકે વાચકને બોધદાયક થશે. કોઇ એક માણસ એક સાધુ ભક્તજનને બપોરે મળવા ગયો હતો. તેમણે કોઇ આધ્યાત્મિક વિષય ઉપર વાતો કરવા માંડી અને વાત કરતાં કરતાં સાંજ પડી ગઇ. હજી પણ બન્નેની એવી ઇચ્છા હતી કે આખી રાત એ ચર્ચા ચલાવ્યા કરવી. પણ તે મળવા આવનાર ગૃહસ્થને કાંઇ અગત્યના કામસર જવાની જરૂર હતી, અને તેથી તેણે અધવચ જવા માટે રજા માગી. તે વૃદ્ધ ભક્તની તેને જવા દેવાની ધણીએ નાખુશી હતી છતાં પણ તેને રજા આપી અને કહ્યું કે, “ મને ધણુંજ આશ્ચર્ય લાગે છે અને આનંદ થાય છે કે તમે આવા અતુલ આનંદને પણ તમારી દરજ બળવવા માટે છોડી જઈ શકો છે. ”

આ પ્રમાણે દરરોજનો કાર્યક્રમ નક્કી કરી તે પ્રમાણે ચુસ્ત રીતે વર્તવાની બાબતમાં એન્જમીન ફેકલ્ટીનું દૃષ્ટાંત અદ્વિતીય છે. એનો નિત્યનો કાર્યક્રમ એણે પોતાના આત્મચરિત્રમાં આપેલો છે, તે ઘણો બોધપ્રદ છે.

આપણામાંથી પ્રત્યેક જણે પોતપોતાના સંજોગોને અનુકૂળ કાર્યક્રમ નક્કી કરી નિત્ય કાર્યમાં તે મુજબ ચુસ્ત રીતે વળગી રહેવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

(૨) ભક્તિને માટે જે જે ગુણોની જરૂર છે તે તે ગુણો પ્રાપ્ત કરવાના માર્ગમાં અસ્થિરતા આડે આવે છે. આ ખરાબ ટેવના દાસ થઈનેજ આપણે દરરોજ આત્મનિરીક્ષણ કરી અમુક સદ્ગુણને સંપાદન કરવામાં કેટલા વિજયી થયા છીએ તે જાણવાની બેદરકારી રાખીએ છીએ. બેન્જમીન ફ્રેન્ક્લીને કેટલાક સદ્ગુણોની યાદી બનાવી હતી અને પોતે દરરોજ અમુક સદ્ગુણ મેળવવામાં કેટલો આગળ વધ્યો છે તે નક્કી કરવાને તેણે એક અકલમંદ યુક્તિ શોધી કાઢી હતી, અને તે યોજના દરેક પ્રગતિની ઇચ્છા રાખનાર માણસે અનુસરવા લાયક છે. તેણે તેર સદ્ગુણોને પસંદ કરી તેમનું એક કોષ્ટક બનાવ્યું હતું. દરેક ગુણની પાછળ ધ્યાન આપવાને તેણે અકેક અઠવાડિયું નિર્માણ કર્યું હતું. અમુક નિર્માણ કરેલા અઠવાડિયામાં તે પોતાનું મન ખાંસ કરીને નક્કી કરેલા સદ્ગુણ ઉપરજ રાખતો છતાં તે યીજ સદ્ગુણો તરફ તદ્દન દુર્લક્ષ રાખતો નહિ. તેણે એક ન્હાની નોટ બાંધી હતી અને તેમાં દરેક સદ્ગુણને માટે એક એક પાતું રાખ્યું હતું. અઠવાડિયાના સાત દિવસ માટે સાત ઉભાં ખાનાં રાખતો. દરેક ખાનાને મથાળે દરેક દિવસનું નામ લખતો. પછી તેમાં તેર આડી લીટીઓ દોરી તેર આડાં ખાનાં પાડતો અને તેમાં તેર ગુણોનાં નામ લખતો અથવા તે સદ્ગુણના નામનો આરંભનો અક્ષર લખતો. આવી રીતે તૈયાર કરેલા કોષ્ટકમાં પોતે જે ગુણની ખામી અથવા ભંગ પોતાનાથી જે દિવસે થાય તે દિવસે તે ગુણના ખાનામાં કાળું ટપકું મૂકતો.

लक्ष्मियोग.

		रवि.	सोम.	मंगल.	बुध.	गुरु.	शुक्र.	शनि.
मिताहार.	मि.							
मौन.	मौ.	*	*		*		*	
कर्म.	क.	*	*			*	*	
निश्चय.	नि.		*				*	
मितव्यय.	मित.							
उद्योग अ- थवा भ्रंत.	उ.			*				
सहृदयता.	स.							
न्याय.	न्या.							
स्वच्छता.	स्व.							
शांति.	शां.							
नैष्टिकत्व.	नै.							
नम्रता	न.							

वगैरे—

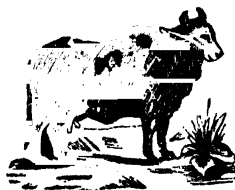
(૩) અંકુશ વગરની જીંદગી ગાજવાથી પણ અસ્થિરતા વૃદ્ધિ પામે છે. એવા કોઈ એક માણસની સલાહ પ્રમાણે ચાલવું કે જેના ઉપર આપણો સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હોય અને જે ખરેખર ઉત્તમ કોટિનો માણસ હોય. જેવી રીતે લશ્કરમાં એક કેપ્ટનના હુકમને તાબે થઈ એક સિપાહી વર્તન કરે છે તેજ પ્રમાણે વર્તન કરવું જોઈએ.

(૪) ત્રાટકા મુદ્રા કરવાથી પણ લાભ થાય છે. ત્રાટકા મુદ્રા એટલે આંખનો પલ્લકારો માર્યા વગર દષ્ટિ કોઈ ખિંદુ પર સ્થિર કરવી અને એકીટસે આંખ થાકી જાય ત્યાં સુધી તે ખિંદુ સામે જ જોયા કરવું. આ જનને રીતથી મનની એકાગ્રતા સધાય છે, અને અસ્થિરતા દૂર થાય છે.

(૫) અખિલ વિશ્વમાં વ્યાપી રહેલી નિયમિતતાનો વિચાર કરો. આપણી આસપાસ બાહ્ય જગતનો વ્યવહાર કેવો નિયમિત અને જરા પણ તૂટ વગર ચાલ્યો જાય છે ? રોજ સૂર્ય નિયમિત સમયે ઉગે છે, અને આથમે છે; ચંદ્ર પણ પોતાની વૃદ્ધિ ક્ષયની સોળે કળાઓ નિયમિત રીતે દર્શાવે છે; તારાઓ અને ગ્રહો પણ અમુક માર્ગોમાં જ ફરે છે; વર્ષની રીતુઓ પણ નિયમિત રીતે આવે જાય છે; અગ્નિ હમેશાં અપવાદ વગર પ્રત્યેક વસ્તુને બાળે છે; અને વાયુ હમેશાં શોષણ કરે છે. ટૂંકામાં, બધો વિશ્વવ્યવહાર કોઈ અચળ નિયમને અનુસરીને જ કાર્ય કરે છે, તો પછી આપણે કાંઈ પણ લક્ષ્ય વગર એક સુકાન વગરના વહાણની પેઠે અનિશ્ચિત રીતે જીવન વ્યતીત કરવું એ સૃષ્ટિનિયમથી વિરુદ્ધ છે. નિરીક્ષણ કરતાં માલૂમ પડશે કે આ જગતમાં ઇશ્વરી નયમ અવ્યાહત કામ કરી રહ્યો છે, અને જે માણસ તે નિયમને માન

ભક્તિયોગ.

આપી તે મુજબ પોતાનો જીવનવ્યાપાર ચલાવે છે તેને વધારે આનંદ અને સુખ હમેશાં પ્રાપ્ત થાય છે; અને જે માણસ તે નિયમનો અનાદર કરી સમુદ્રના મોજામાં અથડાતા લાકડાની માફક ગમે તેમ વર્તે છે, તેને શોક તથા પશ્ચાત્તાપ શિવાય બીજું કંઈજ મળતું નથી. માટે અસ્થિરતા, ચંચળતા અને અનિયમિતતાનો સર્વથા ત્યાગ કરી જીવનનું સાર્થક કરવા પ્રયત્નશીલ થાઓ.

પ્રકરણ ૧૨ મું.

ભક્તિના માર્ગમાં અંતરાયો દૂર કરવાના
ખાસ ઉપાયો. (ચાલુ).

દુનિયાદારી-શૃદ્ધસંસારની ચિંતા.

મને સંસારની દુગંધા બહુ હોય છે તેમને ભ-
ક્તિના માર્ગમાં આગળ વધતું ઘણું મુશ્કેલ પડે
છે, માટે તે દુગંધાથી પ્રત્યેક મનુષ્યે તદ્દન મુક્ત
થવાની જરૂર છે.

(૧) આ સુધળો સંસારની ચિં-
તામાંનો ઘણીખરી ચિંતાઓ તો આપણી જરૂરીયાતોને
અતિઘણું વળન આપવાથી કેટલીકવાર લોકોમાં આ-
પણું ખોટું દેખાશે એવા ડરથી ઉત્પન્ન થયેલી હોય છે.
આગળ કહેવામાં આવેલું છે કે માણસની ખરી જરૂરીયાતો ઘણી
જ ઓછી છે; ઉપજતો કાઢેલી અને માની લીધેલી જરૂરીયાતોને
લીધેજ માણસને કલેશ થાય છે, અને કેટલીકવાર તો તેની પાય-
માલી પણ થાય છે ! આપણે ઘણીવાર ભૂલી જઈએ છીએ

કે આ દુનિયામાં જેના વિના ન ચાલે તેવી જરૂરીયાતો માણુસને ઘણીજ ઓછી છે. “ અમુક વગર મને દુનિયામાં કેમ ચાલે ? ” “ ફલાણી વસ્તુ વગર હું ખહાર કેવી રીતે જાઉં ? ” આવી આવી ચિંતાઓમાં આપણા અમૂલ્ય જીવનનો કેટલો સમય વ્યર્થ વહી જાય છે ? આના કરતાં તો જે માણુસ કાલનો વિચાર કર્યા વિના પોતાની સર્વ ચિંતાઓ ધૈર્યથી સોંપી સવારથી સાંજ સુધી કાર્ય કરેછે, અને કૃત્રિમ જરૂરીયાતોને નાહક વધારવી એ મૂર્ખાઈ બરેલું છે એમ જે સમજે છે અને ખાતરી માને છે, તેનું મન દુનિયાદારીની ફિકરથી કદી ચલાયમાન થતું નથી. કૃત્રિમ જરૂરીયાતોજ આપણા સમાજની ખુરાલી કરે છે. હજારો લોકો એવા મળી આવશે કે જેઓ પોતાની સ્ત્રીઓને હીરા અને રત્નથી કેવી રીતે મઢી દેવાય, અથવા પિતાના શ્રાદ્ધ વખતે વધારે ખર્ચ કેવી રીતે થાય તેનીજ ચિંતામાં રાત દહાડો મશ્ગુલ રહે છે. તેઓની સ્થિતિ ઘણીજ દયાજનક છે.

(૨). સારા વિચારોમાંજ જો મન પરોવાયલું હોય તો ખોટી ચિંતાઓ કદી ઉત્પન્ન થાય નહિ. સાધુ સંતોનો સમાગમ, ધર્મશાસ્ત્રો કે વિજ્ઞાનનો અભ્યાસ તથા નિર્દોષ રમત-ગમતથી ચિંતાઓને દૂર કરી શકાય છે. બાપુ રાજનારાયણ બોઝની બનાવેલી “ શેકલ ઓર એકલ ” એટલે “ આ કામ અને તે કામ ” નામની ચોપડીમાં “ જંગલી રામનાથ ” ની એક વાર્તા આપેલી છે, તે નીચે પ્રમાણે છે. રામનાથ પોતે જાતે બ્રાહ્મણ હતા, છતાં બધા તેમને “ જંગલી ” કહેતા કારણ કે તેમને મોજમઝા શું ચીજ છે તેનું બીલકુલ જ્ઞાન નહોતું, અને ન્યાયશાસ્ત્રના અભ્યાસમાં પોતે એવા તો તલલીન રહેતા કે એમને દુનિયા-

દારીનું પણ ખીલકુલ જ્ઞાન હતું નહિ. તે ઘણીજ ગરીબ હાલતમાં રહેતા હતા, અને આખા ગામમાં ગરીબમાં ગરીબ ગણાતા. નુદી-આના રાજા કૃષ્ણાચાર્યે એક વાર તેમની ભેટ લઇને પૂછ્યું, “આપને કાંઈ અનુપપત્તિ છે?” હવે આ શબ્દનો અર્થ “જરૂર” અથવા “તંગી” થાય છે; પણ એજ શબ્દ ન્યાયશાસ્ત્રમાં પણ વપરાય છે અને ત્યાં એનો અર્થ “નિકાલ ન થઇ શકે તેવો કોઈ પણ પ્રશ્ન” એવો થાય છે. હવે રામનાથને તો ન્યાયશાસ્ત્ર શિવાય ખીજ કશાનો વિચાર પણ નહોતો એટલે તેમણે કહ્યું, “હાલમાં તો મને એવો પ્રશ્ન યાદ નથી આવતો.” ત્યારે રાજાએ વધારે ખુલાસો કરવા માટે પૂછ્યું, “આપને કાંઈ અસંગતિ છે!” આ શબ્દનો અર્થ ન્યાયપરિભાષામાં “આત્મવિરોધ” એવો થાય છે. એ અર્થ સમજીને પંડિતે કહ્યું, “હજી સુધી તો બધી અસંગતિઓને દૂર રાખી શક્યો છું.” રાજાની આ પરથી ખાતરી થઇ કે આ બ્રાહ્મણને પોતાના પુસ્તકો શિવાય ખીજ કશાનો વિચાર નથી આવતો. એટલે પછી તેને સરળ રીતે ખુલ્લું પૂછ્યું કે, “આપને કોઈ વસ્તુની જરૂર છે?” ત્યારે એમણે જવાબ આપ્યો કે, “મારે થોડાં વીઢાં જમીન છે, એટલામાં મને ચાલે તેટલી ડાંગર પાકે છે. તેનો ભાત અને પેલું આમલીનું ઝાડ છે તેનાં પાંદડાંની કઢી મારી સ્ત્રી બનાવે છે. અને મને તે કઢી અને ભાત ખાવાની બહુ મજા પડે છે. મને તો કશાની જરૂર હોય એમ લાગતું નથી.” આવો સંતોષ મેળવવાને કોનું મન નહિ લલચાય?

(૩). જગતમાં ખારીક દ્રાષ્ટીથી અવલોકન કરીશું તો આપણને આપણા કરતાં પણ વધારે ખરાબ સ્થિતિનાં કેટલાંએ માણસો નજરે પડશે; તેમની સ્થિતિનો વિચાર

કરી આપણે આપણી સ્થિતિમાં આનંદ માનવો. સદ્ભાવ-
શતકમાં આને વિશે એક વાર્તા આપેલી છે. “ એક વાર મારી
પાસે જોડા ન હોવાથી મને ઘણી દિલગીરી થતી હતી. શોકમાં
ને શોકમાં હું મંદિરમાં દર્શન કરવા ગયો ત્યાં આગળ મેં એક
પગ વગરના માણસને બહાર બેઠેલો જોયો; તેને જોઈ મારો બધો
શોક દૂર થઈ ગયો.” બીજીની તંગીનો-ભીડનો-વિચાર કરવાથી
આપણી પોતાની ભીડનાં રોદણાં રડવાની ટેવ નાશ પામે છે. એક
સુસાક્ષર એક દિવસ રાત્રે જંગલમાં ભૂલે પડ્યો. તે શોક કરવા
લાગ્યો, “ અહા ! કેવા ગાઠ અરણ્યમાં હું આવી પડ્યો છું ? અધા-
રાને લીધે મને માર્ગ પણ જડતો નથી; અને ત્યાં પણ કેવી સખ્ત
પડે છે ? હાય ! હાય ! મારો દેહ કેવો થથરે છે ? ” આ પ્રમાણે
તે પોતાના નશીબને દોષ દઈ રહ્યો હતો, તેવામાં કોઈએ તેને હાંક
મારી બોલાવ્યો અને કહ્યું, “ અરે ઓ ભલા માણસ ! જરા આમ
આવીને મારા તરફ તો નજર કર ! તને સખ્ત ત્યાં વાય છે તે
વાત ખરી છે. પણ હજી તું તો કંઈ જમીન ઉપર ઉભો છે પણ
હું તો આ કુવામાં પડ્યો છું, અને હાથથી ગોખલા પકડીને જેમ
તેમ પાણીની સપાટી પર રહેલો છું. માટે પરમેશ્વરનો પાડ માન
કે મારી પેટે તું પણ કુવામાં પડ્યો નથી.” આ વાત પરથી સાર
એટલોજ કે, દુઃખના સમયમાં આપણા કરતાં વધારે દુઃખીને જોઈને
દીલાસો મેળવવો.

(૪) જે લોકો સંસારની દુઃખમાં વધારે ફસાયા
હોય તેમણે કદી એકલા રહેવું નહિ. તેવા માણસોએ સાધુ
અને સંતોષી જીવન ગુજરનાર બીજા માણસોની સો-
બત કરી તેમના પરિચયમાં રહેવું જોઈએ. એવા પણ

માણસો મળી આવે છે કે જેઓને આવતી કાલે ખાવાના સાંસા હોય છે, છતાં પણ તેઓ સદા હસમુખા અને આનંદી રહે છે. આવા માણસોનાં દષ્ટાંતો આપણને ચિંતા દૂર કરવાનું શીખવામાં ઘણાંજ ઉપયોગી થઈ પડે છે.

(૫) વળી જીસસ કાઠરે પોતાના શિષ્યોને આ વિષયમાં જે બોધ આપ્યો છે તે પણ ઘણો ઉપયોગી છે. “તમારી જીંદગીને માટે ચિંતા કરો નહિ કે, ‘હું શું ખાઈશ.’ ‘હું શું પીશ?’ તમારા શરીરને માટે પણ ચિંતા કરો નહિ કે ‘હું શું પહેરીશ?’ શું જીવન ખાવા પીવા કરતાં વિશેષ નથી કે? અને શરીર એ પહેરવાનાં લૂગડાં કરતાં વધારે નથી?”

“હવામાં ઉડી રહેલાં પક્ષીઓ તરફ દૃષ્ટિ કરો. તેઓ વાવતાં નથી, લણુતાં નથી કે ફસલ પણ ભરી મૂકતાં નથી; છતાં સર્વનો પાલક પિતા તેમનું પોષણ કરે છે; અને તમે તો તે પક્ષીઓ કરતાં ઘણાંજ ચઢીઆતાં છો; પછી શું પ્રભુ તમારું પોષણ નહિ કરે?”

“તમારામાં એવો કોણ છે કે જે ચિંતા કરવાથી એક તસુનો પણ ફેરફાર કરી શકે? તમે તમારાં લૂગડાંને માટે શા સાડ ચિંતાતુર રહો છો? વનમાં આવી રહેલાં તળાવોમાં ખીલતાં કમળો ભરફ દૃષ્ટિ કરો, અને જુઓ કે તેઓ કેવી રીતે ઉગે છે. તેઓ મહેનત મજૂરી કરતાં નથી કે રેંટીઓ કાંતતાં નથી; છતાં તેઓ કેવાં સુંદર છે? બાજી ટાપટીપ અને બપકો રાખવા છતાં સોલોમન રાજની સુંદરતા એક કમળના સૌંદર્યની બરોબર આવી શકતી નથી!

“હે અમ્રહાણ લોકો! વિચાર કરો કે ખેતરનું ધાસ કે જે આજે છે તે કાલે નથી તેને પ્રભુ આટલું બધું શણગારે છે, અને

ભક્તિયોગ.

તેનું રક્ષણ કરે છે. તો પછી શું તે તમારા દેહનું સારી રીતે જતન નહિ કરે ?”

“ માટે ‘અમે શું ખાઈશું ?’ ‘અમે શું પીશું ?’ તથા ‘અમે શું પહેરીશું ?’ તેની ચિંતાજ ન કરો પણ સૌથી પ્રથમ તો ધર્મ અને નેકીને માર્ગે જાઓ એટલે આ બધું તમને આવી મળશે.

“ માટે કાલની ફિકર કરો નહિ; કાલ પોતેજ પોતાનો વિચાર કરી લેશે. કાગલ કે કાલની ફિકર કર્યાથી આજને બધું નુકશાન થાય છે.” અર્થાત્ ભવિષ્યનો વિચાર વધારે કર્યા કરવાથી આપણે ધર્મથી અને ન્યાયથી ચલિત થઈએ છીએ.

પ્રકરણ ૧૩ મું.

લક્ષિના માર્ગમાં અંતરાયો દૂર કરવાના
ખાસ ઉપાયો. (ચાલુ).
વ્યવહાર કૌશલ્ય-કૃતિલતા.

દ્રોણ પરમેશ્વરની સાથે યુર્યાધ રમવામાં સમાયે-
લો છે. આ દ્રોણને લીધે હૃદયમાં પ્રભુનો વાસ
થઈ શકતો નથી. કૌટિલ્યયુક્ત માણસ પ્રભુનો
ભક્ત હોવાનો ડોળ કરે છે; છતાં પોતાના અ-
હિક લાભોને અણિશુદ્ધ રાખવા માગે છે. તે

એમ ધારે છે કે પ્રભુ તેના પ્રપંચ પારખી શકશે નહિ; પણ તેમ
ધારવામાં તે મોટી થાપ ખાય છે; કારણકે મનુષ્યબુદ્ધિ આગળ
પણ આવા પ્રપંચો ઘણી વાર ફાવી શકતા નથી તો પછી સર્વજ્ઞ
પ્રભુની આગળ આવો ધાર્મિકતાનો ડોળ ફાવી જાય એ કેવી રીતે
માની શકાય ? પ્રભુ તથા લક્ષ્મી બન્ને સાથે સાથે આરાધી શકાય
એમ ધારવું એ મૂર્ખામીની પરાકાષ્ઠ છે !

ભક્તિયોગ.

માણસ સંસારમાં રહીને ઇશ્વરની આરાધના કરી શકે એ તદ્દન શક્ય છે, પણ ઇશ્વરને તથા લક્ષ્મીને એકી વખતે આરાધવાનો વિચાર તો બૂલ ભરેલો છે. તાત્પર્ય કે, ઇશ્વરભક્તિ અને દ્રવ્ય-પ્રાપ્તિ એકી વખતે બની શકે નહિ. વળી એક બંગાળી કવિ ગાઇ ગયો છે કે, “મને શુદ્ધ પ્રેમ શિવાય બીજા કશાથી સંતોષ વળે તેમ નથી, અને તેમાંએ સંસારના જૂઠ્ઠા પ્રેમનો તળીએ ડરેલો કચરો તો મને બીલકુલ આપતાજ નહિ. જે માણસ જોખી જોખીને તથા હિસાબ કરીને ગણતરીથી પ્રેમ અર્પણ કરે છે તે વસ્તુતઃ પ્રેમી નથી, પણ વેપારી છે અને સંસારનો કીડો છે.”

કેટલાંક માણસોની એવી માન્યતા હોય છે કે દરરોજનાં ધંધા-દારીનાં કામોમાં ગમે તેટલાં પાપો કરીએ તોપણ વખતો વખત બીજાઓનું બહું કરવાથી જે પુણ્ય પ્રાપ્ત થાય છે તેનાથી સંધળાં પાપો ધોવાઈ જાય છે. અને એમ કરતાં કરતાં છેવટે આપણને સ્વર્ગ મળે છે. તાત્પર્ય કે તેઓ સારાં કર્મોને સાધુનાં જેવાં લેખે છે કે તે લગાડવાથી પાપરૂપી મળ આપણાં જીવનમાંથી તદ્દન નષ્ટ કરી શકાય ! આ વિચાર પણ ભયંકર બૂલ ભરેલો છે. એવા લોકોને હું પૂછું છું કે, “એક મણુ દૂધમાં માત્ર એક અઘોળ બાર ગોમૂત નાંખ્યા પછી તમે એમ કહેશો ખરા કે, એ વાસણમાં હજી ઓગણ-ચાળીસ શેર અને પંદર અઘોળ શુદ્ધ દૂધ છે ? ” બહું દૂધ તુર્વજ કાઢી જશે; પછી એકમણુ હોય કે ગમે તેટલું હોય ! એ પ્રમાણે તો એક વાસણને ઉપરથી મજાતુત રીતે બંધ કરીએ એટલે તેમાં પાણી રહેવુંજ જોઈએ, પછી ભલે ને તેને તળીએ એકાદ કાણું હોય !

પરંતુ ભગવાન મનુ મહારાજ તો કહે છે કે, “બધી ઇન્દ્રિયો-

માંથી એકાદ પણ જો સ્ખલિત થાય તો તેથી પ્રમાનો-બુદ્ધિનો-નાશ થાય છે. કારણકે વાસણને તળીએ એકજ કાણું હોય છે તોપણ બહુ પાણી તેમાંથી વહી જાય છે.”

ધર્મની બાબતમાં સરવાળાબાદબાકી કરી રાશ કાઢી શકાયજ નહિ. આ સ્થળે એક અંગ્રેજની વાર્તા યાદ આવે છે. એક અંગ્રેજ પોતાનો ઐહિક સ્વાર્થ સાધવામાં બીલકુલ કચ્ચા રાખતો નહિ. એટલુંજ નહિ પણ પોતાના હેતુઓ સિદ્ધ કરવા માટે તે ‘આધુ’ પાછું પણ જોતો નહિ. તેમ છતાં તે એકંદર રીતે ધાર્મિક હોવાનો દાવો કરતો. દર અઢવાડીએ તે નિયમિત રીતે દેવળમાં જતો અને ત્યાં જતાં રસ્તામાં ગરીબ લોકોને છૂટે હાથે દાન આપતો. તેના મિત્રોને મોઢે તે વારંવાર કહેતો કે, “જોકે મારા જીવનમાં આમ તેમ થોડાં ઘણાં ગામડાં પડેલાં છે, છતાં પણ સત્તરે દાન કરવાથી અને દેવળમાં જવાથી મને જે કાંઈ પુણ્ય મળે છે તેના પ્રભાવે કરી મને મુક્તિ મળવામાં તો વાંધો નહિ આવે એવી મારી દઢ માન્યતા છે.” હવે એક વખતે આજ અંગ્રેજ ગૃહસ્થે એક સ્કોચ્ઝ કોન્ટ્રાક્ટરને પોતાના બીડની આસપાસ વાડ કરવાનું કામ સોંપ્યું. તે કોન્ટ્રાક્ટરે થોડા દિવસમાં વાડનું કામ કરીને પોતાના ખર્ચનું બીલ રજુ કર્યું. “કામ કેવું થયું છે?” એમ જ્યારે પૂછવામાં આવ્યું ત્યારે તે કોન્ટ્રાક્ટરે જવાબ આપ્યો, “સરેરાશ-સાધારણ રીતે ઠીક થયું છે.” આ વાક્યનો અર્થ પેલા અંગ્રેજથી સમજાયો નહિ, તેથી તે જાને તે કામ જોવા માટે ગયો. ત્યાં તો તેની અમ્મયબી વચ્ચે તેને જણાયું કે વાડ તો ચારે બાજુએ ઉભી કરવામાં આવી હતી, પણ વચમાં વચમાં મોટાં છોડાં રાખવામાં આવ્યાં હતાં. આ જોઈ તેણે તે કોન્ટ્રાક્ટરને પૂછ્યું, “આવી વાડ બાંધવાનો

શો અર્થ ? આ ખુશી જગ્યાઓ રાખેલી છે તેમાં થઇને ઢોરો બહાર નહિ જતાં રહે ?” કોન્ટ્રાક્ટરે જવાબ આપતાં પૂછ્યું, “ સાહેબ ! ઢોરો કેવી રીતે બહાર જતાં રહેશે ? જુઓ તો ખરા, જે જે જગ્યાએ ગાયડાં રાખેલાં છે તેની બંને બાજુએ વાડ એવડી અને ત્રેવડી કરેલી છે અને તેમ કરવાથી શું આ ગાયડાનું સાટું નહિ વળે ? અને હું એમ પૂછું છું. કે સરાસરી રીતે-એકંદર જોતાં શું આ વાડ ખરાબર નથી ?” તે અંગ્રેજે કહ્યું, “ તું તો કેમ અક્કલનો બારદાન જણાય છે. ” કોન્ટ્રાક્ટરે કહ્યું, “ સાહેબ ! હું જાણતોજ હતો કે કામતો આપ કહોછો તેમ ખરાબજ ગણાશે. પણ જ્યારે મેં સાંભળ્યું કે માણસ સરાસરી રીતે ધાર્મિક રહી શકે ત્યારે મને એમ લાગ્યું કે હું આપને માટે કદાચ એક સરેરાશ વાડ પણ બાંધી શકું ખરો ! ” આ બનાવ તે વ્યવહાર-કુશળ અંગ્રેજને એક સચોટ શીખામણ રૂપ નીવડ્યો, અને ત્યાર પછી પાપપુણ્યનો સરવાળો બાદબાકી કરી રાશ કાઢવાનું તેણે હમેશને માટે છોડી દીધું.

કેટલાક લોકોનું વળી એવું માનવું હોય છે કે પ્રસંગ પડે દિ-અર્થો બોલવામાં કાંઈપણ વાંધો નથી. દાખલા તરીકે કોઈ છોકરો નિશાળનું કામ શરૂ થતાં પહેલાં નિશાળે જાય અને પાછો આવતો રહે, અને જ્યારે તેને પ્રશ્ન પૂછવામાં આવે કે, “ તું નિશાળે ‘ગયો’ હતો ? ” અને તેના જવાબમાં જે તે કહે કે, “ હા, ” તો તેને વિષે તમે શું ધારશો ? બધાં માણસો આ ઉત્તર માટે છોકરાને દોષિત નહિ ગણે. પણ હમેશાં યાદ રાખો કે પરમશિવર આપણે જે શબ્દો બોલીએ છીએ તેના તરફ નથી જોતો પણ તેના ભાવ તરફજ જુએ છે. દિઅર્થો બોલણ એ બૂઝા-

જુનિ પિત્રાધ બાધ થાય છે અને જે જૂઠાણું અર્ધું સાચું છે તે તો હડહડતા જૂઠાણું કરતાં પણ વધારે ખરાબ છે.

ગણતરી કરવી અથવા તો લાભાલાભ જોવો એ વ્યવહાર-કુશળતાનું ખાસ લક્ષણ છે. સંસારી માણસ હમેશાં પોતાનો પૈસો અને પોતાની આખર એ જે કેમ જળવવાં તેનીજ ગણતરી કર્યા કરે છે અને એમાં ને એમાં તે ઇશ્વરને છેક વિસરી જાય છે. જે માણસનું મન સંસારમાં આસક્ત નથી તે સંસારનાં બધાં કાર્યો કરે છે ખરો, પણ તેની દૃષ્ટિ હમેશાં ઇશ્વરના ઉપરજ લાગેલી હોય છે. શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ કહેતા કે, “ માણસો ઘણાં દુનિયાદારીનાં પોતાનાં કામો ભરોંસાદાર આડતીઆઓ મારફત કરાવી લે છે, તો પછી ઇશ્વરનેજ એવી સુપ્રત કેમ ના કરવી કે જેથી દિવસો સુખમાં જાય ? ” આનું નામ તે ખરું આદર્શજીવન ! આવા માણસને ધન, માન ને આખર બધું આપોઆપ આવી મળે છે. ગણતરી કરવાની વૃત્તિ સંસારાસક્ત માણસોનું ખાસ લક્ષણ છે. તેનાથી સુખ અને શાંતિ કદી પ્રાપ્ત થતાં નથી. આ વિષે શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ ઉદાહરણ આપતા કે, “એ માણસોને મીઠી કેરીઓથી ભરેલા આંખાવાડીયામાં દાખલ કરવામાં આવ્યા હોય તેમાંનો એક માણસ વાડીનું ક્ષેત્રફળ કાઢવામાં, આંખાઓની સંખ્યા ગણવામાં અને દરેક ડાળ ઉપર કેટલી કેરીઓ આવેલી છે તે ગણવામાં રોકાય છે, અને બીજો દરેક વૃક્ષ પાસે જઈ પાકાં ફળ તોડીને નિર્વિલંબે ખાવા માંડે છે. હવે તેઓને અલ્પ સમયને માટેજ દાખલ કરેલા હોવાથી, સમય પૂરો થતાં માળી આવીને તેમને બહાર જવાનું કહે છે, એટલે જે માણસ પોતે કેરીનો સ્વાદ લેતો હતો તેનું પેટ તૃપ્ત થયેલું હોવાથી તે એકદમ બહાર ચાલવી માંડે છે, પણ પેલા ગણતરી

કરનારની શી દશા થાય છે ? તે તો હજી તેની ગણતરીજ પૂરી કરી રહ્યા નથી હોતો, એટલે જવાની આનાકાની કરે છે. પરિણામે તકરાર થતાં માળી તેની બોચી ઝાલી તેને ખંડાર કહાડી મૂકે છે.” અહા ! દુનિયાદારીના ડાહ્યા લોકોની પણ આવીજ દશા થાય છે. તેઓ બિચારા ગણતરીઓ ગણાજ નય છે, અને છેવટે તેમની ગણતરી પૂરી થતાં પહેલાંજ કાંઈ પણ તૈયારી નહિ કરેલી હોવા છતાં કાળ આવીને તેમને ઝડપી નય છે. તે સમયે નિસાસા અને પશ્ચાત્તાપ શિવાય બીજું કાંઈ પણ તેઓને ભાગ રહેતું નથી. આવા વ્યવહારકુશળ લોકો હમેશાં પોતાની કુશળતાનું અભિમાન ધરાવતા હોય છે, પણ છેવટે આંખો કિધડે છે ત્યારે માલૂમ પડે છે કે, તેઓના જેવા મૂર્ખા બીજા કોઈજ નથી.

(૧). ન્હાનાં બાળકો સાથે હળવાથી અને તેમની સાથે વધારે હળવાથી દ્વંદ્વ વધારે ‘ખુલ્લું’ અને કપટ-રહિત બને છે. તથા દુનિયાદારીની ચિંતા ભૂલાય છે. દુનિયાનાં પ્રપંચી માણસો જોડે જેમ બને તેમ ઓછા સંસર્ગમાં રહેવાથી તથા નિર્દોષ અને નિષ્કપટી બાળકો જોડે જેમ બને તેમ વધારે હળવાથી, દુનિયાદારીની ચિંતા ઓછી થાય છે. બધા પ્રખ્યાત ધાર્મિક મહાત્માઓ બાળકોને હમેશાં બહુ રહાતા હતા એમ જણાય છે. જસસ કાઠરે તેના શિષ્યોને સંબોધીને કહ્યું છે કે, “ ન્હાનાં બાળકોને મહારી પાસે આવવા દો. તેઓને અટકાવો નહિ; કારણ કે તેઓ સ્વર્ગનાં અધિકારી છે.” તૈલંગ સ્વામી કરીને એક મહાત્મા હતા, તેમને બાળકો બહુ ગમતાં, અને ઘણીવાર પોતે તેમની સાથે રમતમાં પણ જોડાતા. તેમની પાસે એક ન્હાની ગાડી હતી તેમાં પોતે બેસતા, અને બાળકો તે ગાડી ખે-

ચતાં અને ઘણીવાર બાળકોને તે ગાડીમાં બેસાડી પોતે ગાડીને બેંચતા. યોગી લોકો હંમેશાં છોકરાંઓ જોડે હળી જઈને બાળકોના જેવી નિર્દોષતા પોતે પ્રાપ્ત કરે છે. જેણે જેણે પરમહંસ શ્રીરામકૃષ્ણને જોયા છે તે બધા સારી રીતે જાણે છે કે તેમનું હૃદય કેવળ એક બાલકના જેવું નિર્મળ હતું. તેમને જે લાગણી થતી તે પોતે બંધી કહી બતાવતા, જરા પણ દૂષાવતા નહિ અને તેમ કરવામાં વિનય કે લોકાપવાદથી કદી ખંચાતા નહિ. લોકલાજ અથવા ભયને લીધે બીજાં મનુષ્યોને દંભ ધડીએ ને પલકે આચરવો પડે છે તેનો અદ્વિતીય પણ તેમનામાં નહોતો. જ્ઞાનસંકલિની-તંત્રમાં શ્રી મહાદેવે કહેલું છે કે, “બાળકના જેવા સરળ સ્વભાવવાળો અને ચિંતાથી વિરક્ત એજ ખરો યોગી છે”

(૨). મિત્રો જોડે ખુદસે દિલે અને છૂટથી વાતો કરવાથી પ્રપંચવૃત્તિ દૂર થાય છે.

(૩). જેનાથી હૃદય પ્રકુલ્લિત અને વિશાળ બને એવી પ્રવૃત્તિ આદરવી. સૃષ્ટિસૌંદર્ય જોવાથી કે ગાયન ગાવાથી, સારાં ચિત્રો જોવાથી તથા શુભ કાર્યો કરવાથી, ફૂલથી ભરપૂર બાગમાં ફરવાથી કે નદીને કિનારે એક આંટો મારવાથી અથવા પૂર્વત કે ટેકરી પર જવાથી હંમેશાં હૃદય વિસ્તાર પામે છે અને પ્રપંચરહિત બને છે.

(૪). મહાપુરુષોનાં જીવનચરિત્રોના અભ્યાસ કરવાથી માલૂમ પડશે કે નિઃસ્વાર્થતા, ઉદારતા, નિષ્પ્રપંચતા, તેમના જીવનમાં ઓતપ્રોત થયેલાં હતાં તેથી લોકો તેમને માનપૂર્વક નમતા હતા. જો તેઓ સામાન્ય માણસોની પેઠે કેવળ પોતાનાજ સ્વાર્થમાં

ભક્તિયોગ.

મશ્ગુલ હોત તો દુનિયા તેમને ઝ્યારનાએ વસરી ગઈ હોત. એવા મહાપુરુષોનાં ચરિત્રોનો જેમ જેમ વધારે અભ્યાસ કરવામાં આવે છે તેમ તેમ સંસારની આસક્તિ ઉપર વધારે ને વધારે કંટાળો છૂટે છે.

(૫). બીજાએ આપણા વિશે શું બોલશે એવો લોકોક્તિનો ડર ધણીવાર આપણને સંસારના પ્રપંચ તરફ દોરે છે. બીજા લોકો આપણે વિશે શું ધારે છે તેની મુદ્દલ પણ દરકાર કર્યા વગર પોતાના અંતર આત્માની આજ્ઞાનુસાર વર્તન કરવાંથી સર્વ પ્રપંચ-બુદ્ધિનો ક્ષય થઈ જશે અને પરિણામે માન અને કીર્તિ પ્રાપ્ત થશે.

પ્રકરણ ૧૪ મું.

લક્ષિતના માર્ગમાં અંતરાયો દૂર કરવાના
ખાસ ઉપાયો. (ચાલુ).

વાચાલુતા-અતિવાચા.

ચાલુતાથી ગાંભીર્યનો નાશ થાય છે અને તેથીજ
યોગી લોકો મૌન ધારણ કરે છે. વારે વારે
બ્રહ્મા કરવાથી નાહક શક્તિનો બચ્ચ થાય છે,
એટલુંજ નહિ પણ વિચારગાંભીર્ય પણ જતું
રહે છે. જે જવાહીર પોતાના દૂષા ખગ્નનામાં

સંધરી રાખવા જેવું હોય તેને લોકદષ્ટિએ ચઢાવવું કોઈને પણ
પસંદ પડશે નહિ, તેવીજ રીતે જે વાત પોતાના અંતરનાં ઉડા-
ણમાં રમી રહી હોય તે લોકને મોઢે કહેવાનું કોણ પસંદ કરશે ?

આ કારણને લીધેજ ગુરૂના આપેલા મંત્રો પ્રકાશ કરવાની
સમ્મત મના હોય છે. પાયથેગોરાસ નામના ગ્રીક તત્ત્વવેત્તાને મૌનની
અગત્ય પૂરેપૂરી સમજાઈ હતી અને તેથી ત્રણ વર્ષ સુધી અસ્ખ-
લિત મૌન પાળ્યું ન હોય એવા માણસને શિષ્ય તરીકે લેતો નહિ.

ભક્તિયોગ.

જીભને વશ કર્યા શિવાય ભક્ત થવું અશક્ય છે. ભક્તનાં લક્ષણ ગણાવતાં શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને કહ્યું છે કે, “ નિંદા કે સ્તુતિથી અલિપ્ત રહેનાર, મૌનવ્રત પાળનાર, જે કાંઈ આવી મળે તેમાં સંતોષ માનનાર, ધરખારની ઉખાધિ રહિત, દૃઢ મનવાળો એવો મારો ભક્ત મને ઘણો પ્રિય છે. ” (ગીતા)

એક મુસલમાન સાધુ કહેતો કે, “ જીવ્હાનું જીભ અંધ કરે એટલે હૃદયનું જીભ આપોઆપ ફૂટી નીકળશે. ”

(૧). જે માણસમાં અતિ વાચાળપણું હોય તેણે મૌનવ્રત ધારણ કરવું; કારણકે તેમ કરવાથી તેની જીવ્હા ઉપર તે કામુ મેળવી શકશે. આખા અઠવાડીયામાં એક દિવસ તો એવો રાખવો જોઈએ કે તે દિવસે બોલવાનું તદ્દન અંધ કરવું અથવા ખાસ જરૂરનાં કારણો શિવાય બોલવું નહિ.

(૨) વાચાળ માણસે દિવસનો ઘણાખરો ભાગ એકાન્તમાં ગાળવો. આમ કરવાથી તેની ટેવ ધીમે ધીમે નાશ પામી જશે.

(૩) બેન્ગમીન ફ્રેન્કલીનની આગળ જણાવેલી પદ્ધતિને અનુસરવાથી ઘણો લાભ થવાનો સંભવ છે.

(જૂઓ પૃષ્ઠ. ૧૨૨.) * * * * *

વાદપ્રિયતા—વિસંવાદ

આ દુર્ગુણ આપણે ન માનતા હોઈએ એવી દલીલો આપી વાદ કરવામાં અથવા જે બાબત સિદ્ધ ન થઈ શકે એવી હોય તેના પર વાદવિવાદ કરવામાં સમાયલો છે. વાદપ્રિય સ્વભાવ ભક્તિથી ઘણો વિરુદ્ધ દિશાવાળો છે. હૃદયની લાગણીની નાજુકતાનો

નાશ થઇ મન તદ્દન અમિત થાય છે. પ્રભુના પરમમક્ત રામાનંદ-
રાય વિવાદથી પ્રભુને પ્રાપ્ત કરવાને મથનાર અને પ્રેમથી તેને વશ
કરી લેનાર ભક્ત વચ્ચે નીચે પ્રમાણે ભેદ પાડે છે;

“સ્વાદેન્દ્રિયની ખામીવાળો કામડો લીમોળીનાં કડવાં ફળમાં
ચાંચો મારે છે, પરંતુ કોયલ આંખાનો મ્હોર ભક્ષણ કરે છે. ગિયારા
વાદપ્રિય માણસ અને શ્રદ્ધાવાન ભક્ત વચ્ચે પણ આવેજ દેર છે.”
એક ખીજા વૈષ્ણવ કવિએ કહ્યું છે કે, “ભક્તિથી શ્રીકૃષ્ણ આદ-
ર્પાય છે, પણ વાદવિવાદથી પ્રભુ પોતાની જાતને સો કાસ દૂર રાખે
છે.” વાદવિવાદથી પ્રભુ કદી પ્રાપ્ત થતો નથી કારણ કે પ્રભુ મનુ-
ષ્યના મનથી પણ પર છે. વેદમાં પણ કહ્યું છે કે, “પ્રભુ મનથી
અગ્રાહ્ય છે.” કટોપનિષદમાં કહ્યું છે કે, “‘પ્રભુ છે’ એટલું કહેવા
નિપરાંત ખીજા કંઈ રીતથી તેને સમજી શકાય તેમ છે ?”

મનુષ્યની સમજશક્તિથી પણ પર એવા વિષયો ઉપર વાદ-
વિવાદ કરી ગાંડા થઇ જનાર માણસો પણ મળી આવે છે. મહાન
કવિ મીઠ્ઠન શેતાનના સાથીઓ અર્થ વગરના ઝીણવટવાળા વાદ-
વિવાદ કરવામાં રોકાયલા હતા એમ ખતાવી વાદવિવાદની નિરર્થકતા
ખતાવે છે. તે લોકો વાદવિવાદની ભૂલભૂલામણીમાં ભૂલા પડી ગયા
હતા. વળી નારદ ઋષિ પણ ભક્તિસૂત્રમાં કહે છે; “નિરર્થકવાદમાં
સમય વૃથા ગાળો નહિ.” આપણામાં ઘણા મળી આવે છે કે
જેમનાથી આવા વાદવિવાદમાં ઉતરી પડ્યા શિવાય રહેવાતું નથી.
કલકત્તામાં આવેલાં વિદ્યાર્થીગૃહોમાં આ રેવ ખાસ કરીને વધારે
જેવામાં આવે છે, અને તેની અસર પણ વિદ્યાર્થીઓ પર ઘણી
માઠી થાય છે. આવો વાદવિવાદ જ્યાં ઉપસ્થિત થવાતું

ભક્તિયોગ.

નક્કી હોય ત્યાંથી ઉઠીને ચાલ્યા જવું એ તેને અટકાવવાનો સારો ઉપાય છે.

વળી સંગીત, પ્રભુનામકીર્તન, ધર્મપુસ્તકોનો અભ્યાસ અને ધર્મના વિષય ઉપર ચર્ચા કરવા દ્વંદ્વ શુદ્ધ લાગણીઓથી ભરપૂર થાય છે અને વાદપ્રિયતા ઓછી થાય છે.

* * * * *

ધાર્મિક દંભ-ડાળ.

આ દુર્ગુણ આપણામાં ઘણો પ્રસારેલો છે. આપણે હમેશાં ધાર્મિકતાનો દેખાવ કરવાને ઘણા આતુર હોઈએ છીએ. એક ભક્ત તરીકે અથવા પવિત્ર માણસ તરીકે ગણાવાની ઉમ્મિદ આપણામાંના ઘણાખરામાં હાજર હોય છેજ. એ દંભને લીધે ખરી ધર્મની લાગણી હમેશાં ઓછી થાય છે. આ દુર્ગુણનો અટકાવ ખોટો દેખાવ કરવાથી થાય છે. બાપુ કેશવચંદ્ર સેને બ્રહ્મસમાજના અનુયાયિઓને આ વિષય ઉપર ઘણીજ ઉત્તમ સલાહ આપી હતી; “આ જગતમાં દંભી લોકો કાળું અંતઃકરણ ઊજ્જીવલ દેખાવ કરી તેની તળે ઢાંકે છે. પ્રભુના ભક્તો ! તમે તમારું ઊજ્જીવલ દ્વંદ્વ કાળા દેખાવમાં ઢાંકો. પ્રભુના પ્રેમરૂપી અમૃત તમારા આત્મામાં ઢાંકી રાખો. તમારું શરીર કે અંતર શુદ્ધ કરવા માટે તમે ઉપવાસ કર્યો હોય તો લોકોને તે જણાય નહિ તેટલા માટે થોડું પણ ખાવાનું રાખો. કદી પણ પવિત્ર મનુષ્ય તરીકે ઓળખવાનો પ્રયત્ન કરો નહિ. પવિત્રતાના ચત્કિચિત્ ભાસથી પણ લોકો તમને શુદ્ધ ભગવાનના જેવા મહાયોગી અથવા જીસસ

કાઠરિના જેવા દ્યાર્દ્ર હૃદયવાળા અથવા શ્રી ચૈતન્યના જેવા પરમ ભક્ત માનશે. માણસમાં વિરાગનો છાંટે પણ ન હોય છતાં જો તે એક ભગવો વીંટાળી ફરવા માંડશે તો લોકો તેને પગે પડશે અને તેણે પ્રભુપ્રાપ્તિને માટે જગતનાં બધાં સુખોનો ત્યાગ કર્યો છે એમ માનશે; કારણ કે જેની પાસે એક ફૂટી બદામ પણ ન હોય તેવા માણસને લક્ષ્યાધિપતિ કહેવાની ટેવ બણા માણસોને હોય છે. નિંદા કે સ્તુતિની તમે ખીલકુલ પરવા કરો નહિ. ધર્મને માટે-પ્રભુપ્રાપ્તિ માટે-તમારે ગમે તેટલું સહન કરવું પડે છતાં કોઈ પણ માણસને તે કહી સંભળાવો નહિ. જો તમે ઉપવાસ કર્યો હોય તો ઘરમાં રહો એટલે લોકો જાણે નહિ કે તમે ઉપવાસી છો. એકાદ દિવસ આપણે આપણી રસોઈ જાતે બનાવી લઈએ છીએ અથવા એકાદ ફળનો આહાર કરતા નથી એટલામાં તો બીજે દિવસે વાત બધે ફેલાઈ જાય છે, અને વર્તમાનપત્રોમાં પણ છપાઈ જાય છે, અને કેવાં વખાણો આપણા ઉપર વર્ષાવવામાં આવે છે ! પ્રભુના સાચા ભક્તો ! આવાં ખોટાં વખાણોથી ભરમાતા નહિ ! તમારા સમક્ષ આવા શબ્દો ઉચ્ચારાતા હોય તો તમારા કર્ણો બંધ કરો. ધર્મ અને સદ્ગુણના આચરણમાં દંભનો ઉપયોગ કરો. બાહ્ય દેખાવ કરીને પ્રશંસા મળવાની ઇચ્છા કદી પણ કરો નહિ, કારણ કે બાહ્ય દેખાવ-દંભથી તમારા આત્માને તેમજ જગતને નુકશાન થાય છે. ”

જીસસ ક્રીસ્ટ પણ ધાર્મિક બાબતમાં દંભનો ઉપયોગ પુણ્ય ઢાંકવામાં કરવાનો ઉપદેશ પોતાના શિષ્યોને કરતો. તે પોતાના શિષ્યોને ઉપવાસ કરવા કહેતો, ગરીબોને દાન આપવા ફરમાવતો પણ લોકોને તે જાણવા દેવાની મના કરતો. ઉપર કહે-

ભક્તિયોગ.

વામાં આનું છે કે જે બાળત પોતાના હૃદયમાં રાખવાની છે તે લોકોને જણાવવાની ઇચ્છા કોઈપણ કરશેજ નહિ. જે માણસમાં પ્રભુ પ્રત્યે સત્ય પ્રેમ હોય તે માણસ ખીજ લોકો આગળ તેની બકાશ કદી પણ મારશે નહિ. પ્રભુનો પ્રેમ તેના વિચારમાં, વાચામાં અને વર્તનમાંજ જણાય છે. પ્રભુ પ્રત્યેનો પ્રેમ અગ્નિની જ્યોતના જેવો છે. એક બંગાલી કવિતામાં કહ્યું છે કે, “ભક્ત તેનાં નેત્રો ઉપરથી પરખાઈ આવે છે.” તે પોતે ઓગળાવાનો પ્રયત્ન કરતો નથી છતાં તે જણાઈ આવે છે. પોતે જણાઈ જવાની ધાસ્તીને લીધેજ સાધુ લોકો ત્રણ દિવસથી વધારે દિવસ એક સ્થળે રહેતા નથી. એક વખતે બારીસાલમાં એક સાધુ આવ્યો. થોડો વખત તો તે નદીને કિનારે રહ્યો અને લોકોને તે કોણ હતો તેની ખબર પણ પડી નહિ. તે સાધુ ઘેર ઘેર ગાતો ગાતો ફરતો હતો અને છોકરાંઓ તેને ગાંડો ગણીને એની મસ્કરી કરતાં હતાં. જ્યારે અમને એના ગુણ જણાયા ત્યારે તેણે ત્યાં રહેવાની સાધ ના પાડી, અને એ ત્રણ દિવસમાંજ તે ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યો. જ્યારે તે જતો હતો ત્યારે કોઈએ તેને કહ્યું, “તમે શામાટે અહિંથી જાઓ છો ?” ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો કે, “અહિં ગરમી બહુ પડે છે.” કારણકે લોકો તેના વિશે ત્રણી ચર્ચા કરતા થયા હતા. સાચા સાધુઓ કદી પણ પોતાની જાતને સ્હેલાઈથી ખદાર પાડતા નથી. “ખાલી ચણો ને વાગે ધણો” એ આપણામાં ખરી કહેવત છે. જે લોકોમાં કાંઈ પણ કિંમત હોતી નથી તેઓજ દેખાવ કરવામાં આનંદ માને છે. તેમાં પણ ભક્તિનો ઠંભ એ ખાલી હૃદયની નિશાની છે. સંસ્કૃતમાં પણ કહ્યું છે, “ઉંડા જળમાં વાસ કરનારી રોહિત નામની માછલી પોતાની જાતનો દેખાવ દેતી નથી, પણ છાછરા પાણીમાં વસનારી માછલી

કૂદાકૂદ કરી પોતાની જાતને બહાર જણાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે.”

એક હિંદુ રાજકન્યા હતી તે શ્રી રામચંદ્રની ભક્તિ અનન્ય-હૃદયથી કરતી હતી; પણ તેનો પતિ રામનું નામ પણ લેતો નહિ. આ કારણથી તે રાજકન્યાને ઘણું લાગતું, અને અનેક વાર તેણીએ પોતાના પતિ પાસે રામનું નામ દેવડાવવાને પ્રયત્નો કર્યા હતા; પણ તે રાજા રામનું નામ દેવાની ના પાડતો. એક દિવસ પ્રભાતે તેણીએ રાજ્યના અમલદારને કહી મોકલાવ્યું કે, “આજે મારે મંગલ દિવસ છે પણ તેનું કારણ હું જણાવવા ઇચ્છતી નથી. આજે શહેરમાં બ્રાહ્મણોને ભોજન કરાવો, અને બિશુકોને દાન આપો, અને નગરને ચારે દરવાજે ચોત્રડીયાં વગડાવો.” આ પ્રમાણે આખા નગરમાં આનંદ ફેલાઈ રહ્યો પણ કોઈને તેનું કારણ ખબર નહોતું. જ્યારે રાજાને આ વાતની ખબર પડી ત્યારે તેને પણ તેનું કારણ ખબર નહોતું. અમલદાર પણ કાંઈ જવાબ આપી શક્યા નહિ. તેમણે તો “રાણી સાહેબનો હુકમ છે” એટલું જ જણાવ્યું. પછી રાજા રાણી પાસે ગયો અને તેણીને કારણ પૂછ્યું પણ તેણીએ કારણ જણાવવાની ના પાડી. છેવટે જ્યારે રાજાએ બહુ જ આગ્રહ કર્યો ત્યારે તેણીએ કહ્યું, “આજે મારું હૃદય આનંદથી કેવું પૂર્ણ છે તે તમને ખબર નથી. છેવટે મારે જે જોઈતું હતું તે મને મળ્યું. તમે મને માગવા છતાં પણ આપ્યું નહોતું તે છેવટે એમને એમ તમે આપ્યું. કારણ ગઈ કાલે રાત્રે નિદ્રામાં તમે શ્રી રામનું પવિત્ર નામ બોલી ગયા અને તે પણ એકવાર નહિ પણ ઘણીવાર! તેથી કરીને મેં આજે ગામમાં ઉત્સવ કરાવ્યો છે.” પોતાની રાણી તરફ ટગર ટગર જોઈને રાજા બોલ્યો, “કયું નામ હું બોલ્યો? જરા ફરીને કહે તો?” રાણીએ કહ્યું, “રામ.” તે રાજા બોલી

ભક્તિયોગ.

ઉઠ્યો, “ અહો ! આટલો બધો સમય મારા હૃદયના ઉંડામાં ઉંડા ભાગમાં સાચવી રાખેલો ખજાનો છેવટે ખૂદાર પડ્યો ! ” એમ બોલતાં તે બેભાન થઈ ધરતી પર પડી ગયો. રાણી તો આ સાંભળી સ્તબ્ધ જ થઈ ગઈ; કારણકે પોતાનો પતિ આવો સાધુ છે એવી તેને ખબરજ નહોતી !

શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ કહેતા કે, “ ઓ મારા આત્મા ! તારા હૃદયમાં શ્યામાને ખૂબ સાચવીને રાખ ! મારા અને તારા શિવાય બીજા કોઈને પણ જણાવા દેતો નહિ. ”

હાફિઝ કહે છે કે, “ તારા હૃદયના ઇશને લઈને એક એકાન્ત ખૂણામાં જ અને ત્યાં આગળ તેનાં ચુખનો લે. ”

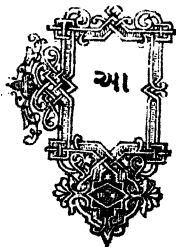
સાચો ભક્ત પોતાની ભક્તિનાં બાણમાં કદી પણ ફૂંકવા ઇચ્છતો નથી. તે પોતાના પ્રભુ સાથે પોતાના હૃદયના ઉંડામાં ઉંડા એકાન્તમાં જાય છે અને ત્યાં ઉભરાતા હૃદયથી બોલી ઉઠે છે; “ ઓ પ્રભુ ! તારી સાથે મારા દિવસો અને રાત્રિઓ ગાળવાની મને કેવી ઇચ્છા થાય છે ! અને મનુષ્યની દૃષ્ટિથી તને સંતાડી મારા હૃદયમાં છૂપી કોટડીમાં રાખું તો કેવું સારું ? ”

ધર્મમાં દંભ ન કરવો એ ઉપરથી કોઈએ એમ ન સમજવું કે બીલકુલ ધાર્મિક ચર્ચા થવી જોઈએ નહિ. ઉપર જણાવેલા રાખની પેઠે જેનું હૃદય પ્રભુપ્રેમથી પૂર્ણ ન હોય તેવા માણસને માટે તો ધાર્મિક ચર્ચા ઘણીજ અગત્યની છે કારણકે તેમ કરવાથી જીવસો નરમ પડતો નથી; પણ તે વિવાદોમાં આપણી ધાર્મિક લાગણીઓનો દેખાવ કરવાની ઉત્કંઠાથી વેગળા રહેવું.

પ્રકરણ ૧૫ મું.

લક્તિના માર્ગમાં અંતરાયો દૂર કરવાના
આસ ઉપાયો. (ચાલુ).
નૈતિક નામદાઇ-નિર્મળતા.

અંતરાયોનું પ્રકરણ સમાપ્ત કરતાં પહેલાં લ-
ક્તિના માર્ગમાં રહેલા એક અંતરાયને વિશે
થોડું કહેવું જરૂરનું છે. નૈતિક નિર્મળતાને
લીધેજ આપણે ખરી વાત કરતા અટ્ટી જ-
ઘએ છીએ અને આપણામાંથી બધી મદદાઇ
જતી રહે છે. આયલાપણાને લીધે માણસો
કેવી મૂર્ખામીને પણ માન આપે છે તે નીચે આપેલી એક માસ્ત-
રની વાત ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાઇ આવશે.

આ વાત આપણા શહેરમાં આવેલા એક માસ્તર વિશે છે
એટલે બનેલી વાત છે. આ માસ્તર “ લોકો મારા વિશે શું ધા-
રશે ? ” એવી સતત બીકથી ઘણાજ ત્રાસ પામતો હતો. એક

દિવસ તે પોતાના કુવામાંથી પાણી ખેંચતો હતો એટલામાં તેના કેટલાક મિત્રો તેને મળવાને આવ્યા. તેઓ તેની પાસે આવી પહોંચ્યા અને તેમણે પૂછ્યું કે, “ તમે શું કરો છો ? ” ત્યારે તે માસ્તરે પોતાના હાથમાંનું દોરડું ધીરે રહીને ઘડા સાથે કુવામાં જવા દીધું અને ઉત્તર આપ્યો કે, “ હું તો કુવાની ઉંડાઈ જોવાને માટે અંદર નજર કરતો હતો. ” તેના મનમાં એમ વિચાર આવ્યો કે આ લોકો મારે ત્યાં ચાકર નથી એમ ધારશે તો તે મને કેટલું શરમ ભર્યું દેખાય ? આ પ્રમાણે પોતાની નાહિંમતથી બિચારા માસ્તરે પોતાનો ઘડો ગુમાવ્યો. આપણામાંના ઘણાખરા લોકો પણ એજ પ્રમાણે વિચારે છે અને વર્તે છે. લોકોની ટીકાથી ખ્હીને આપણે કેટલીએ વાર આપણી આધ્યાત્મિક ઉન્નતિની આશાને તિલાંજલિ આપીએ છીએ ? આપણને પ્રાર્થના કરવાનું કે ધ્યાનમાં બેસવાનું મન થાય છે, પણ કોઈ આપણને ટાણો મારશે અથવા આપણને ચીડવશે એવો વિચાર આવતાંજ આપણે તે વિચાર એકદમ પડતો મૂકીએ છીએ.

પ્રમાણિકપણું જાળવવા માટે ઘણીવાર આ જગતમાં ‘ઘણું’ ખમવું પડે છે. એક યુવાન માણસ સરકારી નોકરીને માટે ઉમેદવાર હતો અને જ્યારે તેની ઉમ્મર પૂછવામાં આવી ત્યારે તેણે છન્વીસ વર્ષ કહ્યાં. તેને સારી રીતે ખબર હતી કે સરકારી નોકરીને માટે પચ્ચીશ વર્ષની વયજ લાયક ગણાય છે. મારા કેટલાક મિત્રોએ તેને પોતાની ખરી ઉમ્મર જણાવવાને માટે મૂર્ખમાં ગણી કાઢ્યો; કારણ કે તેણે અસત્ય કહ્યું હોત તો તે પણ ચાલત. પણ જે લોકો માણસના કરતાં પ્રભુથી વધારે ખ્હીએ છે તેમણે આવી આવી ટીકાઓ ખમવાને તૈયાર રહેવું જોઈએ. જે લોકો સુધાર-

જાનું મહાનુકાર્ય પોતાના શિર ઉપર લે છે તેઓને કેટલાં દુઃખો સહન કરવાં પડે છે તેનો ખ્યાલ જગતના મહાપુરુષોનાં જીવંત-વૃત્તાંતો ઉપરથી જણાશે.

જસમ કાઠરે પાપની સામે ઝૂંટેા ઉઠાવ્યો અને પરમેશ્વરના નિયમો મનુષ્યોને જણાવ્યા પણ માણસોએ તેને કોંસના ઉપર ફાંસી દીધી. આજે પણ આપણામાં એવા લોકો છે કે જેઓ શ્રી ચૈતન્ય-દેવને ઢોંગી અથવા ખરાબ ચાલનો માણસ ગણીને ગાજો દે છે. અને માતા પિતા પણ પોતાના પુત્રને સન્માર્ગે જતાં અટકાવવાને પ્રયત્ન કરતાં જણાયાં છે.

જે લોકો ખરેખરી ભક્તિ કરે છે તેઓ પ્રભુપર અચળ શ્રદ્ધા રાખે છે, અને ગમે તેવી મુશ્કેલી તેમના માર્ગમાં આવે તોપણ ચલિત થતા નથી. જે લોકોએ સદ્ગતિ અને સત્યની પ્રતિષ્ઠા જાળવવાને માટે પોતાનું જીવનસર્વસ્વ અર્પણ કરી દુષ્ટ લોકોને હાથે અનેક દુઃખો સહન કર્યાં છે તેમની સ્મૃતિ કેવી પવિત્ર છે ! જે તે મહાનુ પુરુષોનાં પગલાં અનુસરવાં હોય તો તમારે માત્ર વિરૂદ્ધ ટીકા ખમવી પડશે એટલુંજ નહિ પણ તમારું જીવન પણ જોખમમાં નાંખવાને તત્પર થવું પડશે. બંગાલી ભક્તકવિ રામપ્રસાદ કહે છે, “ કાલીના ગુણ ગાઓ. લોકો કહેશે કે ‘ આ તો ગાડો’ થઇ ગયો છે ’ પણ તેથી શું ? ”

ખરા ભક્તનો આજ જીવસો હોય છે. વિરૂદ્ધ ટીકાઓ થાય તેમાં ખડીવાનું શું છે ? આપણા જીવનનો ઉચ્ચતમ આદેશ શું આપણે ફક્ત ખરાબ-નકારી જીમને માટે છોડી દઇશું ? જે માણસ પ્રભુની સંમતિ રહાય છે તે, લોકો પોતાને વિશે શું કહે છે તેની કાળજી કરશે ખરો કે ? એક ભક્ત આનંદના ઉમરામાં આવી

અક્તિયોગ.

બોલી ઉઠે કે, “ હું તારી જોડે પ્રેમમાં પડેલો છું. લોકો આપણી નિંદા કરે છે. તેઓ છોતે ગમે તેમ કહે પણ આપણે જો કરીએ છીએ તે ખરું છે. ”

જ્યારે રાધાને જણાયું કે તેની નણંદ કૃષ્ણ અને રાધાની ગાદ નિવૃત્તિ વિષે ટીકા કરતી હતી ત્યારે તેણી તે સહન કરી શકી નહિ અને બોલી ઉઠી, “ જા ! જાને આખા ગામમાં ઢંઢેરો પીટાવ કે હું કૃષ્ણ જોડે પ્રેમમાં છું. ”

આવાજ જુસ્સાથી ભકિતના માર્ગમાં જવાનું છે. લલે લોકો તમને ગાંડા કહે, મૂર્ખ કહે, સ્વાર્થી કહે, તમારા તરફ ધૂળ નાંખે અને બીજી કાંઈ તેટલી રીતે તમને સતાવે પણ તમારા માર્ગમાંથી એક રજ પણ ચસતા નહિ.

૧. આ નૈતિક નિર્બળતાને લીધે તમારા પર તથા સમાજ પર થતી માઠી અસરનો વિચાર કરો. આપણી કચેરીઓમાં વીસ રૂપિયાના પગાર પર નોકરી કરતા માણસનું કિંદા-તરણુ લે. તે માણસ પોતાનું શાક પણ પોતે જાળરમાંથી લાવતાં સરમાય છે; કારણકે તેમ કરવાથી ‘હું’ લોકોની નજરે ‘પડીશ’ એમ તે ધારે છે. એટલે તે એક ચાકર રાખે છે. તેમ કરતાં તેને કમમાં કમ રૂ. ૮ વધારે લાગે છે; અને ફક્ત આર રૂપરડીમાં તે પોતાના કુટુંબનું પોષણ કેવી રીતે કરી શકે વાદ ! આમ હોવાથી જ્યારે જ્યારે કોઈ અસીલ કામ સાદ તેની પાસે જાય છે ત્યારે ત્યારે તે લાંચ લેવાને લલચાય છે. કોઈવાર તે લાંચને તપાસણીની રી, કોઈવાર કાઢલીંગ રી, કોઈવાર નજર અને આજકાલ તો તેને તે ‘ટિપ’ નું પ્રમાણિક નામ લગાડે છે. જે લોકો આ પ્રમાણે લાંચ લેવામાં ટેવાયા હોય છે તેઓ કહે છે કે, “ સાહેબ ! એમાં અમારો શા

વાંક છે ? હું મ્હોટા શ્રીમંત કુળમાં જન્મેલો છું એટલે મ્હારાથી એક ચાકરનું કામ જાતે કેવી રીતે કરી શકાય ? હું જો ચાકર ના રાખું તો લોકો મારા વિશે શું કહે ? અને જો હું ચાકર રાખું તો પછી લાંચ લીધા વગર આટલા ટૂંકા પગારમાં મારું પો-પણ કેમ કરીને થાય ?” આવા ગૃહસ્થોની હુંશિયારી દરેક માણસ વખાણ્યા વગર નહિ રહે ! કારણ કે તેઓ લોકાપવાદના બચને લીધે પોતાના આત્માની આહુતિ આપે છે.

આપણી નૈતિક નિર્બળતાને લીધે આપણે ધણીવાર ખીમત્સ મઝા-ઓમાં ભાગ લઈએ છીએ. આપણા પાડોશીને ત્યાં રાંડનો નાચ હોય ત્યારે આપણે વિચારમાં પડીએ છીએ કે, “ મારાથી આજે નાચમાં ગેરહાજર કેવી રીતે રહેવાય ? મારી જાતના ખીજા લોકો મારે વિશે શું ધારશે ? ” અને જાહેર રીતે આવા જલસાઓમાં હાજર રહેવું સારું નથી એમ કેટલીએ વાર જણાવ્યા છતાં આપણે જવું પડે છે. કારણ કે જે મિત્રને ઘેર જલસો છે તેણે પોતાને ઘેર આવવાનું આમંત્રણ આપેલું છે તો પછી તેને ના કેમ કહેવાય ? ધણા લોકો બાળલગ્નના સિદ્ધાંતથી વિરુદ્ધ હોય છે, છતાં પોતાનાં છોકરાંઓને ગાલ્યાવસ્થા-માંજ પરણાવે છે, કારણ કે કદાચ લોકો તેમની નિંદા કરે ! પહેલી બાબતમાં, એટલે નાચમાં જવાથી તમે પાપમાં ભાગ લો છો અને તમારું હૃદય અપવિત્ર કરે છે; અને બીજી બાબતમાં, બાળલગ્નથી છોકરાંઓને અનહદ નુકશાન કરે છે! અને તે પણ લોકો શું કહેશે તેની ખીકે ! આ પ્રમાણે આપણી જાતને તેમજ સમાજને નુકશાન થવાનાં ધણાં ઉદાહરણો આપી શકાય !

(૨) મહાપુરૂષોના જીવનોના ઇતિહાસ ઉપરથી તમને જણા-શે કે તેઓ જે સત્ય માનતા તેનેજ વળગી રહેતા અને ખીજા

ભક્તિયોગ.

બોકો થું કહે છે તેની જરાપણ પરવા કરતા નહિ. આ વાતની તમને જેમ જેમ વધારે ખાત્રી થતી જશે તેમ તેમ તમારી દુર્બલતા દૂર થશે. માટે એવા મહા પુરુષોના જીવનનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ.

(૩) ઘણો સમય વિરહ પક્ષમાં રહીને પાછળથી સત્યની બાબતે આવી મળેલાના ઘણા દાખલાઓ ટાંકી શકાય તેમ છે. સત્ય અને સદાચાર અંતે જય પામેજ છે. મેં સારા માણસોના કદા શત્રુઓને તેમનાં વખાણ કરનારા થતાં જોયા છે. ઉંમર જે મહમદનો શત્રુ હતો તેજ પાછળથી તેનો સહાયક થયો હતો. અને જગતમાં ઘણીવાર એવું બની આવે છે. પ્રત્યેક સુધારાનો ઇતિહાસ વાંચશો તો જણાશે કે જે પિતાઓ ધિક્કાર કરતા હતા તેમનાજ પુત્રો તેજ સુધારાના ચુસ્ત હિમાયતીઓ થયેલા જણાશે. માટે જે લોકો તમારી નિંદા કરે છે તે લોકો સમય જતાં તમારા મતને મળતા થશે.

ધારો કે કદાચ કોઈ પણ માણસ તમારા મતને મળતો ન આવે, તો પણ થું ? જે કોઈ સત્ય છે તેની મંજૂરી પ્રભુ તરફથી મળે છે. ત્રાજવાની એક બાબતે પ્રભુને મૂકો, બીજી બાબતે જગતના લાભો મૂકો:—એમાંથી કંઈ બાબતુ નમે છે ? તમે કંઈ બાબતુ પસંદ કરો છો ? * * * * *

* * * * *

ભક્તિના માર્ગમાં આવતા અંતરાયો અને તેમને દૂર કરવાના ઉપાયો પણ બતાવવામાં આવ્યા છે. મનનેજ કાબુમાં લાવવાની જરૂર છે. મન એજ પાપનું ઘર છે અને મન એજ દુર્ગુણોને

ઉખાડી નાંખવાને સમર્થ છે. યોગવાશિષ્ઠમાં શ્રીવશિષ્ઠ૩૫૧ રામચંદ્રને ઉપદેશ આપે છે,—“ મન એજ પોતાનો નિરોધ કરવાને સમર્થ છે. હે રામ ! જે માણસ પોતે રાજ નથી તે બીજા રાજ્યોને કેવી રીતે જીતી શકે ? ”

જે વિકારો નીચગામી હોય છે તેમને ઉચ્ચગામી કરી ઉન્નત શ્રેય સાધવામાં પરોવવા જોઈએ. બાહ્ય સુખોમાં આનંદ માનનાર ઇન્દ્રિયોને વિચારના બળથી અંતર તરફ વાળી અંતરના અંતરાયો દૂર કરવા જોઈએ. દક્ષમાં કહ્યું છે, “ બાહ્ય ચરતી ભટકતી ઇન્દ્રિયોને અંતરમાં મન તરફ વાળવી જોઈએ, અને મનને આત્મા તરફ વાળવું જોઈએ. અને સર્વ ઇન્દ્રિયોની બેડીઓથી સ્વતંત્ર આત્માને બ્રહ્મ તરફ વાળવો જોઈએ. આજ્ઞા જ્ઞાન પ્રાપ્તિનો રસ્તો છે. બાકીનું બધું પુસ્તકોનો વિસ્તાર કરવા માટે છે. ”

શ્રીભગવદ્ગીતામાં અર્જુનને શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન કહે છે કે, “જે પ્રમાણે કાચખો પોતાની ઇન્દ્રિયો સર્વ બાંજુએથી અંદર સમેટી લે છે તેજ પ્રમાણે જે માણસ ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાંથી પોતાની ઇન્દ્રિયો ખેંચી લઈ શકે છે તેજ સ્થિર બુદ્ધિવાળો ગણાય. ”

આ પરથી કોઈએ એમ ન ધારવું કે બધાં કર્મોનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. ઇન્દ્રિયોને અંતરમાં રહેલા આત્માની સેવામાં લગાડવી જોઈએ.

“ જે માણસ પોતાનાં સર્વ કર્મો બ્રહ્મને અર્પણ કરીને, સંગનો ત્યાગ કરીને કાર્યો કરે છે તે જળમાં વસતા કમળની પેઠે પાપથી બંધાતો નથી. ”

છેવટે, એકજ વાત કહેવાની બાકી રહે છે. ઉપર ગણાવેલા દુર્ગુણ કેટલીકવાર સદ્ગુણના રૂપમાં જણાય છે.

શેતાન કોઈ કોઈ વાર સાધુનો વેશ લઈ કાનમાં પાપમંત્ર
 ફૂંકે છે. એ પાપથી આપણે હૃદયમાં ધણાજ સાવધ રહેવાની
 જરૂર છે. કોઈ એક માણસ પોતે પાપ કરે છે અને તેને માટે તેના
 મનમાં પશ્ચાત્તાપ થતો નથી ન તમે તેવા માણસનાં વર્તન સામે તમારો
 અવાજ ઉઠાવવાની તમારી ફરજ જાણો છો. પણ એટલામાં તમારા
 હૃદયમાં એમ થાય છે કે, “હશે! એને માફી આપો! એ એને રસ્તે
 ભણે જાય. એવી વાતો તો રોજની છે; એમ રોજ કરવા જઈએ
 તો પત્તો ક્યાં લાગે?” આ પ્રમાણે વિચાર કરનાર માણસ પોતે
 હામાનો ગુણુ આચરે છે એમ ધારતો હોય તો તેની મ્હોટી ભૂલ
 છે. આતો પુણ્યને વેપે પાપજ આપણામાં આવે છે એમ નક્કી
 જાણવું. વળી કોઈ એક માણસ મુશ્કેલીમાં છે. તમારી ખાત્રી
 છે કે એવા માણસને જે કાંઈ દાન કરવામાં આવશે તે જરૂર ખ-
 રાખ્ય ટેવોને સંતોષવામાં તે ઉડાવી દેશે. છતાં જે આપણે તેવા
 માણસને પૈસા આપીએ તો આપણને પાપ પુણ્યનો વેપ લઈ છેતરે
 છે એમ જરૂર જાણવું. વળી ધણીવાર આપણે વિષયવાસના કે
 ક્રોધને તાળે થઈએ છીએ અને પછી આપણે સંતોષ માનીએ
 છીએ કે, “કાંઈ નહિ; આપણું વર્તન સંજોગોને તદ્દન અનુકૂળ
 હતું; એમાં કાંઈ આપણે દુર્ગુણને વશ થયા નથી” આ સમયે પણ
 આપણને શેતાન સાધુને રૂપે છેતરે છે એ જરૂર જાણવું. આવા ધણા
 પ્રસંગો જીવનમાં આવે છે. આપણું હૃદય મલિન કરવાને
 અવનવા ઉપાયો અને સ્વરૂપો શેતાન રચે તેની સામે
 થવાને આપણા હૃદયની આસપાસ સખ્ત પહોરો મૂક-
 વાની જરૂર છે.

પ્રકરણ ૧૬ મું.

ભક્તિના માર્ગમાં સહાય.

વે આપણે ભક્તિ પ્રાપ્ત કરવા માટે કયાં કયાં પગલાં લેવાં જોઈએ તેનો વિચાર કરીએ. જે માણસને ભક્તિ સ્વાભાવિક રીતે આપોઆપ જ મળેલી છે તેને બાહ્ય સહાયની જરૂર નથી, કારણ કે “ જ્યારે દક્ષિણ

દિશાના કંડા મધુર પવનની લહેર આવતી હોય, ત્યારે પછી પંખાની શી જરૂર ? ”

પરંતુ જેમનામાં હજી ભક્તિનું સ્ફુરણ થયું નથી, તેમણે જાણ્યું, અર્થાર્થી કે આર્ત ભક્ત થવાને પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. શાંદિય રૂપિ કહે છે કે, “ પાપીમાં પાપી માણસને પણ આર્ત ભક્ત થવાનો હક છે. ” હેલ્લે પગથીએથી શરૂ કરીને પણ પહેલે પગથીએ પહોંચી શકાય છે ખરું, પરંતુ જેનામાં પહેલેથીજ શુદ્ધ નિષ્કામ ભક્તિનાં ખીજ માલૂમ પડે છે, તેને ખરેખર ભાગ્યવાન જાણવો.

ભક્તિયોગ.

કોઇને એમ શંકા થશે કે પ્રયત્ન કરવાથી તે વળી આર્ત, જીસાસ કે અર્થાર્થી ભક્ત થવાય ખરું કે ? પરંતુ એટલું જરૂર યાદ રાખવું કે આપણા પર પડતી વિપત્તિઓ આપણને જરૂર આર્ત બનાવશે. જીસાસ તો માણસને સ્વાભાવિક છે. અને જ્યારે માણસને કોઇ વસ્તુની ભીડ જણાય છે ત્યારે તે અર્થાર્થી થાય છે. પરંતુ મુખ્ય વાંધો તો એજ છે કે માણસને “ હું વિપત્તિમાં છું. ” અથવા તો “ અધોર પાપમાં ડૂબેલો છું, ” એનું બાન ભાગ્યેજ થાય છે. જીસાસ તો મનુષ્યમાં હોય છે, પણ તે સત્ય જ્ઞાન અને આત્માને શાંતિ આપે એવી જીસાસ ક્યાં હોય છે ? પ્રભુ વિષેનાં વચનામૃતો અને ધર્મનાં સત્ય સિદ્ધાંતો જાણવાને આતુર હોય એવા આપણામાંથી કેટલા મળી આવશે ? મનુષ્યોમાંથી ઘણાખરા તો “ હું કમાયો ? ” “ મારે વિષે ફલાણો આમ સારું બોલ્યો અને ઠીક-ણો તેમ ખરાબ બોલ્યો, ” “ મારી સ્ત્રી અને મારાં બાલ ખચ્યાં કેવી સ્થિતિમાં છે ? ” એ વગેરે જાણવાને વધારે આતુર રહે છે; પણ તેમને “ પ્રભુના શા શા ગુણો છે ? ” “ તેની અને આપણી વચ્ચે શો સંબંધ છે ? ” “ કયે માર્ગે મોક્ષ પ્રાપ્તિ થાય ? ” વગેરે પ્રશ્નોના ખુલાસા કરવાની ઈતેજારી ઓછીજ હોય છે.

અર્થાર્થી ભક્ત વિશે એક વાત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે. ઘણાંખરાં માણસો તો માગી માગીને “ હે પ્રભુ મને પુત્ર આપ ! હે ઇશ્વર ! મને પૈસો આપ ! મને સારું નશીય આપ ! ” એવું માગે છે. અરે ! આ વસ્તુઓ પણ આપણે ખરા અંતઃકરણપૂર્વક ક્યાં માગીએ છીએ ? શું આપણે એમ પણ ખાત્રીથી માનીએ છીએ ખરા કે ઇશ્વર આપણી પ્રાર્થના સાંભળે છે ?

આ ત્રણે પ્રકારમાંથી કોઇ પણ એક પ્રકારની ભક્તિ મેળ-

વવાને આત્મપરીક્ષાના માર્ગ ધણું મુગમ છે. રોજ આપણે આત્મપરીક્ષા કરી આપણા દિવસો કેમ વ્યતીત થાય છે, આપણે કેટલાં શુભાશુભ કર્મો કર્યાં, પાપ સાથે યુદ્ધમાં આપણે કેટલો વિજય મેળવ્યો, વગેરેનો વિચાર કરવાથી આપણી ગંભીર સ્થિતિ આપણને ઝટ માલૂમ પડી આવશે. મનુષ્ય એ આખી સૃષ્ટિમાં સૌથી વધારે દુઃખી અને મૂર્ખમાં મૂર્ખ પ્રાણી છે, કારણ કે એવું તે કયું પ્રાણી હોય કે જે અગ્નિથી પોતે બળી જવાની પોતાને ખાત્રી હોવા છતાં મનુષ્યની પેઠે પોતાની જાતનેજ તે અગ્નિમાં હોમે ?

“પતંગીયું અગ્નિમાં ઝંપલાવે છે, કારણ કે અગ્નિમાં બળી મરતાં પહેલાં શી શી યાતનાઓ થાય છે તે તેને માલૂમ નથી. વળી માછલીને પોતાને ખાવાના ગલમાંજ પોતાનું મૃત્યુ દૂપાઇ રહ્યું છે તેની ખબર નથી, તેથી તે ગલ ખાવાને ધસે છે; પરંતુ અફસોસ કે ભોગના પદાર્થો આતિ હાનિકારક છે અને પરિણામે નાશકારક છે, એવી ખાત્રી હોવા છતાં પણ મનુષ્ય તેમનો ત્યાગ કરતો નથી. અહો ! મોહની કેવી અકળ-ગહન-શક્તિ ! ” (શાંતિશતક. શ્લો. ૭)

આપણા ભોગવિલાસ અને તેના પદાર્થો કેવા ક્ષણિક છે ? અને આપણે આપણી દેટલી ઇન્દ્રિયોને સંતોષી છે ? અહો ! ચક્ષુ, કર્ણ, નાસિકા, સ્પર્શ અને શ્રવણ એ બધી ઇન્દ્રિયોમાંથી દરેકને સંતોષવાને પ્રયત્ન કરવામાં આપણે ખામી રાખીએ છીએ ખરા કે ? છતાં પણ તેનું પરિણામ આખરે શું આવે છે ? ઇન્દ્રિયજન્ય સુખોનો ઉપભોગ કરવાથી આપણી શી સ્થિતિ થઈ છે તેનો આપણે વિચાર પણ કરીએ છીએ ખરા કે ? આપણે જન્મ્યા ત્યારે કેવા નિર્દોષ અને સુખી હતા, અને હાલમાં આપણી શી સ્થિતિ થઈ

ભક્તિયોગ.

છે ? આપણી અધોગતિ કેવી ઉત્તરોત્તર અધિકાધિકજ થતી આવે છે ?

“ મૃગ, હસ્તિ, પતંગ, ભ્રમર અને મત્સ્ય તેઓ માત્ર એકજ ઇન્દ્રિયના ભોગને માટે પોતાની જીંદગી ખુવાર કરે છે, તો પછી પાંચે ઇન્દ્રિયોને એકી વખતે સંતોષવાનો પ્રયત્ન કરનાર મનુષ્ય કેમ નાશ ન પામે ? ”

આવેગ રૂપી અગ્નિને ભોગરૂપી ઇન્ધન આપીને મનુષ્ય પોતાનો સમૂળો નાશ કરે છે. પ્રત્યેક ઇન્દ્રિય આપણું સર્વસ્વ ખોવરાવે છે. આત્મપરીક્ષા કરવાથી ઇન્દ્રિયજન્ય ભોગોનાં દુઃખો ખરાબર જે માણસે જાણ્યા છે તે તો બોલી ઉઠશે કે, “ પ્રભુ ! આ હમેશની ભૂખી મારી જીભડી મને એક બાજુથી ખેંચે છે, જનનેદ્રિય મને બીજી તરફ ઘસડે છે, માંડ પેટ મને ત્રીજેજ રસ્તે લઇ જાય છે, અને કર્ણ તથા નાસિકા જૂદી જૂદી બાજુઓમાં ઘેરે છે. મને મારી ઇન્દ્રિયો એક બીજીની શોક હોય તેમ દુઃખ આપે છે. ”

એક બંગાલી કવિતામાં કહેલું છે કે, “ મારી પાંચે ઇન્દ્રિયોના ઇચ્છિત પદાર્થો જૂદા જૂદા છે, તો પછી હું મારું ઘર કેવી રીતે સમાલું ? ”

જે માણસ પોતાની આવી સ્થિતિ સમજે છે અને તેમાંથી છોડાવવાને પ્રભુને પ્રાર્થના કરે છે, તેજ ખરો આર્ત ભક્ત છે. અને આત્મપરીક્ષા કરવાથી તે ભક્તિમાં મદદ મળે છે.

આત્મપરીક્ષાથી માણસ જીજ્ઞાસુ ભક્ત પણ થાય છે. જે કોઇ માણસ એકાંતમાં બેસીને આત્મપરીક્ષા કરે તો તેને “ હું કોણ છું ? ” “ હું ક્યાંથી અને શા માટે આવ્યો છું ? ” “ મને કોણે મોકલ્યો છે ? ” “ તેને તથા મારે શા સંબંધ છે ? ” “ મારાં માતા પિતા કોણ ? તેઓ મને આટલા બધા બહાલથી

શા માટે ચાહે છે ? ” “આ દુનિયામાં આટલા બધા મિત્રો અને કાણે આપ્યા ? ” “અમિ ઉષ્ણતાજ શા માટે આપે છે ? ” અને “વાયુ શીતળ કેમ લાગે છે ?” આવા આવા અનેક પ્રશ્નો ઉત્પન્ન થશે અને તે માણસ સત્ય જ્ઞાન તરફ દોરાશે. ફક્ત અદ્ય સમયજ વિચાર કરવાથી પ્રત્યેક માણસને માલૂમ પડશે કે આ અખિલ વિશ્વમાં પ્રેમમય એવી કોઈ સત્તા છે, અને તેના ઉપર જેમ વધારે વિચાર કરશે તેમ તેમ તેનાથી વધારે આકર્ષાશે, અને તેને પરિણામે તેના ઉપર ભક્તિ ઉત્પન્ન થશે.

અર્થાર્થી ભક્તને માટે પણ આત્મપરીક્ષા એજ સત્ય માર્ગ છે. આત્મપરીક્ષા કરવાથીજ આપણી ખરેખરી જરૂરીયાત આપણને માલૂમ પડી આવશે; અને જ્યારે તે માલૂમ પડે છે ત્યારે માણસને જણાય છે કે હૃદય ખોલીને જેની પાસે તે માગી શકે એવું કોઈ આ દુનિયામાં હોય તો તે કેવળ ઈશ્વર છે. એક ફૂટી બદામથી માંડીને અનંત મોક્ષ સુધી સઘળા ચીજો ઈશ્વર પાસે મનુષ્યથી માગી શકાય છે. તેથી કરીને ઈશ્વર પાસે મનુષ્ય પોતાનું સંપૂર્ણ આત્મનિવેદન કરે છે. અને આત્મનિવેદન એ ભક્તિનું એક પગથીયું છે. અર્થાર્થી હોય એટલે કે જેઓ સમૃદ્ધિ, પૈસો, સુખ, માન, કીર્તિ વગેરે મેળવવાને માટે પણ જો ખરા અંતઃકરણથી પ્રભુની પ્રાર્થના કરે તો તેમની માગણી પૂર્ણ થાય છે. અથવા તો તેમના મનથી પૈસો, આબરૂ વગેરે ઉતરી જઈને ઐહિક સુખ ભોગોપર તિરસ્કાર આવી જાય છે: અર્થાત્ એ વસ્તુઓની જરૂરજ જણાતી નથી. મનુષ્યની યાચના ગમે તેવી હોય પણ તેને માટે સત્ય હૃદયથી યાચના કરવાથી નક્કી ભક્તિનો માર્ગ જણાય છે. પાપીમાં પાપી માણસ પણ જો શુદ્ધ હૃદયથી પ્રભુ પ્રાર્થના કરે તો તે પણ જલ

દી પવિત્ર થાય અને મોક્ષ મેળવે એમાં સંશય નથી.

શ્રી ચૈતન્ય સ્વામી કહે છે કે; “કોઇ માણસ શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિ અન્ય પદાર્થની પ્રાપ્તિને માટે કરે તો પણ પ્રભુ તો તેને પોતાનાં ચરણકમળની ભક્તિ વગર માગેજ આપશે; કારણ કે પ્રભુ એમ ધારે છે કે, ‘અમૃત મૂકીને ઝેર પીએ તેમ આ માણસ મારી ભક્તિ કરી માત્ર ઐહિક ભોગોના પદાર્થોનીજ ઇચ્છા કરે છે, તે ખરેખર મૂર્ખ હોવો જોઇએ. પણ મારે એને આ જગતના ભોગો શા માટે આપવા ? હું તો એને અમૃતજ આપીશ કે જેથી જગતના ભોગરૂપી વિષને તે ખીલકુત્ર ભૂલી જાય.’”

શ્રીમદ્ભાગવતમાં લખ્યું છે કે, “જે લોકો પ્રભુનાં ચરણને પ્રાપ્ત કરવા માટે પ્રયત્ન કરતા નથી, અર્થાત નિષ્કામ ભક્તિ પ્રાપ્ત કરવાને ઇચ્છા રાખતા નથી તેમને પણ પ્રભુ પોતાની ભક્તિ આપે છે, કારણ કે તેની ભક્તિ એ સર્વ ઇચ્છિત ફળને આપવાવાળી છે.” (સ્કંધ ૫. અ. ૧૯. શ્લો. ૨૭.)

શ્રી ચૈતન્યચરિતામૃતમાં લખ્યું છે કે, “મનુષ્ય કોઇ ઐહિક હેતુને અર્થે પ્રભુ ભક્તિ શરૂ કરે છે, પણ પાછળથી તેજ ઇચ્છાના ત્યાગ કરી પ્રભુનાં ચરણકમળનો દાસ થઇ રહેવાને તે આતુર બને છે.”

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે કુમાર દુવજ્જએ ઐહિક હેતુ-રાજ્યપ્રાપ્તિ-ને અર્થેજ પ્રભુભક્તિ કરવા માંડી, પરંતુ પ્રભુપ્રેમનું આસ્વાદન થતાં, તેમણે ઐહિક ભોગના પદાર્થોનો ત્યાગ કરી પ્રભુના ભક્ત થવાનું ખુશીથી સ્વીકાર્યું.

જેમ જેમ સત્ય, સદૃઢ્યતા અને તીવ્ર લાગણી મનુષ્યના હૃદયમાં વધે છે તેમ તેમ પ્રાર્થના પણ ધીમેધીમે

ભક્તિમાં રૂપાંતર પામે છે. મનુષ્ય પ્રભુભક્તિ કોઈ ઐહિક સુખ મેળવવાને માટે કરવા માટે છે પણ જેમ જેમ પ્રભુ ઉપર પ્રેમ વધે છે, તેમ તેમ તેના ગુણનું ગાન કરવામાં મન વધારે પ્રેરાય છે, અને તેના નામનું શ્રવણ કરવાથી પણ હૃદયમાં અપૂર્વ આનંદ પ્રકટે છે, અને મનુષ્યને વધારે ને વધારે પ્રસંગે પ્રભુના ગુણ અને તેનો મહિમા ગાવાનું મન થાય છે. આ પ્રકારની વૃત્તિ જ્યારે વૃદ્ધિ પામે છે ત્યારે તેનો મહિમા અંતરમાં એની મેળે આપોઆપ પ્રકટી નીકળે છે, અને હૃદય આનંદના ધબકારાથી ઉછળે છે અને અંતર પ્રભુનાં જયગીત ગાય છે. આ પ્રમાણેની લાગણી જ્યારે વધારે ગાઢ થાય છે ત્યારે બધી પ્રાર્થનાઓ સ્તુતિઓ અને આજીવન્યો પણ માત્ર બાહ્યોપચારજ લાગે છે. અને માત્ર પ્રભુના સુંદર મુખ સામે મેઠા મેઠા નિહાળ્યા કરવાનુંજ મન થાય છે. આ અવસ્થાને “ ધ્યાન ” કહે છે. અર્થાત-પ્રભુના ગુણનું વગર બોલે, વગર ચાલે, શાંત ચિતન.

આ સ્થિતિમાં “ અખિલ જગતનાં કલ્યાણનું નિદાન એવી કોઈ અનિર્વચનીય સુંદરતા, મનુષ્યનાં હૃદયમંદિરમાં ખીરાજે છે, અને મનુષ્ય શાંત અને ગંભીર વિરમય પામીને તે મોક્ષદાયી ચરણોનું શરણ લે છે. ”

જ્યારે આ પ્રકારનો પ્રેમ વધારે ગાઢ થાય છે, ત્યારે પ્રભુના અસ્તિત્વમાં મનુષ્યનું અસ્તિત્વ તદન લીન થઈ ગળી જાય છે, અને મનુષ્યના હૃદયમાંથી પોતાના ભિન્ન અસ્તિત્વની ભાવના સદંતર નાશ પામે છે. એટલે પ્રભુ સમીપ બેસવાનું પણ હવે રહેતું નથી, પણ જેમ પતંગ દીપકમાં ઝંપલાવી પોતે બળી ભસ્મ થાય છે, તેમ મનુષ્ય ધ્યાનમાં ને ધ્યાનમાં પોતાનું અસ્તિત્વ પ્રભુનું સૌંદર્ય

ભક્તિયોગ.

નિહાળવામાં ભૂલે છે. ધ્યાનાવસ્થામાં તો “આ હું અને આ તું” એવી ભન્નતાની ભાવના પણ હોય છે પણ સમાધિમાં માત્ર “ તું ” એવીજ ભાવના રહે છે. મનુષ્યની “ અહંતા ” હમેશને માટે પ્રભુના અસ્તિત્વમાં વિલય પામે છે !

શ્રી ચૈતન્યના મત પ્રમાણે ભક્તિ કરવાના પાંચ માર્ગ:—

ભક્તિ કેમ પ્રાપ્ત થાય તે વિશે સનાતન નામના એક શિષ્યને યોગ આપતાં શ્રી ચૈતન્ય કહે છે;

“ સત્સંગ, પ્રભુભક્તિ, શાસ્ત્રાભ્યાસ, નામબ્રહ્મણ, તીર્થવાસ; આ પાંચમાંથી કોઈ પણ એક શુદ્ધ હૃદયમાં પ્રભુપ્રેમ ઉત્પન્ન કર્યા વગર રહેશે નહિ. ”

શ્રીરૂપ ગોસ્વામી પણ ભક્તિરસામૃતસિધુમાં એનું એજ કહે છે.

*	*	*	*	*
*	*	*	*	*

—: સત્સંગ :—

દુ:સંગ ભક્તિમાં અંતરાયરૂપ છે તેમ સત્સંગ તેને સહાયરૂપ છે. ભક્તિનાં શાસ્ત્રોમાં હમેશાં ફરમાવવામાં આવે છે કે,

“ અપ્રાણિક અને વિષયલંપટ મનુષ્યોની સોજત કદી કરે નહિ, કારણકે જેમ એક આંધળો બીજા અંધોને દોરતાં તેમને ખાડામાં નાંખે છે, તેમ તેઓનો સંગ તમને નર્ક લઈ જશે. ”
(શ્રીમદ્ ભાગવત સ્કંધ ૧૧. અ. ૨૬. શ્લો. ૩.)

“ આત્મસંયમ કરવાને અશક્ત, મોહને પામેલા તથા શરીરનેજ સર્વસ્વ ગણનારા માણસોના સંગમાં કદી પણ રહો નહિ. ”
(શ્રીમદ્ ભાગવત સ્કં. ૩. અ. ૩૧. શ્લો. ૩૪.)

વળી “ પ્રભુભક્તિ કરવાની વિરૂદ્ધ એવા માણસોની તિરસ્કાર-

પાત્ર સોખ્મતમાં રહેવા કરતાં તો અગ્નિની જ્વાળાઓનાં પાંજરામાં રહેવું બહેતર છે. ” (કાત્યાયન સંહિતા.)

આપણાં ધાર્મિક પુસ્તકો તો સત્સંગનો મહિમા અને ભક્તિને માટે તેની આવશ્યકતા ઘણાજ ભાર સાથે એકે અવાજે પોકારી રહ્યાં છે.

બૃહત્ નારદીય પુરાણમાં કહ્યું છે કે,

“ભક્તના સંગમાં ભક્તિ વૃદ્ધિ પામે છે.” (અ. ૪. શ્લો. ૩૩)

વળી તેમાંજ લખ્યું છે કે, “જેમ સૂર્ય પોતાનાં કિરણોથી અંધકારનો નાશ કરે છે તેમ પવિત્ર સંત લોકો પોતાના વચના-મૃતોથી મનનો અંધકાર દૂર કરે છે. ” (અ. ૪. શ્લો. ૩૭.)

શ્રીમદ્ ભાગવતમાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન કહે છે કે, “ સાધુ પુરોહિતા સમાગમમાં મારી શક્તિ અને મારા ગુણો વિષે નિરંતર ચર્ચા થાય છે અને તેનાથી કર્ણ તથા હૃદયને આનંદ થાય છે. તેથી જો કોઈ મનુષ્ય એવી ચર્ચાનું શ્રવણ કરે તો તેના મનમાં પ્રથમ તો શ્રદ્ધા, પછી મારા ઉપર રતિ અને છેવટે ભક્તિ થાય છે. ” (સ્કંધ ૩. અ. ૨૫. શ્લો. ૨૫)

“ જ્યાં સુધી મનુષ્યનું હૃદય, ભક્તના ચરણની રજામાં પવિત્ર થાય નહિ, ત્યાં સુધી સર્વ ઐહિક ઇચ્છાઓનો નાશ કરવાવાળા પ્રભુપાદનો તે સ્પર્શ કરી શકતું નથી. ” (શ્રીમદ્ ભાગવત સ્કંધ ૭. અ. ૫. શ્લો. ૩૨.)

પણ સાધુઓને કેમ ઓળખવા એમ વાચકને સહજ શંકા થશે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે પોતેજ તેમનાં લક્ષણો નીચે પ્રમાણે ગણાવ્યાં છે;

“ જે માણસો સર્વ વાતે બેપંરવા હોય, હમેશાં નમ્ર અને

ભક્તિયોગ.

નિષ્પક્ષપાતી હોઈને જેમનાં હૃદય મારા ઉપરજ આસકત હોય, જેમને કોઈ પણ વસ્તુ તરફ આકર્ષણ હોય નહિ, જેમનામાં અહં-ભાવ હોતો નથી, વળી જેઓ સુખ દુઃખમાં ભેદ ગણતા નથી અને જેઓ અન્યની પાસેથી કંઈ પણ ગ્રહણ કરવાની ઇચ્છા રાખતા નથી. ” (શ્રીમદ્ ભાગવત સ્કંધ ૧૧. અ. ૨૬. શ્લો. ૨૭.)

વળી, “ દુઃખ સહન કરવા શક્તિમાન, સર્વ પ્રાણીપર સમ-દૃષ્ટિવાળા, શત્રુ વગરના, શાંત અને ચારિત્રવાન તેજ ખરા સાધુઓ જાણવા. ” (શ્રીમદ્ ભાગવત સ્કંધ ૩. અ. ૨૫. શ્લો. ૨૧.)

કોઈને એમ શંકા થશે કે આવા આદર્શભૂત માણસો તે ક્યાંથી મળે ? અલગત તેઓ ધણાજ દુર્લભ અને વિરલ છે ! પણ જો એવા સાધુની યોગમાં કોઈ સતત રહે તો કેટલાક તો એવા જરૂર મળી આવશે કે જેમનામાં આ ગુણો ખાસ કેળવાયલા હોય ! દાખલા તરીકે આપણામાંના ધણાખરા શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ કે નવદ્વીપના ચૈતન્યદાસ બાબાજી પાસે ધણીજ રહેલાઈથી જઈ શકે તેમ છે. અને આજ કાલ પણ મારા ધારવા પ્રમાણે સાધુઓ એટલા બધા દુર્લભ નથી, માત્ર આપણનેજ તેમને મળવાની તીવ્ર ઇચ્છા હોતી નથી. ગાંધીપુરના પવહારી બાબા, કે બનારસના ભાસ્કરાનંદને મળવું કંઈ એટલું બધું મુશ્કેલ નથી. વળી સાધુઓ દેશમાં મુસાફરી કર્યાજ કરે છે અને તેથી જેમને મળવાની ઇચ્છા હોય છે તેઓ તેમને જ્યારે મરજી હોય ત્યારે મળી શકે છે.

ધારો કે આપણને કોઈ એવો આદર્શભૂત સાધુ મળી ન આવે તો પણ એવાતો કેટલાક જરૂર મળી આવશે કે જેમણે પોતાના જીવનમાં ઉપર ગણાવેલામાંથી કેટલાક ગુણો ધરાવ્યા હોય. એવા

માણસોની સોજતથી પણ આધ્યાત્મિક ઉન્નતિમાં મદદ મળ્યા વગર રહેશે નહિ. કોઈ પણ માણસ જે સત્ય હૃદયથી શ્રી પ્રભુનું નામ લે તો તેનાં ચરણની રજ આપણે મસ્તકપર લેવી જોઈએ. તેવા માણસની સોજત આપણા ચારિત્રને રંગ લગાડ્યા વગર રહેશે નહિ.

સાધુઓની સોજતથી થતા લાભની સાળિતીમાં જનગાઢ અને માઘાઈ એ બેનો પાપી જીવનમાંથી છુટકારો થયો એ સત્સંગના પ્રભાવનો અચૂક પુરાવો છે.

નારદ મુનિ પોતે દાસીપુત્ર હતા અને તેમના શેઠે તેમને સાધુઓની સારવાર કરવાનું કામ સોંપ્યું હતું. સાધુઓના સમાગમની અસર વિષે તેમણે નીચે પ્રમાણે વ્યાસદેવને કહ્યું છે;

“ તે બ્રાહ્મણોની રજ લઈને હું તેમનું છાંડ્યું ખાતો હતો, તેથી મારાં બધાં પાપો નાશ પામ્યાં. આવી રીતે મારું હૃદય પવિત્ર થવાથી મને પ્રભુભક્તિ કરવાની ઇચ્છા થઈ આવી.

“ તેમની કૃપાથી તેઓ નિત્ય શ્રી કૃષ્ણનાં ચરિત્રનું ગાન ગાતા હતા તેનું શ્રવણ કરવાની મને રજ આપી અને તે ગાનનું પ્રેમથી શ્રવણ કરવાને લીધે મારામાં પ્રભુ પ્રતિ ભક્તિભાવ ઉત્પન્ન થયો.

“ આ પ્રમાણે શિયાળો ઉન્હાળો અને ચોમાસું, સાંજ અને સવાર મેં સાધુઓના મુખથી શ્રીહરિનાં ગુણગાનનું શ્રવણ કર્યું અને તેને લીધેજ હૃદયમાંથી સર્વ રાજસી અને તામસી વૃત્તિઓનો નાશ કરનાર શ્રીપ્રભુની ભક્તિ મારા હૃદયમાં ઉદ્ભવ પામી. ” (શ્રીમદ્ ભાગવત. ૨૬ઘ. ૧. અ. ૫. શ્લો. ૨૫-૨૬-૨૮.)

શ્રી ચૈતન્યના શિષ્ય શ્રી હરિદાસ બેનાપોલનાં જંગલમાં ભક્તિ કરતા હતા, તેમની ભક્તિમાં ભંગ પડાવવાનું કામ રામચંદ્રખાને

ભક્તિયોગ.

એક વેશ્યાને સોંપ્યું હતું. તે સ્ત્રી નિત્ય સાંજે હરિદાસની ઝૂંપડીનાં બારણાં આગળ જઈને બેસતી, અને મનમાં વિચાર કરતી કે જ્યારે હરિદાસ પૂજા અને ભજન કરી રહેશે ત્યારે હું અંદર જઈ તેને પતિત કરીશ. પણ હરિદાસ આખી રાત પ્રભુ ભજન-માંજ ગાળતા અને તે સ્ત્રીને આખરે થાકીને સવારે પાછા જવું પડતું. આમ કરતાં બે રાત્રિઓ પસાર થઈ ગઈ અને ત્રીજી રાત્રે દિવસ ઉગતા પહેલાં તે સ્ત્રી પૂરેપૂરી હારી ગઈ, અને ચોધાર આંસુઓ ઢાળતી હરિદાસને ચરણે પડી પોતાનાં અસંખ્ય પાપોથી બચાવવા માટે પ્રાર્થના કરવા લાગી. તે મંગળ પ્રભાતે ભક્તના સમાગમનો મહિમા તે વેશ્યાના જીવનમાં થયેલા મહાન ફેરફારને લીધે સ્પષ્ટ ઝળકી ઉઠતો હતો. કારણકે તે સ્ત્રી કે જે એકવાર આખા જનસમાજના ધિક્કારને પાત્ર હતી તે આજે સત્સમાગમના પ્રભાવે કરી એક પવિત્ર વૈષ્ણવ બની ગઈ. એટલુંજ નહિ, પણ તેણીનું નામ ચારે દિશાએ એક પવિત્ર સંત તરીકે આગળ જતાં પ્રખ્યાતિને પામ્યું અને સારા સારા વૈષ્ણવો પણ તેણીનું દર્શન કરવાને તેને ઘેર આવતા.* શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસને લીધે ધણાને આધ્યાત્મિક જીવન તરફ પ્રેરણા થઈ હશે, અને તેના પુરાવા ધણા મળી આવશે.

જો સાધુઓ ન મળી આવે તો ત્યાં સુધી મિત્રોએ એકઠા મળી આધ્યાત્મિક વિષયો પર ચર્ચા કરવાથી સત્સંગ જેવોજ લાભ થાય છે અને આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ પણ થશે.

*

*

*

*

*

*

*

*

* અશ્વિનીકુમાર દત્ત પોતે પણ સત્સમાગમના મહિમાનું એક ઉદાહરણ છે:—

અનુવાદક.

—: શ્રી કૃષ્ણ સેવા. :—

શ્રીકૃષ્ણ સેવાનો અર્થ અહિં વધારે વિસ્તૃત લેવાનો છે. તેનો અર્થ શ્રી પ્રભુની સેવા એવો થાય છે. શ્રી ચૈતન્યદેવ પાંચ પ્રકારની ભક્તિ ગણાવતાં “ શ્રીકૃષ્ણ સેવા ” એટલે “ શ્રદ્ધાથી અને ભક્તિથી ઇશ્વરની પ્રતિમાની પૂજા ” એમ અર્થ કરે છે. આવી રીતે મૂર્તિની પૂજા કરવાથી ભક્તિ વધે છે તેનાં ઘણાં ઉદાહરણો છે. અલબત્ત, શ્રી ચૈતન્ય દેવ કૃષ્ણની ભક્તિ વિષે કહે છે, પણ મનુષ્ય કોઈ પણ દેવની ભક્તિ કરવાને સ્વતંત્ર છે, અને તેમ કરવાથી છેવટે તેને ભક્તિ પ્રાપ્ત થશે. પ્રખ્યાત કવિ રામપ્રસાદ, રાજા રામકૃષ્ણ અને શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ કાલી માતાના ઉપાસકો અને ભક્તો હતા. પરમહંસ શ્રી રામકૃષ્ણે કાલીની ઉપાસના કરતાં કરતાં પ્રભુની અપૂર્વ ભક્તિનો પ્રસાદ મેળવ્યો હતો, અને જ્યારે તે અપૂર્વ સ્થિતિએ પહોંચ્યા ત્યારે તેઓ કેટલીકવાર માતાને સુગંધિ પુષ્પો ચઢાવી હાર પણ પહેરાવતા, વળી કેટલીકવાર તેના ચરણ-કમળમાં જવ, પુષ્પ અને ગિદ્વપત્ર મુકી આનંદના સાગરમાં મગ્ન થઈ જતા. તેઓ તે સમયે રામપ્રસાદ, કમલકાંત કે નરેશચંદ્રની બનાવેલી માતાની સ્તુતિઓ ગાતા. વળી ખીજે કોઈ પ્રસંગે હાથની અંજલિ કરી તે મ્હોટેથી પોકારતા, ‘ ઓ મારી મા ! મારા ઉપર કૃપા કર. જ્યારે રામપ્રસાદના ઉપર તેં કૃપા કરી તો પછી મારા ઉપર પણ શા માટે કૃપાવંત થતી નથી ? મને શાસ્ત્રો કાંઈ આવડતાં નથી, વળી હું કાંઈ પંડિત નથી, અને હવે પંડિત થવાની કે શાસ્ત્રો જાણવાની હું ઇચ્છા પણ રાખતો નથી. હે મા ! તારી કૃપા અને તારું સૌહાર્ય મને એકવાર બતાવશે કે નહિ ? તારું દર્શન તું મને એકવાર આપશે કે નહિ તે મને કહે ! મારું જીવન

ભક્તિયોગ.

મને અસહ્ય લાગે છે. મારે અષ્ટ મહા સિદ્ધિઓ જોઈતી નથી, મારે કીર્તિ નથી મેળવવી કે આ દુનિયામાં માન પામવું નથી, મારે તો ફક્ત એકવાર તારું દર્શન કરવું છે. ”

કેવું સુંદર અને કેવું ઉન્નત જીવન ! કાલી માતાની ભક્તિથી તે કેવળ નિષ્કામ-પ્રેમમય ભક્તિને પામી શક્યા. રામપ્રસાદ કવિ પણ આવીજ લાગણીથી ઉભરાતે હૃદયે બોલી ઉઠે છે કે, “ હે શિવ ! હે મહાદેવ ! તું અને તારી અર્ધાંગના બન્ને ગાંડાં થયેલાં છો અને વળી એક બીજો પણ તારા ચરણકમળ પાછળ ગાંડોતૂર બનેલો છે અને અને તે ગાંડો રામપ્રસાદ છે. ”

અંબરીષ રાજનું દૃષ્ટાંત પ્રતિમા પૂજવાથી ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે તેનું એક ઉત્તમ ઉદાહરણ છે.

“ તેણે પોતાનો આત્મા શ્રીકૃષ્ણનાં ચરણકમળનું ધ્યાન ધરવામાં, તેના અવાજ અને તેની વાણી પ્રભુના ગુણ ગાવામાં, તેના હાથ શ્રી હરિનું મંદિર વાળવામાં, અને તેના કાન તેણે શ્રી હરિના ગુણોનું કીર્તન તથા વાચન શ્રવણ કરવામાં રોક્યા.

“ વળી તેણે પોતાનાં નેત્રોને શ્રીહરિનું દર્શન કરવામાં, તેનું શરીર શ્રીકૃષ્ણના ભક્તોની સેવા કરવામાં, તેનું નાક શ્રીકૃષ્ણને ચઢાવેલી તુલસીનો સુવાસ લેવામાં સતત રોકી રાખ્યાં.

“ તેના ચરણો હમેશા મંદિરની આસપાસ પ્રદક્ષિણા કરવામાં, તેનું મસ્તક પ્રભુને નમવામાં, તે હમેશાં વાપરતો. તે જે કાંઈ સુખ-ભોગ કરતો હતો તે સુખ મેળવવા માટે નહિ, પણ પ્રભુની સેવા કરવા ખાતરજ કરતો, અને પોતે પ્રભુનો દાસ છે એ વાત અનુભવવા માટે કરતો. તેને ભક્તની સંગતિ બહુજ પસંદ હતી.

“ ધરખાર, સ્ત્રી, પુત્ર, મિત્ર, હસ્તિઓ, રથો, અશ્વો, સૈન્ય,

અસંખ્ય રત્નો હથિયારો, તથા અમૂલ્ય ખજાનો,—એમાંની કોઈ પણ વસ્તુને માટે તેના મનમાં બીલકુલ આસક્તિ નહોતી. ” (શ્રી-મદ્ ભાગવત. સ્કંધ ૯ અ. ૪. શ્લો. ૧૮-૨૦, ૨૭.)

આ પ્રમાણે કરવાથી ઉત્તમ ભક્તિને પ્રાપ્ત થઈ તેનું મન હમેશને માટે પ્રભુ સેવામાંજ આસક્ત રહ્યું.

મારા (અશ્વિનીકુમાર દત્તા) ગામડામાં એક ઘોષી લોકનો ગોર નામે રામકૃષ્ણ કરીને હતો. તેના ઘરમાં એક રાજરાજેશ્વરની મૂર્તિ હતી, અને તેની પૂજા તે દરરોજ કરતો હતો. આ પ્રતિમાની અવ્યાહત પૂજા કરવાથી તેના હૃદયમાં ભક્તિનો વિકાસ થયો. એક દિવસ બપોરને સમયે તેના ઘરમાં ઘણાં માણસો ભજન કરતાં હતાં તેનો અવાજ મારે કાને પડ્યો. “ એ ઘરમાં કાંઈ મોટા કિસ્સો પ્રસંગ હશે ” એમ મેં ધાર્યું અને હું ત્યાં ગયો. તે પ્રસંગે મારા જોવામાં જે કાંઈ આવ્યું તે હું કદી મારી જાંઘડીમાં ભૂલી શકીશ નહિ. તે રામકૃષ્ણના છોકરાની છોકરી જમીન ઉપર સુવાડેલી હતી, અને રાજરાજેશ્વરની મૂર્તિ વચમાં મૂકીને તેની આસપાસ પ્રભુગુણ ગાતી એક મંડળી ફરતી હતી. રામકૃષ્ણની આંખો અશ્રુથી પૂર્ણ હતી. થોડો સમય તે મંડળી જોડે ગાતો હતો અને વચમાં વચમાં તે છોકરી પાસે આવી તેને પ્રભુને ધરાવેલા પ્રસાદમાંથી કાંઈ આપતો હતો, અને પ્રભુને હાથ જોડીને કહેતો કે, “ જો તારે આ છોકરીને લેવીજ હોય તો તેને આને આ ક્ષણેજ લેઈ લે, કારણ કે આ સ્થળ હમણાં વૃંદાવનના જેવું પવિત્ર છે. ” જ્યારે મેં સાંભળ્યું કે તે છોકરીને કોલેરા થયો હતો અને આ બધું તેને માટેજ થતું હતું ત્યારે મારા આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહિ. થોડા કલાક સંકીર્તન થયા પછી છોકરીને પાછા ઓરડામાં લઈ ગયા. અને થોડા

ભક્તિયોગ.

કલાક પછી અમને ખબર મળી કે તે છોકરીને તદ્દન આરામ થઇ ગયો છે !

નિયમિત ધરની સેવા અને યજ્ઞ વગેરે કરવાથી હલકી કેટલિનાં માણસોને ભક્તિમાં મદદ મળે છે. જે લોકો મૂર્તિપૂજામાં માનતા નથી તેમણે “ શ્રી કૃષ્ણ સેવા ” એટલે પ્રકૃતિમાં પ્રભુનું દર્શન કરી તેનું ધ્યાન ધરવું. સૃષ્ટિના કર્તાનું મહાન કાર્ય આ વિશ્વ અને કુદરત જોઈને એવો કોણ હશે કે જેને સાનંદાશ્ચર્ય નહિ થાય ? પ્રભુ હમેશાં બાહ્ય જગતમાં પોતાનું જ રૂપ વ્યક્ત કરે છે. અગ્નિ, વાયુ, સૂર્ય સૌ પ્રભુની શક્તિનાં ભિન્ન સ્વરૂપો છે. જે માણસ પ્રકૃતિમાં વ્યક્ત થયેલ પ્રભુની શક્તિનો અભ્યાસ કરવામાં ગુંથાય છે, તે પ્રભુભક્તિને પામે છે. પાશ્ચાત્ય મહાનુભાવોમાં કવિ વર્ડસ્વર્થના જેવો બીજા કોઈએ પણ કુદરતમાં પ્રભુનો સાક્ષાત્કાર કર્યો નથી. તેણે પ્રભુનો સાક્ષાત્કાર કુદરતમાં કેવી રીતે કર્યો તે એના “Excursion” (એક્સકર્ઝન) નામના કાવ્ય ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે. અસલના આર્ય રૂપિએ ધર્મરત્નો સાક્ષાત્કાર કુદરતમાં સંપૂર્ણ રીતે કરતા હતા. શ્રીમદ્ ભાગવતમાં પ્રભુને પામવાનો એક માર્ગ નીચે પ્રમાણે વર્ણવ્યો છે; “ આકાશને, હવાને, અગ્નિને, જલને, આકાશના તારાઓને, સર્વ પ્રાણી માત્રને, ચારે દિશાઓને, વૃક્ષોને, નદીઓને, સાતે સમુદ્રોને,—તે સર્વે પ્રભુનાં સ્વરૂપો જ છે માટે તેમને સર્વને નમસ્કાર હો.” (શ્રીમદ્ ભાગવત સ્કંધ ૧૧. અ. ૨. શ્લો. ૧૫) આપણી આસપાસ આવી રહેલી કુદરત પ્રભુને લીધે જ અસ્તિત્વવાન છે અને તેને લીધે જ પ્રકાશે છે. “ પ્રભુ જળમાં તેમજ સ્થળમાં, સૂર્યમાં તેમજ ચંદ્રમાં વસે છે, આખું વિશ્વ તેનાથી વ્યાપ્ત છે. ”

સત્ય ભક્તિથી જ્યારે આપણે પ્રભુનું દર્શન પ્રકૃતિમાં કરીશું

ત્યારેજ આપણે પ્રભુને કહીશું કે, “ જેવી રીતે એકજ સૂર્યનાં અ-
નંત કિરણો આખા વિશ્વને પ્રકાશિત કરી મૂકે છે, તેવી રીતે તારો
જ અનંત પ્રેમ પાત પત્ની વચ્ચે દંપતી પ્રેમ રૂપે, અને માતા
પિતા અને સુત વચ્ચે વાતસલ્ય રૂપે વ્યક્ત થાય છે.”

“ પર્વત ઉપર ઠરેલાં વાદળાંઓ, ઉડેા આકાશનો ભૂરો ધુમટ
જ્યાં હું જોઉં છું ત્યાં તુંજ મને દેખાય છે. સૂર્યના કિરણોમાં પણ
તારોજ પ્રકાશ આવે છે, ચંદ્ર પણ તારોજ મહિમા પ્રકાશે છે.”

*

*

*

*

*

*

*

*

*

—: શાસ્ત્રાભ્યાસ. :—

શાસ્ત્રાભ્યાસથી ભકિતને પુષ્ટિ મળે છે. પ્રભુના ગુણોતું વર્ણન
આપેલું હોય તેવાં પુસ્તકો તથા ભક્તોનાં જીવન ચરિત્રોથી પૂર્ણ
એવાં પુસ્તકો વાંચવાથી માણસને ઘણી મદદ મળે છે. અને તેટલાં
માટેજ શ્રી ચંતન્યે પણ શાસ્ત્રાભ્યાસને ગણાવ્યો છે. આ જગતનો
ઇતિહાસ તથા સર્વ શાસ્ત્રો પ્રભુનો મહિમા ગાય છે અને ભકિત
ઉત્પન્ન કરે છે, અને તેથી એ બધા વિષયોનો સમાવેશ “ શાસ્ત્રા-
ભ્યાસ ” માં કરવો જોઈએ. જેલન નામના પ્રખ્યાત વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીને
પ્રથમ ઇશ્વરમાં આસ્થા નહોતી, પણ શારીરશાસ્ત્રમાં માનવદેહ-
ધર્મનો અભ્યાસ કરતાં કરતાં, તેણે શરીરની સુંદર અને આશ્ચર્યકા-
રક રચના જોઈ તથા નસો, હાડકાં, રનાયુઓ વગેરે શરીરમાં કેવી
રીતે જડાયાં છે તે જોયાં, અને તેથી તેનું હૃદય પ્રભુ માટે સંપૂર્ણ
માન અને આશ્ચર્યથી પૂર્ણ થયું; અને ત્યારથી તે એક ભક્ત
થયો, અને પ્રભુનો મહિમા દર્શાવવાને તેણે પુસ્તક પણ લખ્યું !
વળી જે લોકોને સત્સંગ દુર્લભ છે તેની ખોટ પણ શાસ્ત્રાભ્યાસ
પૂરી પાડે છે.

*

*

*

*

*

*

*

*

*

—: નામોચ્ચારણુ. :—

પ્રભુના નામનું સ્મરણ કરવું અથવા તો તેનું શ્રવણ કરવું:—
તેમ કરવાથી ભક્તિને મદદ મળે છે. ગૌરાંગ ચૈતન્યના જેવો ખીજા કોઈ પણ માણસે નામસ્મરણ ઉપર ભાર દીધો નથી. તેમણે વારંવાર કહ્યું છે કે, “ હરિનું નામ, હરિનું નામ, બસ હરિનું નામ, આ કલિયુગમાં તેના શિવાય ખીજો ઉપાય નથી. ”

સુમુદ્ધિરાયે જ્યારે શ્રી ચૈતન્યને પાપમાંથી છૂટવાનો માર્ગ પૂછ્યો ત્યારે તેમણે કહ્યું, “ એકજવાર પ્રભુનું નામ દેવાથી સઘળાં પાપોનો ક્ષય થઈ જાય છે, અને ખીજવાર દેવાથી તો શ્રીકૃષ્ણ આપણા પોતાના થઈ રહે છે. ”

હરિદાસ નામે શ્રી ચૈતન્યનો શિષ્ય એક પંડિત સાથે પ્રભુના ગુણુ વિશે વાર્તાલાપ કરતો હતો. “ ત્યારે એક કહે કે, ‘કૃષ્ણનું’ નામ દેવાથી પાપનો ક્ષય થાય છે, ’ વળી ખીજો કહે કે, ‘ તેમ કરવાથી મોક્ષ મળે છે, ’ પણ હરિદાસ કહે છે કે, એમાંનું કાંઈ થતું નથી; હરિનું નામ દેવાથી, તેના ઉપર પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય છે, અને પાપનો ક્ષય અથવા મોક્ષ પ્રાપ્તિ તો ગૌણ લાભ છે; જેવી રીતે સૂર્ય ઉગે છે ત્યારે અધકાર તો નાશ પામેજ છે પણ જગતના સર્વ પદાર્થો પણ દૃષ્યમાન થાય છે. ”

રીખવનો પુત્ર કવિ જનકને કહે છે કે, “ જે માણસ આખો જન્મારો હરિનું નામ ગાવાનોજ ધંધો લઈ ગેસે છે તેના હૃદયમાં પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય છે અને તેનું હૃદય દ્રવે છે. તે માણસ ઘડીકમાં હસે છે અને ઘડીકમાં રડે છે; વળી ખૂબો પાડે છે અને કદાચતિ નાચે છે; તે ગાડો થઈ જાય છે. તે કાંઈ સાધારણ માણસના જેવો હોતો નથી. પરમેશ્વરનું નામ વારંવાર ગાવાથી સર્વ પાપનો ક્ષય થાય છે અને પરમેશ્વર

પ્રત્યે પ્રેમ ઉદ્ભવે છે. (શ્રીમદ્ ભાગવત. સ્કં. ૧૧. અ. ૨. શ્લો. ૪૦).
પદાવલીમાં કહ્યું છે કે “ હરિના નામની જય યોલો ! તે
નામ અખિલ જગતને મંડન રૂપ છે. કારણ કે જગતના સર્વ
પાપનો ક્ષય તે નામ માત્ર દેવાથી થાય છે અને તે નામ ભવ-
સાગર પાર ઉતરવાને નૌકા રૂપ છે.” વળી “ હૃદયરૂપી દર્પણ
શ્રીહારના નામનું સ્મરણ કરવાથી સાદ્ થાય છે, અને તેનું
નામ પાપરૂપ વાસનાઓનો દાવાગ્નિ શાંત કરી નાંખે છે; અને
જેમ ચંદ્રના હૃદયથી કેતકી વિકસે છે તેમ હરિનું નામ માણસમાં
રહેલા પુણ્યનો વિકાસ કરે છે. અહો ! તે હરિનો નામોચ્ચાર તો
મનુષ્ય હૃદયમાં પૂરાઈ રહેલા આધ્યાત્મિક જ્ઞાનનો આત્મા છે. મનુ-
ષ્યજીવનના આનંદના પ્રસંગોમાં આ હરિના નામોચ્ચારનો પ્રસં-
ગ તો એક હર્ષની હેલિ સમાન છે. હરિનામનું પ્રત્યેક ચરણ અ-
મૃતમય સુખ અને સુવાસથી ભરપૂર છે. તે નામથી આત્મા આ-
નંદમાં મગ્ન થઈ જાય છે.” (પદાવલી).

મિત્રો ભેગા મળીને હરિનું ભજન કરે તેના કરતાં બીજા વ-
ધારે આનંદદાયક પ્રસંગ ભાગ્યેજ તેમને મળી શકે ! તેનાથી
હૃદય આનંદથી ભરપૂર થાય છે, અને શાંતિ પ્રાપ્ત થઈ સંસા-
રની દુઃખાઓ દૂર થાય છે. આ પ્રમાણે રોજ કરવાથી માણસ
પોતાના જીવનનો હેતુ નક્કી સાધ્ય કરી શકે.

• ગૌરાંગ ચૈતન્ય નીચે પ્રમાણે પોતાના શિષ્યોને સલાહ આપતાઃ
“ તુલ્યથી પણ વધારે નમ્ર હૃદયથી અને વૃક્ષથી પણ વધારે
ધીરજ ધરીને, કીર્તિની સ્પૃહા કર્યા વગર, સર્વને માન આપીને
હરિગુણનું ગાન કરો.”

ભજન કરતી વખતે અથવા નામોચ્ચાર કરતી વખતે, તે
નામથી પ્રભુનો જે ગુણ વ્યક્ત થતો હોય, અર્થાત્ જે ગુણ

ભક્તિયોગ.

તે નામથી દર્શાવાતો હોય, તે ગુણ ઉપર હમેશાં નજર રાખવી, નહિંતો બીલકુલ ફાયદો નહિ થાય.

હરિનું ભજન કે નામોચ્ચાર માત્ર મઝા કે ગમ્મત ખાતર કદી પણ હોવું જોઈએ નહિ, કારણકે તેમ કરવાથી યત્કિંચત્ પણ લાભ થતો નથી.

જો કોઈ માણસ પ્રભુનું નામોચ્ચાર કરવાનો નિશ્ચય કરે તો જે નામ તે પસંદ કરે તેના અર્થની પૂરેપૂરી માહિતી મેળવવી આવશ્યક છે, અને આ વાત નામોચ્ચારમાં ખાસ અગત્યની છે. મહાનિર્વાણતંત્રમાં પણ કહ્યું છે કે,

“ ઉપાસક જો મંત્રનો અર્થ કે ગુણ જાણતો ન હોય તો પછી તે એક લાખવાર પણ જપ્યાથી લેશ માત્ર ફળ પ્રાપ્ત થતું નથી. ”

લાયક ગુરૂ જો ઉપદેશ આપવાને મળી આવે, તો તેથી ઘણો ફાયદો થવાનો સંભવ છે અને જે માણસને યોગ્ય ગુરૂ મળી આવે તે ખરેખર ભાગ્યશાળી છે ! પણ જોને આવો કોઈ ગુરૂ ન મળી આવે તેણે પોતાને મનગમતું એક પ્રભુનું નામ પસંદ કરી લેવું અને તે નામનો જપ રોજ સાચા દીલથી કરવા માંડવો; કારણકે પ્રભુ સાચા ભક્તને યોગ્ય ગુરૂ મેળવી આપ્યા વગર રહેતોજ નથી. આ જપ કેવી રીતે કરવો તે શિષ્યોએ ધક્કી સારી રીતે ખતાવેલું છે;

“ ઈં એ આપણું ધનુષ છે, આત્મા છે તે ઉપાસકનું બાણ છે, બ્રહ્મ લક્ષ્ય છે; આ શરથી લક્ષ્યને સ્થિર મનથી વેધવાનું છે. જેવી રીતે તીર લક્ષ્યમાં ચોંટી જાય છે તેમ આત્મા બ્રહ્મમાં લીન થાય છે. ” (મુંડકોપનિષદ).

જપ કરવાને માટે હમેશાં સ્થિર મન જોઈએ. મનુ ભગવાન પણ જપ સિદ્ધિ વિષે કહે છે કે,

“ માત્ર કર્મકાંડ કે યજ્ઞયાગ કરવા કરતાં મ્હોટેથી પ્રભુ નામો-ચ્ચાર કરવો એ દશ ગણું સારું છે. વળી ધીમેથી તે નામનો જપ કરવો એ સોગણું વધારે ફલદાયક છે; અને કેવળ મનમાં જપ કરવો એ એક હજારગણું વધારે ફલદાયક છે.

“આશ્વલય પોતે યજ્ઞ કરે કે ન કરે તો પણ તેને મોક્ષ એકલા જપના સેવનથી મળી શકે. આશ્વલય તો સર્વ પ્રાણી તરફ સમાન પ્રેમદષ્ટિથી જ ઓળખાય છે. ” [મનુસંહિતા અ. ૨. શ્લો. ૮૫, ૮૭].

દહાડામાં જપ કરવા માટે નીચે આપેલો સમય સૌથી વધારે લાભદાયક છે;

૧. “ દિવસ ઉગતાં પહેલાંનો વખત આશ્વ મુહૂર્ત કહેવામાં આવે છે. ” તે સમય જપ કરવા માટે ધણો ઉત્તમ છે. ધાર્મિક મુસલમાનો પણ કહે છે કે, “ એ સમયે પ્રભાતના પવનની લહેરો પ્રભુનો પેગામ ભક્તને પહોંચાડે છે, અને ભક્તનો પેગામ-સદેશો-પ્રભુ પાસે લઈ જાય છે. ”

૨. મધ્યરાત્રિ.

૩. સાયંકાળ.

કુસાર્ણવ તંત્ર પ્રમાણે જપ કરવાનાં ઉત્તમ સ્થળો નીચે પ્રમાણે છે; “ પવિત્ર યાદગિરીવાળી કોઇ પણ જગ્યા, નદીનો કિનારો, ગુફા, પર્વત કે કોઇ પણ ઉંચી જગાની ટોચ, નદીઓનો સંગમ, પવિત્ર જંગલ, એકાંત બાગ, બિલ્વ વૃક્ષ અથવા ટેકરીની તળેટી, મંદિર, સમુદ્ર કિનારો, પોતાનું ગૃહ અથવા જ્યાં આગળ માણસના મનને

ભક્તિયોગ.

નિરાંત લાગે એવું કાંઈ પણ સ્થળ.” વળી તેજ અંથને આધારે નાસ્તિકજનોના વાસની જગ્યા, ખરાબ ચારિત્રવાળા માણસોનું સ્થાન, જંગલી જનાવરો અને હિંસક પ્રાણીઓના વાસની જગ્યા વગેરે જપને માટે નાપસંદ કરવી.

કપીરે પોતે સત્ય હૃદયથી કરવામાં આવતા જપથી કેવી અસર થાય છે તેનો અનુભવ કર્યો હતો; તે નીચે પ્રમાણે છે: “અહો ! ‘તું’ ‘તું’ કરતાં કપીર તારા રૂપજ થઈ ગયો છે; અને ધન્ય છે તારા નામનો મહિમા ! ગમે તે બાળુએ ફરીને જોઈ હું તો ત્યાં પણ ‘તું’ જ મને દેખાય છે.”

વળી, “હે પ્રભુ ! ‘તું’, ‘તું’ કરતાં કપીર તારામાંજ મળી ગયો. અને હવે ‘તું’ અને ‘હું’ એક થયાં છીએ. હવે મન તારાથી લેશ માત્ર પણ આધુ’ ખસતું નથી.” જપ કરવાથી આવી આનંદદાયક અવસ્થા ભક્તને મળે છે ! તેનું પોતાનું અસ્તિત્વજ દૂખી જાય છે અને તે પ્રભુ શિવાય બીજું કાંઈ પણ જ્ઞેતો નથી. તેને તો સધળું પ્રભુની વિભૂતિ રૂપજ દેખાય છે.

*

*

*

*

*

*

*

*

—: તીર્થવાસ-પવિત્ર સ્થળમાં વાસ.:—

પવિત્ર તીર્થની જગ્યાઓમાં રહેવાથી અથવા તો તેમની જગ્યા કરવાથી ભક્તિભાવ ઉપજે છે. તીર્થસ્થાન પવિત્ર શા માટે ગણાય ? કાશીખંડમાં કહ્યું છે કે, “તેજમીનમાં કે પાણીમાં કાંઈ અસાધારણ ગુણ હોય છે અથવા તો સાધુસંતોનો વાસ તે સ્થાનને પવિત્ર કરે છે.”

જ્વાલામુખી તીર્થમાં પર્વતની ટોચે ઉપરથી નીકળતી જ્વાળાઓ, સીતાકુંડનો ઉન્હો ઝરો, કેદારનાથની બરફથી ઢંકાયેલી ટેક-

રીઓ અને હરદારમાં પવિત્ર ગંગાનો સુંદર દેખાવ, એ સ્થળો
જેઝને એવો તે કોણ હોઈ શકે કે જેનું હૃદય તે મહાન પ્રભુની
બક્ષિત્રી નહિ દ્રવે ? એવો કોણ છે કે જેના મનમાં ઇંદાવનમાં
જઈને શ્રીકૃષ્ણનો વિચાર કરતાં, નવદ્વીપમાં ગૌરાંગ ચૈતન્યનાં કાર્યો
યાદ આવતાં, યુદ્ધગયામાં બોધિવૃક્ષ નીચે બેસતાં અને અગ્રોધ્યામાં
રામનાં સંસ્મરણો યાદ આવતાં પવિત્ર વિચારો નહિ ઉભરાય ?
આ સ્થળો માત્ર પવિત્ર સંસ્મરણોને માટેજ ઉપયોગી નથી. અરે !
આવે સ્થળે કેટલાએ માણસો આવીને સાધુ સંતોના સમાગમથી
અતુલ લાભ પ્રાપ્ત કરીને ગયા હશે !

×	×	×	×
×	×	×	×

—: આત્માર્પણ :—

શ્રીમદ્ ભાગવતમાં ભક્તિને ઉત્તેજન આપે એવું એક સાધન નીચે પ્રમાણે આપ્યું છે; “કાયાથી, વાચાથી, મનથી, ઇન્દ્રિયાથી, બુદ્ધિથી, આત્માથી કે પ્રકૃતિથી, જે જે કાર્ય કરે તે બધાં શ્રી કૃષ્ણને અર્પણ કરે.” (સ્કંધ. ૧૧. અ. ૨ શ્લોક ૩૬.)

શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતામાં શ્રી કૃષ્ણ અર્જુનને કહે છે કે,
 “જે કાંઈ તું કરે છે, તું જે આહાર કરે છે, તું જે કાંઈ યજ્ઞમાં
 હોમે છે, જે કાંઈ દાન કરે છે, અને હે અર્જુન ! તું જે કાંઈ
 તપ આચરે છે, તે સઘળું મને અર્પણ કર. ”

ઉપર ગણ્યાત્રેલાં સાધનો ભક્તિને પુષ્ટિ આપનારાં છે.

આ વિષય શ્રી કૃષ્ણ ભગવાને ઉદ્ધવને આપેલો ઉપદેશ આપી
બંધ કરીયું.

“ જે મનુષ્યો મારી કથા • શ્રદ્ધાપૂર્વક શ્રવણ કરે છે, માર્ગ

ભક્તિયોગ.

ભજન કરે છે અને સત્ય હૃદયથી મારી ભક્તિ કરે છે, મારી સ્તુતિ કરે છે અને ભાવથી મારું પૂજન કરે છે, મારા ભક્તો ઉપર પ્રીતિ રાખે છે, સર્વ પ્રાણી માત્રમાં મનેજ દેખે છે, તેના શરીરના અવયવો મારે ખાતર હલાવે છે, મારા ગુણ ગાવાને માટે બોલે છે, મન મનેજ અર્પણ કરે છે, પૈસો સુખ અને વૈભવની દરકાર કરતા નથી, વળી યજ્ઞ યાગાદિ, દાન સંધર્ભે મનેજ અર્પણ કરે છે, એટલુંજ નહિ પણ પોતાની જાતને પણ મને અર્પણ કરે છે, તેઓ મારી ભક્તિને પામે છે, અને મારી ભક્તિ પામ્યા પછી ખીજું ઇચ્છા કરવા જેવું શું બાકી રહ્યું ? ” (શ્રીમદ્ ભાગવત સ્કંધ ૧૧ અ. ૯ શ્લો. ૨૦-૨૪.)

x	x	x	x
x	x	x	x

—: મનની એકાગ્રતા. :—

પ્રભુભક્તિ એકાગ્રતા શિવાય થઇ શકેજ નહિ, અને ભક્તિમાં ફતેહ મેળવવા માટે એકાગ્રતા તદ્દન આવશ્યક છે. ભક્તાનું મન એ ભક્તિના માર્ગમાં એક મ્હોટો અંતરાય છે. આપણામાંથી ઘણા-ખરાને આ વાતનો અનુભવ થયો હશેજ. આપણે જઈને કોઈ મહાત્મા પાસે બેસીએ છીએ, અને કોઈ આધ્યાત્મિક પ્રસંગનું શ્રવણ કરતી વખતે આપણું મન તો ક્યાંએ ધર સંસારની નજીવી બાબતમાં ગોથાં ખાયા કરે છે, અને તે મહાત્માની વાણી આપણે માટે તો ભેંસ આગળ ભાગવત જેવી જ થઇ પડે છે. આપણે પ્રભુનું નામ દેવા માંડીએ છીએ અને આંગળી પરથી મથુરા ચાલ્યા જાય છે, અને હોઠ પણ નિયમિત રીતે ફફડે છે પણ આપણું મન ક્યાં ભટકે છે ? અહો ! તે તો આપણા બાહ્યો પાસેથી બાકું ઉઘ-

રાવવામાં રોકાયું છે ! આપણે સંકીર્તનમાં ભાગ લેવાને જઈએ છીએ, અને સંકીર્તન પણ ખરાખર રંગમાં જમ્યું છે. આપણા મિત્રો પર ભજનથી ઉંડી અસર થઈ છે પણ આપણું મન તો પ્રતિપક્ષી સાથે કેસ કેવી રીતે લઢવો તેની ગોઠવણ કરવામાં રોકાયું છે. વૃંદાવનમાં ગોવિંદજીના મંદિરમાં કથાનું શ્રવણ કરીએ છીએ, હૃદયમાં સારા વિચારો પણ આવે છે, પણ મન ક્યાં ભટકે છે ? અહો ! મન તો આપણા ધરના વાડામાં ફૂંચે જોવાવવાના વિચારોમાં ગુંથાયું છે ! આપણે સૂત્ર જતાં પહેલાં પ્રભુની પ્રાર્થના કરીએ છીએ, પ્રભુ આપણી સમીપ આવે છે, પણ આપણું ક્યાં ફેકાણું છે ? અરે ! મન તો આપણા ભાગીદાર સાથે એક આમલીના ઝાડની બાબત તકરાર કરવામાં રોકાયેલું હોય છે ! આ પ્રમાણે ભટકતું મન ભક્તિના માર્ગમાં મહાન અંતરાયરૂપ છે !

ઉપર બતાવેલા ઉપાયોનો ચોટો વખત અભ્યાસ કરવાથી ભટકતું મન સ્થિર થશે, પણ પતંજલિ રૂપિએ એકાગ્રતા પ્રાપ્ત કરવાના આઠ ઉપાયો બતાવ્યા છે તે નીચે આપેલા છે;

૧. ચંચલ વૃત્તિ અટકાવવા માટે મનને હમેશા એકજ સિદ્ધાંત ઉપર લગાડવાની જરૂર છે. મનને એકજ વસ્તુ ઉપર યોગાડવાથી, માણસનું મન ભટકવાની ટેવ છોડી દઈ એકાગ્રતા પ્રાપ્ત કરે છે.

૨. સુખી લોકોને માટે મૈત્રી, દુઃખી મનુષ્યો તરફ દયા ભાવ, પાપી તરફ ઉદાસીનતા રાખવાથી મન પ્રકૃષ્ઠિત થાય છે.

ક્રોધ, દોષ વગેરે લાગણીઓ મનને ભ્રમાવે છે પણ પ્રેમ, દયા-ભાવ વગેરે સાદૃશ્ય લાગણીઓથી સદૃશી કટુતા દૂર થાય છે, અને મન આનંદમાં રહે છે, અને તેથી એકાગ્રતાને મદદ મળે છે.

ભક્તિયોગ.

૩. પ્રાણાયામ કરવાથી એકાગ્રતા વધે છે. ઇન્દ્રિયો જ્ઞાન-તંતુઓને આધારે કાર્ય કરે છે. માટે મનુષ્યે જ્ઞાનતંતુઓની કાર્ય-શક્તિને પોતાના સંયમમાં લાવવી જોઈએ. પ્રાણાયામનો અભ્યાસ કરવાથી મન એકાગ્ર થાય છે. પ્રાણાયામ કરવાને કોઈ અનુભવી માણસની જરૂર છે.

૪. ઘણીવાર સ્થૂણ પદાર્થોપર દૃષ્ટિ સ્થિર કરવાથી મન એકાગ્ર થાય છે.

૫. જ્યારે મન શોક રહિત કે આનંદથી ભરપૂર હોય છે ત્યારે એકાગ્ર થાય છે.

૬. જ્યારે ઇન્દ્રિયના ભોગની ઇચ્છા નાશ પામે છે ત્યારે મન એકાગ્ર થાય છે.

૭. કોઈ એકાદ દિવસની નિદ્રા કે સ્વપ્નને યાદ કરવું એ પણ એકાગ્રતાને મદદ આપે છે.

૮. પોતાની રચિતે કાવતા એવા કોઈ પણ પદાર્થનું ધ્યાન કરવું. (પાતંજલ યોગસૂત્ર. પાદ ૧. સૂત્ર ૩૨-૩૯.)

આપણને જે પદાર્થ આનંદ આપે તેનું ધ્યાન કરવાથી તન્મયતા વધે છે. માણસ પોતાનું મન ચંદ્ર ઉપર સ્થિર કરે કે શરીરનાં નાડીચક્રો પર ચોંટાડે, તો તેથી પણ મન સ્થિર થાય છે. માણસને હમેશાં પોતાની બહાલી વસ્તુ ઉપર વિચાર કરવાનું બહુ ગમે છે, અને એવા કોઈ પણ પદાર્થ ઉપર ધ્યાન કરવાથી એકાગ્રતા વધે છે. પણ તે પદાર્થ વિષયવાસનાનો કે કુદૃષ્ટ વિકારનો પદાર્થ હોવો જોઈએ નહિ. કારણ કે તેમનું ચિંતન કરવાથી તો મન હિચકું ભટકે છે !

- એકાગ્રતા શુદ્ધ પ્રેમના કોઈ પણ પદાર્થ ઉપર વિચાર કરવાથી

વધે છે તેનું એક ઉદાહરણ નીચે આપીએ છીએ.

એક વિદ્યાર્થી ગુરૂ પાસે વિદ્યાભ્યાસ કરવા ગયો. ગુરૂને માલુમ પડ્યું કે શિષ્યનું મન હમેશાં પાઠની બહાર ભટકતું અને તેણે શિષ્યને પૂછ્યું, “ તારું મન ક્યાં ભટકે છે ? ” તું બેધ્યાન કેમ જણાય છે ? ” તે શિષ્યે ઉત્તર આપ્યો, “ મહારાજ ! મારે ઘેર એક સુંદર બેંસ છે, તે મને બહુજ ગમે છે અને જ્યારે જ્યારે હું બસવા બેસું છું ત્યારે ત્યારે મને તેનોજ વિચાર આવે છે. ” પછી ગુરૂએ તેને અભ્યાસ બંધ કરવાનું કહી, તેની બેંસ ઉપરજ વિચાર કરવાની છૂટ આપી. પછી શિષ્યે તે પ્રમાણે રાત દિવસ બેંસના ઉપરજ વિચાર ચલાવ્યા કર્યા. આ પ્રમાણે થોડો સમય વ્યતીત થયા પછી એક દિવસ ગુરૂ પોતાની ન્હાની સરખી ઓરડીમાં બેઠા હતા અને ત્યાંથી તેમણે પોતાના શિષ્યને અંદર આવવા કહ્યું, એટલે તે શિષ્ય નાના સરખા બારણામાંથી ઓરડીમાં દાખલ થયો. પણ ગુરૂને લાગ્યું કે હજી આ શિષ્ય અભ્યાસ કરવાને લાયક થયો નથી. એટલે પાછું તેને પોતાના મન ગમતા વિચારો કરવાને રજા આપી. વળી પાછા થોડા દિવસ એજ પ્રમાણે ગયા અને પાછા ગુરૂએ તેની તે ઓરડીમાં બેસીને શિષ્યને અંદર આવવા કહ્યું; પણ શિષ્યે જવાબ આપ્યો, “ હું અંદર કેવી રીતે આવું ? મારાં શિંગડાં આ બારણામાંથી અંદર નહિ આવે ! ” ગુરૂએ હવે જાણ્યું કે શિષ્યનું મન બરાબર તદ્દત્તીન થઈ ગયું છે એટલે પછી તેમણે કહ્યું, “ આવ ! તું ચાલ્યો આવ ! હું તારાં શિંગડાંને બારણામાં ભરાવા નહિ દઉં. ” પોતાની બેંસના ઉપર વિચાર કરતાં કરતાં તેનું મન એવું તો એકાગ્ર થઈ ગયું કે તે અદ્ય સમયમાં એક પ્રખ્યાત વેદવિશારદ થયો.

ભક્તિયોગ.

વળી ત્રાટકમુદ્રા એટલે નેત્રોને કોઈ એક પદાર્થ ઉપર સ્થિર કરવાથી પણ એકાગ્રતા વધે છે.

*

*

*

*

*

*

*

*

છેવટમાં, ભક્તિમાર્ગને માટે એકાદ બોલ બાધી રહે છે. ઉપર ગણાવેલા ઉપાયોનો અભ્યાસ કરવાથી ઇશ્વરના દર્શન કરવાનો કાંઈ હક્ક કોઈને પ્રાપ્ત થતો નથી, અથવા માણસ પોતાની શક્તિ માત્રનોજ વ્યય કરી તેને પ્રાપ્ત કરી શકે એમ પણ ધારવાનું નથી. ભક્તિમાર્ગમાં તો માણસ જેટલું કરે તેટલું આપ્યું છે; કારણ કે ગમે તેટલી મહાન હોય છતાં પણ આખરે માણસની શક્તિ પરિમિત નથી શું ? પણ પ્રભુ પોતાને અનન્ય ભક્તિથી ચ્હાનારને હમેશાં પોતાનું સ્વરૂપ પ્રકટ કરે છે. તેથીજ માણસોને કાંઈ પણ આશા રહે છે. એક સમયે યશોદાએ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને દોરડાંથી બાંધવાને માટે નિશ્ચય કર્યો પણ દોરડું બે આંગળ દૂંકું પડ્યું. તેણી વધારે દોરડાં લાવી છતાં પણ બે તસુ વળી દૂંકું પડ્યું. પછી આખા ઘરનાં બધાં દોરડાંઓ ભેગાં કરીને લાવી છતાં એ પાંદુરું દૂંકું પડ્યું ! આ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણને બાંધી શકી નહિ ! પછી યશોદાને આશ્ચર્ય લાગ્યું કે, “ આ શું કહેવાય ? ” પણ એટલામાં “ દયા ભાવથી પોતાની માતાના શરીર પર પરસેવો નીકળતો જોઈ, તેના મસ્તકના અંબોડા પર બાંધેલો ગજરો સરી પડતો જોઈ પોતાની જાતેજ બંધાયા.

“આ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણે બતાવ્યું કે જહા અને જહાડના પોતે ઇશ્વર હોવા છતાં પણ પોતે કોઈની આજ્ઞા પાળવાને બંધાયા નહોતા. પણ પોતાની ભક્તિ કરે તેને તે પોતે વશ થાય છે.”

(શ્રીમદ્ ભાગવત સ્કંધ ૧૦ અ. ૯. શ્લો. ૧૮-૧૯.)

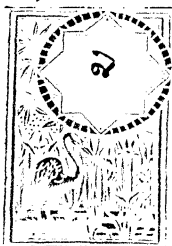
પોતાની શક્તિ, તપશ્ચર્યા કે લક્ષ્મિથી કોઈ પણ માણસ પ્રભુને પ્રાપ્ત કરી શકે નહિ. પણ જે માણસ પોતાના સઘળા પ્રયત્નો તૃણના જેવા નજીવા ગણી નમ્રતાથી કામ કર્યા જાય છે, અને પોતે એમ માને છે કે એની કૃપા વિના પ્રભુપ્રાપ્તિ થશેજ નહિ તેજ માણસના આત્માની તીવ્રતા તરફ જોઈને પ્રભુ તેને પોતાના કૃપા-કદાક્ષથી તારે છે !

પ્રકરણ ૧૭ મું.

ભક્તનાં લક્ષણ અને ભક્તિની સીડીનાં પગથીયાં.

લોકોને સ્વાભાવિક રીતેજ ઈશ્વર કૃપાથી પ્રભુ-પ્રાપ્તિ થાય છે તેમની વાત કોરે મૂકીને, આપણા જેવા સામાન્ય માણસોએ તો ભક્તિ મેળવવાને ખાસ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. ભક્તિનાં બીજ કેવી રીતે રોપાય છે તે વિષે તો આગળ પુરતું કહેવામાં આવ્યું છે. હવે તે ફળપ્રાપ્તિ કેવી રીતે થાય છે,

અને ભક્તિ પરિપાકને કેવી રીતે પામે છે, અને ભક્તનાં જીવનમાં કયા કયા સંજોગો ધીમે ધીમે ક્રમે ક્રમે જહાર આવે છે તેનો આપણે વિચાર કરીશું.

શ્રીમદ્ ભાગવતમાં હાખી નામના રૂપિએ ભક્તના ત્રણ પ્રકાર પાડેલા છે:—૧. ઉત્તમ, ૨. મધ્યમ, ૩. કનિષ્ઠ.

“જેઓ માત્ર પ્રતિમાની પૂજા કરે છે, પણ પ્રભુના ભક્તો પર કે બીજા કોઈ પર આસ્થા રાખતા નથી તેઓ કનિષ્ઠ વર્ગના

ભક્તો. છે.” (શ્રીમદ્ ભાગવત સ્કંધ ૧૧ અ. ૨, શ્લોક ૪૭.)

જેઓ મૂર્તિને માનતા નથી પણ જેમનાં હૃદયમાં પ્રભુને વિષે કાંઈક આકર્ષણ થવા લાગ્યું છે, અને જેઓએ પ્રભુની ભક્તિ કરવાની શરૂઆત કરી છે, પણ જેમનાં હૃદયમાં આસ્થા નથી તેઓ પણ આ વર્ગમાં આવી જાય છે. આવા લોકો કનિષ્ઠ ભક્તો છે, કારણ કે જ્યાં જ્યાં પોતાનો સ્વાર્થ સધાય એમ હોય, ત્યાં આગળ આવા લોકો પાપ કરવાને ભાગ્યેજ અચકાય છે. તેમને હજી દાન અને દયા શીખવાનાં હોય છે, હજી અભિમાનથી તેઓનું હૃદય ભરેલું હોય છે, અને ખાસ કરીને વેર લેવાની લાગણી તેમનામાં વધારે હોય છે. ક્રોધ, મોહ અને લોભ પણ તેઓમાં હોય છે. માત્ર ઇશ્વરને માટે યત્કિંચિત્ ભાવ ઉત્પન્ન થયો હોય છે એટલે દક્ષ ક્ષેત્ર તૈયાર છે એમ ગણી શકાય.

મધ્યમ કોટિના ભક્તનાં લક્ષણો નીચે પ્રમાણે છે.

“જેની પ્રભુપર પ્રીતિ છે અને જે તેના ભક્તોપર પણ પ્રેમની દૃષ્ટિથી જુએ છે, તથા જે શત્રુ તરફ ઉદાસીન વૃત્તિ રાખે છે તે મધ્યમ પ્રકારનો ભક્ત છે.” (શ્રીમદ્ ભાગવત સ્કંધ ૧૧. અ. ૧૧. શ્લોક ૪૬).

આવા માણસને ભક્તિની ઉચ્ચ કોટિ પ્રાપ્ત થયેલી જાણવી. પ્રથમ પ્રભુને માટે લાગણી હતી તે હવે પ્રેમના રૂપમાં પરિણામ પામેલી હોય છે. વળી પ્રભુના ભક્તને સાધુ પુરોના સમાગમમાં પ્રણુ રતિ ઉત્પન્ન થાય છે. અજ્ઞાન માણસોને માટે તિરસ્કારને બદલે દિલસોજી ધરાવે છે, અને શત્રુને માટેની વેર અને ઝેરની લાગણી હવે તેમનાં વર્તન તરફ અને તેમનાં કર્મો તરફ બેદરકારી અને અનાદરના રૂપમાં ફેરવાઈ જાય છે. પરંતુ હજી

ભક્તિયોગ.

ભાક્તાનું પૂર હૃદયમાં આવ્યું નથી, અને હૃદય તે પૂરમાં તણાયું નથી.

ઉત્તમ ભક્તનાં લક્ષણો વળી જૂદાં છે.

“જે પોતાની જાતમાં અને બીજા માણસોમાં બીજકુલ ભેદ-ભાવ રાખતો નથી, અને પારકાની માત્રમિલકત તરફ જાણે તે પોતાનીજ હોય તેમ વર્તન કરે છે, અને સર્વ પ્રાણી માત્રને માટે સમભાવ રાખે છે, તથા જોણે પોતાનું મન અને આવેશોને વશ કર્યા છે તે સર્વોત્તમ ભક્ત છે.

“વળી, જે માણસ અખિલ જાતમાં પ્રભુની શક્તિનોજ આ-વિર્ભાવ જુએ છે, અને પ્રાણીમાત્ર પ્રભુમય જીવન ગુજારે છે એવું અનુભવે છે, તે ઉત્તમ ભક્ત છે.” (શ્રીમદ્ ભાગવત સ્કંધ ૧૧. અ. ૨. શ્લો. ૫૨-૫૪.)

વળી, “સંસારની સુખ દુઃખની ઘટમાળને જે વિષ્ણુની માયા-રૂપ જાણે છે, અને જે ઇન્દ્રિયજન્ય સુખોનો અનુભવ કરતો છતાં તે ભોગોથી આનંદ કે શોક પામતો નથી તે ભક્ત ઉત્તમ છે.

“જે હરિની અનન્ય ભક્તિવડે કરીને જન્મ, મરણ, તૃષા, દુઃખ, કલેશ કે ભયથી પરાજય પામતો નથી, કારણ કે તે સંધળાં તો માત્ર શરીર, ઇન્દ્રિય, મન અને બુદ્ધિનેજ અસર કરી શકે છે; વળી જેના મનની એક પણ કામના ઐહિક સુખની પ્રા-પ્તિને માટે હોતી નથી, જે ભગવાન ઉપર સંપૂર્ણ ભરોસો રાખે છે, તે ભક્ત શ્રેષ્ઠ છે.

“જે માણસ પોતાના કુળનું, જાતનું, કાર્યનું કે સ્થિતિનું કદી પણ અભિમાન કરતો નથી તે પ્રભુને પ્રિય છે.

“દેવતાઓ પણ જેને પામવાને મથે છે, એવા શ્રી પ્રભુનાં ચરણકમળમાંથી પોતાનું હૃદય ત્રૈલોક્યના રાજ્યને માટે પણ જે

એક ક્ષણ પણ ખસેડતો નથી; અર્થાત્, સર્વ વાસનાઓનો ત્યાગ કરી જે મનુષ્ય પોતાનું હૃદય પ્રભુનાં ચરણોમાં સતત આસક્ત રાખે છે તે ભક્તોમાં ઉત્તમ છે.” (શ્રીમદ્ ભાગવત સ્કંધ ૧૧. અ. ૨. શ્લો. ૪૮-૫૦).

“હરિનાં ચરણકમળના પ્રતાપથી જેના હૃદયમાંથી કામ અને કામનાઓ નાશ પામેલાં છે, તેના માણસના હૃદયમાં સંસારની ક્ષુદ્ર વાસનાઓ કેવી રીતે વાસ કરી શકે? એકવાર શાંત ચંદ્રનો શીતળતાદાયી ઉદય થયા પછી વળી સૂર્યનો તાપ કેવી રીતે સંતાપ આપી શકે?

“જે માણસ નિષ્કામ પ્રેમનાં બંધનથી હરિનાં ચરણકમળ સાથે બંધાયો છે, અર્થાત્, હરિનાં ચરણકમળ ઉપર જે અનન્ય પ્રેમ રાખે છે, તેને ઉત્તમોત્તમ ભક્ત ગણવો.” (શ્રીમદ્ ભાગવત સ્કંધ ૧૧. અ. ૨.)

વળી શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં શ્રી કૃષ્ણ ભગવાને નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે;

“કોઈ પણ પ્રાણીના ઉપર જેને લેશ પણ દેવ નથી; જે કર-ણાંશુ, નિર્મમ, અહંકાર વગરનો, ક્ષમાવાન અને સુખ દુઃખમાં સમાનભાવવાળો, હમેશાં સંતોષી, મને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાવાળો, આત્મસંયમી, દૃઢ નિશ્ચયવાળો છે; વળી જેણે પોતાનું મન અને શુદ્ધિ મને અર્પણ કરેલાં છે અને જે મારો ભક્ત છે તે મને પ્રિય છે.

“જે માણસનું મન સંસારનો દેવ કરતું નથી, અને જેનો ત્યાગ સમાજ કરતો નથી; જે હર્ષ, શોક, ભયરહિત છે તે મને પ્રિય છે.

“જેને અપેક્ષા નથી; જે પવિત્ર છે, દક્ષ છે, ઝડપવાળો છે, ઉદાસીન છે અને વ્યથારહિત હોઈ સર્વાંભનો ત્યાગ કરનાર છે તે મને પ્રિય છે.

અકિતયોગ.

“ વળી જેને દ્વેષ કે હર્ષ થતો નથી, તથા જે શોક કે ઇચ્છા રહિત છે, અને શુભાશુભ પરિણામોમાં સમભાવવાળો છે, એવો મારો ભક્ત મને પ્રિય છે.

“ જે રાત્રુ તથા મિત્ર તરફ સમદષ્ટિ છે, અને માનાપમાનમાં, શીતોષ્ણમાં, સુખ દુઃખમાં સમદષ્ટિવાન અને આસક્તિ રહિત, મૌન રાખનાર, યદ્યદ્યએ પ્રાપ્ત થાય તેમાં સંતોષ માનનાર, સંસારની ચિંતા વગરનો, દૃઢ મનવાળો છે તે ભક્ત મને પ્રિય છે. ” (શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા. અ. ૧૨-શ્લો. ૧૩-૧૯.)

વળી ઉદ્ધવને શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને ઉત્તમ ભક્તનાં લક્ષણ નીચે પ્રમાણે કહ્યાં છે, “ આપવા છતાં પણ જે પરમભક્તો કુંવલ્ય મોક્ષની ઇચ્છા પણ કરતા નથી, તેવા પવિત્ર અને ધીર ભક્તો મને પ્રિય છે. ” (શ્રીમદ્ ભાગવત સ્કં. ૧૧. અ. ૨૦ શ્લો. ૩૪.)

એક ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાની વાત એ છે કે કોઈ પણ સ્થળે ભક્તનાં લક્ષણ ગણાવતાં સંસારનો ત્યાગ કરવાનું કહેવામાં આવ્યું નથી. શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને અર્જુનને સંસારનો ત્યાગ કરવાનું કહ્યું નથી એટલુંજ નહિ પણ સંસારનો ત્યાગ કરવાની સાફ ના કહેલી છે. સુખદુઃખ, મિત્ર અને અરિ, માન અને અપમાન સધળાંમાં સમાન રહીને મન-માંથી સંસારની ઇચ્છાઓનો ત્યાગ કરીને સંસારનાં સધળાં કર્મો કરવાની આજ્ઞા આપેલી છે. શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને દુર્યોધન સામે યુદ્ધ કરવાની આજ્ઞા આપી, પણ તે તેના પર વેર લેવા માટે નહિ-પણ માત્ર ક્ષત્રિય તરીકે તેની ફરજ બજાવવા માટેજ. અલ્પજ્ઞ, આપણી ફરજો અદા કરતાં એવા ઘણા પ્રસંગો આવશે કે જ્યારે આપણે પાપ અને અન્યાયની સામે યુદ્ધ કરવું પડશે. પાપી અને અન્યાયી-

ભક્તિની સીડીનાં પગથીયાં.

ઓને શિક્ષા પણ દરી પડશે અને કેટલાકને તો શારીરિક શિક્ષા પણ કરવી પડશે ! પણ તેને પ્રસંગે હૃદયમાં ક્રોધ કે દ્વેષ કે વેરની લાગણીને બીજકુત્ર પ્રવેશ કરવા દેવો નહિ.

*

*

*

*

*

*

*

*

*

કનિષ્ઠ ભક્ત ક્રમે ક્રમે ઉત્તમ ભક્ત કેવી રીતે થાય છે તે હવે આપણે જોઈએ. શ્રીમદ્ ભાગવતમાં ઉદ્ધવને શ્રી કૃષ્ણ કહે છે કે,

“ મારા જે ભક્તો આત્મસંયમ કરી શકતા નથી તેઓ મારી ભક્તિને યોગે કરીને આવેગોથી પરાજય નહિ પામે.

“ જેમ અગ્નિ પોતાની શિખાથી ઇન્ધનને ભસ્મ કરી નાંખે છે, તેવીજ રીતે મારા પ્રત્યેની ભક્તિ પણ સર્વ પાપનો સમૂહો નાશ કરે છે. ” (શ્રીમદ્ ભાગવત સ્કં. ૧૧ અ. ૧૪. શ્લો. ૧૯.)

જેમ જેમ માણસ ભક્તિમાં આગળ વધે છે તેમ તેમ તેનામાં પવિત્રતા પણ આવે છે. પ્રભુ પ્રત્યેનો પ્રેમ પ્રભુનાં ગુણોનું અનુકરણ કરવાને આપણા હૃદયમાં ઇચ્છા ઉત્પન્ન કરે છે. વળી જે માણસ પ્રભુ પર પ્રેમ રાખે છે તેને પ્રભુ ક્રમે ક્રમે પોતાની જાતનો સાક્ષાત્કાર કરાવે છે. પરમેશ્વર પોતે દોષરહિત અને પરમપવિત્ર છે તો તે દોષરહિત પ્રભુને સ્હાનાર માણસ પોતાને પાપના છાંટા લાગવા દેશે ખરો કે ? મનુષ્યનો સ્વભાવજ છે કે પોતાને ગમતી વસ્તુનું અનુકરણ કરવું, અને તેથી પ્રભુના ગુણોનું વધારે ને વધારે અનુકરણ તેનો ભક્ત કર્યા વગર રહેશે નહિ. વળી પ્રભુ આનંદસ્વરૂપ છે અને જ્યારથી આપણે તેને સ્હાવા માંડીએ છીએ ત્યારથી આપણું હૃદય આનંદથી ઉભરાય છે. પણ સઘળી પાપવૃત્તિઓ એ આનંદનો નાશ કરે છે એટલે માણસ તે વૃત્તિઓનો ત્યાગ કરે છે. જેમ જેમ ભક્તિ વૃદ્ધિને પામે છે તેમ તેમ પાપનો નાશ

ભક્તિયોગ.

થવો જ જોઈએ. શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન અર્જુનને કહે છે કે,

“આ મારી દૈવી માયા દુસ્તર છે, અને જે લોકો મારે શરણે આવે છે તેઓજ એ માયાને પાર કરી શકે છે.” (શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા અ. ૭. શ્લો. ૧૪.)

સનાતન નામના પોતાના શિષ્યને શ્રી ચૈતન્યે નીચે પ્રમાણે બોધ આપ્યો હતો:

“ધનપ્રાપ્તિથી ભોગેચ્છાઓને તૃપ્ત કરી શકાય છે અને ઇચ્છાઓ તૃપ્ત કરી શકાય છે, અને ઇચ્છાઓ તૃપ્ત થતાં આપણા મનમાં ઉત્પન્ન થતી તાંગી કે જરૂરીયાતની લાગણીઓનો નાશ થાય છે; તેવીજ રીતે પ્રભુની ભક્તિથી પ્રભુનો પ્રેમ પ્રગટે છે અને પ્રેમનો સ્વાદ લેતાંજ સધળાં સંસારનાં દુઃખોનો અંત ખચીત આવે છે.”

વળી ભક્તિથી માણસના હૃદયમાં એવી કોઈ શક્તિ આવે છે કે તેનાથી અજ્ઞાન હમેશાં દૂર થાય છે.

“જેવી રીતે દાવાનળ જંગલમાંના સર્પોને બાળીને ભસ્મ કરી નાંખે છે તેવી રીતે ભક્તિ અજ્ઞાનનો નાશ કરે છે.” (પદ્મપુરાણ).

અજ્ઞાનના નાશની સાથે શ્રદ્ધા વૃદ્ધિ પામે છે, અને શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થતાં હરિના ગુણનું શ્રવણ કરવાથી ધ્યાન કરવાની ઇચ્છા થઈ આવે છે, અને ધ્યાનને લીધે આકર્ષણ અને આકર્ષણથી પ્રેમ થાય છે. શ્રીરૂપ ગોસ્વામી ભક્તિરસામૃતસિંધુમાં કહે છે,

“પ્રથમ સત્સંગ માટે માન, ત્યાર પછી તેને માટે ઇચ્છા, અને તેમાંથી ભક્તિ, અને તેને પરિણામે પાપનો ક્ષય, અને પાપના ક્ષયને લીધે શ્રદ્ધા, અને છેવટે નિષ્કામ પ્રેમ.”

વળી બીજે સ્થળે તેમણે લખ્યું છે કે,

“પ્રભુ પ્રતિ લાવ એ તેના પ્રત્યેના પ્રેમનું પહેલું પગથાયું છે.”

લકિતની સીડીનાં પગથીયાં.

“ પ્રભુને માટે ભાવ એટલે શું ? ” એવું કોઈને લાગશે. તેનો અર્થ નીચે પ્રમાણે છે; “ જે લાગણીથી હૃદય શુદ્ધ સાત્ત્વિક ગુણોથી ભરપૂર થાય અને જેનાથી પવિત્ર ભાવનાઓનો હૃદય થઈને હૃદયમાંથી સર્વ પાપવૃત્તિ નાશ પામે અને જે લાગણી પ્રેમની પ્રતિકૃતિ રૂપ હોય તેને ‘ ભાવ ’ કહે છે. ”

શ્રીરૂપ ગોસ્વામીના મત પ્રમાણે જે માણસમાં પ્રભુ પ્રત્યેનો ભાવ અદ્ય સમયથીજ શરૂ થયો હોય છે, તેનાં લક્ષણો નીચે પ્રમાણે છે:—

“ દુઃખ અને સંકટમાં જેતું મન સ્થિર રહે છે, તથા જેનામાં સતત ધ્યાન, વિષય ભોગ તરફ તિરસ્કાર, માન કે પ્રવિષ્ઠાની ખોટી લાગણીનો અભાવ, ઉચ્ચ આશા, કાર્ય સાધવાની તીવ્ર ઇચ્છા, પ્રભુગુણ ગાવાની અત્યંત આકાંક્ષા, જગત ઉપર પ્રેમ વગેરે લક્ષણો ખાસ છે. ”

જે માણસમાં ઉપર વર્ણવેલા ગુણો હશે, તેનામાં નીચે આપેલાં ચિન્હો પણ ક્રમે ક્રમે વિકાસ પામશે. તે સાત્ત્વિક ભાવનાં લક્ષણો છે.

“શ્વાસોચ્છ્વાસનું બંધ પડવું, પ્રસ્વેદ, રોમાંચ, વિવર્ણતા, ગદ્ગદ કંઠ, શરીરનું ખેંચાવું, શરીર પર ફીકાશ આવવી, અશ્રુપાત, સંજ્ઞાનો લોપ-સમાધિ. ”

શ્વાસોચ્છ્વાસ બંધ પડવાનું કારણ આનંદની લાગણી છે, અથવા તો ભય, વિસ્મય, ક્રોધ અથવા શોક પણ હોઈ શકે. શરીર જડ થઈ જાય છે, અને હન્દ્રિયો પણ પોતાનાં કાર્યો કરવાનું બંધ કરે છે. થોડો સમય તો વાત્યા પણ બંધ થઈ જાય છે. પ્રભુના આધુર્યને લીધે આનંદ થાય છે. પ્રયત્ન કરવા છતાં પણ પ્રભુ પ્રાપ્ત

નહિ થાય એવી લાગણીને લીધે ભય ઉત્પન્ન થાય છે. પ્રભુનાં જૂઠાં જૂઠાં સ્વરૂપો આ જગતમાં આપણી આસપાસ જોઈને વિસ્મય થાય છે. પ્રભુથી વિયોગ થવાને લીધે શોક થાય એ સ્વાભાવિક છે. ઇશ્વરના નિંદકો પ્રત્યે ક્રોધ થાય છે. કોઈ કોઈ વાર તો પ્રભુના પોતાના પ્રત્યે પણ જ્યારે તે કૃપાદષ્ટિ કરતો નથી ત્યારે ક્રોધ થાય છે. પ્રસ્વેદ થવાનું કારણ આનંદ, ભય અથવા ક્રોધ એ ત્રણમાંનું એક કે સામટાં હોય છે. વળી રોમાંચ પણ વિસ્મય, આનંદ કે ઉત્સાહને લીધે થાય છે. કંઠ ગદ્ગદ થવાનાં કારણો શોક, આનંદ, વિસ્મય, ક્રોધ અથવા ભય હોઈ શકે. ચિંતા, ભય અથવા આનંદની લાગણીને લીધે શરીર કંપમાન થાય છે. શોક, ભય કે ક્રોધથી વર્ણ બદલાય છે, તથા શરીર સૂકાય છે. આનંદ, શોક અથવા ક્રોધને લીધે અત્રુપાત થાય છે. આનંદનાં અત્રુ ઠંડાં હોય છે, પણ ક્રોધ કે શોકનાં ગરમ હોય છે. સંજાનો લોપ હૃદય કે શોકને લીધે થાય છે, અને સંજાનો લોપ થતાં શરીર જમીનપર પડી જાય છે.

ઉપર વર્ણવેલાં આઠ લક્ષણો જે માણસોનાં હૃદયમાં ભક્તિની શરૂઆત થઈ છે તેનામાં દેખાતાં નથી, પણ તેમાંથી થોડાંક કાંઈક અંશે જોવામાં આવે છે. શીરૂપ ગોસ્વામીના મત પ્રમાણે તે લક્ષણોના વિકાસની ચાર ભૂમિકાઓ છે.

૧. અગ્નિતું ધુધવાવું. અર્થાત્, ઉપર ગણવેલાં આઠ લક્ષણોમાંથી ફક્ત એક જે દેખાવા લાગ્યાં હોય અને ભક્ત તેમને મરજી પ્રમાણે સંતાડી શકે તે. નીચેના શ્લોકમાં વર્ણવેલી સ્થિતિ જુઓ:

“ પાપને હરનાર શ્રી હરિના મુચુતું જેમ જેમ તે બાહ્ય અવલુ કરતો ગયો તેમ તેમ તેના નેત્રની પાંપણો કિંચિત્ આર્દ્ર

થઈ, તેના ગાલ પર લાલાશ તરી આવી અને નાસિકાપર પરસેવા-
નાં ટોપાં બાઝ્યાં. ”

૨. બળવું. અર્થાત્, જ્યારે ઉપર વર્ણવેલાં આઠમાંથી બે
ત્રણ લક્ષણો સામટાં દેખાય અને તેમને ઢાંઝ્યાં રાખતાં ધણીજ
મુશ્કેલી પડે તે સ્થિતિ. ઉદાહરણ તરીકે નીચે આપેલી સ્થિતિ બુદ્ધો;
“ અરે સખી ! પર્વતની ગુફામાંથી જ્યારે વીણાનો નાદ મેં સાં-
ભળ્યો, ત્યારે મારો કંઠ ગદ્ગદ થઈ ગયો અને મારાં નેત્રોમાંનાં
અશ્રુઓ મેં મહા પરાણે રોકી રાખ્યાં. પણ અફસોસ મારા અંગ-
નો કંપ રોકવાને હું છોકજ અસમર્થ થઈ, અને એટલા ઉપરથી
મારા ચતુર પરિજનોએ ‘ હું શ્રીકૃષ્ણ સાથે પ્રેમમાં છું ’ એમ
બોલી લીધું. ”

૩. શિખા. અર્થાત્, ઉપર વર્ણવેલાં આઠમાંનાં ચાર પાંચ
લક્ષણો એકે સામટાં ગાઢ રૂપમાં જણાય અને તેમને રોકી શકા-
યજ નહિ ત્યારે તે ત્રીજી અવસ્થા કહેવાય. તે નીચે આપેલા વર્ણન
પરથી સમજાશે; “ પોતાની સમીપમાંજ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને જોતાં
નારદરૂપિ આનંદથી એવા તો બાન બૂલી ગયા કે તેમનાથી ગદ્-
ગદ્ અવાજને લીધે સ્તુતિ થઈ શકી નહિ, શરીર કંપમાન થવાને
લીધે વીણા પણ વગાડી શક્યા નહિ, એટલુંજ નહિ પણ અશ્રુથી
નેત્રો ભરાઈ આવવાને લીધે હરિનું દર્શન પણ કરી શક્યા નહિ. ”

૪. જ્વાલા. અર્થાત્, પાંચ કે છ લક્ષણો જ્યારે એક સા-
મટાં દેખાય ત્યારે તે સ્થિતિને જ્વાલા સ્થિતિ કહેવાય. ઉદાહરણ
તરીકે શ્રી ચૈતન્ય દેવની જગન્નાથપૂરીમાં થયેલી દશા વાંચો;

“ હરિના રથની આગળ નૃત્ય કરતાં તેના શરીરમાં કેવો ફેર-
ફાર થાય છે ! આડે સાત્વિક વિકારો તેના હૃદયમાં એક સામટાં

ભક્તિયોગ,

દેખા દે છે ! તેને રોમાંચ થાય છે, તથા માંસની પિંડીઓ ખેંચાય છે. તે સીમળાના વૃક્ષની પેડે કંટકિત દેખાય છે; તેના દાંત એવા તો કંપે છે કે જાણે હમણાં બહાર નીકળી પડશે. તેને આખે શરીરે પરસેવો પરસેવો થઈ રહ્યો છે. તેની ત્વચામાંથી કોહી જાણે બહાર આવું આવું કરી રહ્યું છે. મહા મુશીબતે તે 'જગન્નાથ'ના પહેલા બે અક્ષરો ઉચ્ચારે છે એટલામાં તો તેનો અવાજ બંધ થઈ જાય છે. તેની આંખમાંથી આવજુ અને બાદરનો વરસી રહ્યા છે, અને તેથી પાસેનાં માણસોનાં કપડાં બીનાં થઈ જાય છે. તેની સુંદર મુખમુદ્રા ધડીકમાં બાલ સૂર્યના જેવી સુવર્ણમય દેખાય છે, અને ધડીકમાં મણીક પુષ્પના જેવી સુંદર અને નાળુક દેખાય છે. ધડીમાં તે અડગ ઉભો રહે છે, તો ધડીકમાં તે પૃથ્વીપર આજોડે છે, અને ધડીમાં લાકડાની પેડે જડ થઈ ઉભો રહે છે." આ છે-વટની સ્થિતિ છે કે જેમાં આઠે વિકારો સામટા દેખાય છે, અને શરૂઆતની સ્થિતિ બદલાઈને તે સ્થિતિમાં પ્રેમ અત્યંત ગાઢ થયેલો હોય છે.

પ્રકરણ ૧૮ મું.

પ્રેમ.

—::—

કિતરસામૃતસિંધુમાં કહ્યું છે કે, “ જે લાગણીથી હૃદય મૃદુ થાય છે, વળી જે લાગણી ‘ આ તો મારું પોતાનું ’ એવી ભાવનાથી હૃદયને ઉભરાવે છે અને જે લાગણી પોતે ધણી તીવ્ર હોય છે તેને ડાહ્યા લોકો પ્રેમ કહે છે. ”

વળી નારદપંચરાત્રમાં લખ્યું છે કે, “ ભીષ્મ, પ્રહ્લાદ, ઉદ્ધવ અને નારદ એઓએ પ્રેમનો અર્થ નીચે પ્રમાણે કરેલો છે. ‘ વિષ્ણુ ભગવાન પ્રત્યે મમતાની લાગણી—અનન્ય લાગણી—ને પ્રેમ કહેવાય છે. ’ ” વળી નારદશ્વિએ આપેલી ભક્તિની વ્યાખ્યા ફરી આપીએ છીએ, “ ભક્તિ એટલે કોઈના તરફ પરમ પ્રેમની લાગણી. ” વળી શાંડિલ્ય કહે છે કે, “ પ્રભુ પ્રત્યે અનન્ય પ્રેમ એજ ભક્તિ. ” આગલા પ્રકરણમાં સાચા ભક્તનાં લક્ષણો ગણાવ્યાં છે. તે-

ભક્તિયોગ.

ઓનાં હૃદય કેવી રીતે શુદ્ધ થાય છે, તથા તેઓ અન્ય પ્રાણીઓ પર કેવી દૃષ્ટિથી જુએ છે તે પણ આપેલું છે. હવે આપણે ભક્ત અને ભગવાન વચ્ચે કેવા પ્રકારનો સંબંધ હોય છે તે ભક્તિમાર્ગનાં પુસ્તકોમાંથી આપીશું.

આપણે ઉપર જણાવી ગયા છીએ કે સાધારણ લાગણી જ્યારે પ્રેમના રૂપમાં ગાઢ થાય છે ત્યારે તે ક્રમે ક્રમે વૃદ્ધિને પામી, હૃદયની કુમળી લાગણી પ્રથમ રાગના રૂપમાં ફેરવાય છે, ત્યાર પછી ગાઢ પ્રેમ બંધાય છે અને અંતે તીવ્ર લાગણી ઉપજે છે. શાંડિલ્ય રૂપિ તેના વિશે નીચે પ્રમાણે કહે છે; “ એક માણસનો બીજા માણસ સાથે કેવો સંબંધ છે, તે આપણે તેનું નામ તેના સમક્ષ બોલવાથી મુખાકૃતિ ઉપર કેવી અસર થાય છે તેના પરથી સ્પષ્ટ જાણી શકીએ છીએ. તેવીજ રીતે કોઈ પણ માણસના પ્રભુ પ્રત્યેના પ્રેમની શુદ્ધતા પ્રભુ સંબંધી તેના સમક્ષ વાત કરવાથી, રોમાંચ, અશ્રુ વગેરેથી જણાઈ આવે છે. ” શુદ્ધ ભક્તિનાં કેટલાંક ચિન્હો શાંડિલ્યરૂપિએ નીચે પ્રમાણે આપેલાં છે; “સંમાન, બહુમાન, પ્રેમ, વિરહ, વિચિકિત્સા, મહિમાજ્યાતિ, પ્રભુ માટે પ્રાણનું ધારણ કરવું, સર્વત્ર તેનું દર્શન, તેની ઇચ્છાને આધીન થવું. ”

સ્વપ્નેશ્વર શાંડિલ્યના સૂત્ર ઉપર ટીકા કરતાં દરેક ચિન્હને નીચે પ્રમાણે ઉદાહરણ સાથે સમજાવે છે:

‘સંમાન’ એટલે અર્જુનમાં પ્રભુ પ્રત્યે જે લાગણી હતી તેને સંમાન કહી શકાય. “ પોતે ગમે તે સ્થિતિમાં બેઠેલો હોય પણ ધર્માત્મા અર્જુન શ્રીકૃષ્ણ સમીપ આવતાં, ઉભો થયા વિના કદી રહેતો નહિ. ” (શ્રી મહાભારત દ્રોણપર્વ અ. ૭૮. શ્લો. ૩)

‘ બહુમાન ’ ની લાગણી ધક્કાક્રમાં હતી. “ પ્રભુના નામનું શ્રવણ કરતાં વારજ તે રાજ, પ્રભુ ઉપર તેનો પ્રેમ હોવાને લીધે, તેને માટે માન દર્શાવતો. વળી મૃગ, કમળ અને વાદળાંના તરફ પણ માનની દૃષ્ટિએ જોતો કારણ કે તેઓમાં પ્રભુનાં નેત્ર, ચરણ અને પ્રભુના શરીરના રંગનું સામ્ય હતું. ” (તૃસિંહપુરાણ અ. ૨૫ શ્લો. ૨૧.)

‘ આનંદ ’ ની લાગણી જેવી વિદુરમાં હતી તેવી લાગણી. “ હે કમળનેત્ર ! તારા આવવાથી મને જે આનંદ થાય છે તેનું હું તને શું વર્ણન કરું ! તું સર્વ પ્રાણી માત્રનો પ્રાણુનો પણ પ્રાણ છે. ” (શ્રી મહાભારત ઉદ્યોગપર્વ અ. ૯૦ શ્લો. ૨૪.)

‘ વિરહ, ’ ઇંદાવનની ગોપિકાઓમાં હતી તેવી લાગણી. “ અમે તે શું કરીએ ? અમારાથી બોલાતું નથી, અને એ પણ અમારે માટે શું કરી શકે ? અમે તો વિરહાગ્નિથી બળીએ છીએ. ” (વિષ્ણુ પુરાણ. અ. ૫ શ્લો. ૧૫).

‘ ઇતર વિચિકિત્સા, ’ જેવી કે ઉપમન્યુમાં હતી તેવી લાગણી. “ શ્રીશંકરની આજ્ઞા હોય તો હું એક કીટ પણ બનું અને તીડ થવાનું કમુચ્ચ કરું. પરંતુ હે ઇન્દ્ર ! ત્રિલોકનું રાજ્ય તું મને આપે તો તે મારે માન્ય નથી. ” (મહાભારત. અનુશાસન પર્વ અ. ૧૪. શ્લો. ૧૮૬.)

મહિમાખ્યાતિ. ’ એક સમયે યમરાજાએ નર્કના એક અપરાધીને પૂછ્યું, “ હે માણસ ! તેં સકળ પાપ-વિનાશક શ્રી પ્રભુની ભક્તિ કરી નથી કે શું ? ” (તૃસિંહપુરાણ અ. ૮ શ્લો. ૨૧). વળી યમરાજા પાશપાણિ દ્વેતાને તેમના કાર્ય ઉપર જતી વખતે

ભક્તિયોગ.

કહે છે કે, “ તમારે મધુસૂદનના ભક્તો શિવાય બીજા બધાનો સ્પર્શ કરવો, કારણ કે એના ભક્તો શિવાય બાકીના બીજા બધા મારા અધિકારમાં છે. ” (વિષ્ણુ પુરાણ અ. ૩ શ્લો. ૭.)

‘ પ્રભુને માટે જીવન ધારણ ’ કરવું તેનું ઉત્તમ દર્ષાત શ્રીહ-
નુમત છે.—તદર્થ પ્રાણધારણ. “ જ્યાં સુધી જગતમાં તારી પવિત્ર
કથા વંચાશે, અને પ્રચલિત હશે ત્યાં સુધી હે રામ ! હું દુનિ-
યામાં જીવનને ધારણ કરીશ. ” (શ્રીરામાયણ ઉત્તરકાંડ.)

ઉપરિચર નામનો વસુ સર્વ વસ્તુઓ પ્રભુની છે એ કેવી રીતે
માનતો અને તે પ્રમાણે કેવી રીતે ચાલતો તે નીચેના શ્લોક ઉપ-
રથી જણાશે; “ તે પોતાનું રાજ્ય, સ્ત્રી, રથ વગેરે સઘનું પ્રભુનું
જ છે એમ હમેશાં માને છે અને તેજ રીતે તેમના તરફ જુવે છે. ”
(મહાભારત શાંતિપર્વ અ. ૩૩૫ શ્લો. ૨૪.)

વળી સર્વ પ્રભુમય જોવાનો દાખલો પ્રહ્લાદજીના જીવનમાં
મળી આવે છે; “ પંડિતો તો સર્વ વસ્તુઓને સમાનદૃષ્ટિથી જુવે
છે, કારણ કે બધી સૃષ્ટિ પ્રભુનુંજ સ્વરૂપ છે. ” (વિષ્ણુપુરાણ
અ. ૧ શ્લો. ૧૯).

‘ ઇચ્છાધીનત્વ ’ બીજા પિતામહના જીવનમાં તેમના મરણ
સમયે સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે. જ્યારે બીજાપિતામહ મૃત્યુની સમીપ
જવા લાગ્યા ત્યારે બોલી ઉઠ્યા, “ હે દેવેશ ! હે જગન્નિવાસ !
હે સર્વવ્યાપિન ! પ્રભો ! આવ ! આવ ! હે શંખ-ચક્ર-ગદા-
ધારી પ્રભો ! અખિલ બ્રહ્માંડના ઇશ ! મારા રંધમાંથી મને ઉંચ-
કાને નીચે ફેંકી દે. ” (મહાભારત બીજમપર્વ અ. ૫૪ શ્લો.
૯૬-૯૭.)

વળી અંગાલી ભક્ત કવિ રામપ્રસાદે પણ ગાયું છે કે, “ મને તો કાળો રંગ ગમે છે, કારણ કે છૂટા કેશવાળી કાલી જે આખા જગતને મોહ પમાડે છે તે પણ સ્થામ છે. ”

ચાંડાલ ગૂઢક પણ કહેતો, “ નવાં વાદળાં આકાશમાં આવે તેમને જોઈને મારી આંખોમાંથી અશ્રુનો પ્રવાહ ચાલે છે. ”

ઉપર આપેલાં બન્ને ઉદાહરણો ‘ માન ’ ની લાગણીનાં છે.

‘ આનંદ ’ ની લાગણી નીચે આપેલાં બે દૃષ્ટાંતો ઉપરથી સ્પષ્ટ થશે; “ આનંદમય માતા મારા હૃદયમાં નિત્ય રમે છે. હું ગમે તે સ્થિતિમાં હોઉં પણ તેનું નામ કદી ભૂલતો નથી. મારાં નેત્રો બંધ કરું છું તોપણ મને કપાલમાલા ધારણ કરનારી માતાનાં દર્શન થાય છે. મારું બધું વ્યવહારિક કહાપણ પરવારી ગયું છે, અને બધાં મને ગાંડો ગાંડો કહે છે. બધા મને ભક્ષેને ગમે તેવો કહે ! મને તો ભરતી વખતે ફક્ત ગાંડી દેવી પ્રાપ્ત થાય એટલે મારી સમગ્રી દમ્બજાઓ તુલ થયેલી માનીશ. ”

એક દિવસ વિદુરની સ્ત્રી નહાવા બેઠી હતી એટલામાં શ્રીકૃષ્ણ દ્વાર આગળ આવ્યા, અને વિદુરને બૂમ પાડી. શ્રીકૃષ્ણનો અવાજ સાંભળીને તે એવી તો હર્ષધેલી થઈ ગઈ કે પોતે લૂગડું પહેરવાનું પણ વિસરી ગઈ અને શ્રીકૃષ્ણને મળવાને નમ્રાવસ્થામાંજ દોડી ગઈ. શ્રીકૃષ્ણે તરત તેના ઉપર પીછોડી નાંખી અને તે કપડું પોતાને શરીરે વીંટાળીને તે શ્રીકૃષ્ણને ઘરમાં લઈ ગઈ, અને પછી હર્ષને લીધે શું કરવું તેજ તેણીને સ્મર્યું નહિ. તેની સ્થિતિ ઘણી ગરીબ હતી એટલે શ્રીકૃષ્ણને ખાવાને પણ શું આપે ? પછી તે પાણી અને થોડાં કેળાં લઈને આવી. પણ હર્ષમાં એવી તો ઘેલી થઈ હતી કે કેટલીકવાર કેળાં છોલીને ગર આપતી અને કેટલીકવાર

ભક્તિયોગ.

ગર કાઢીને છોડાંજ આપતી ! શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને તો ભક્તને હાથે ઝેર મળે તો તે પણ સંવંધા માણ છે. તેમણે ૧૭ તથા છોડાં બંને નિરાંતે ખાધાં. એટલામાં વિદુર રાજસભામાંથી આવ્યા, અને પોતાની સ્ત્રીનું આવું ગાંડું વર્તન જોઈ તેણીને સમજણ પાડી ત્યારે તે શરમાઈને નીચું ધાલી ગઈ. આના કરતાં પ્રભુ પ્રત્યે પ્રેમનું સાઈ ઉદાહરણ ખીજું કયું હોઈ શકે ?

‘વિરહ’નું સર્વોચ્ચ દૃષ્ટાંત શ્રી ચૈતન્ય દેવ છે. કેટલાક વૈશ્ણવ કવિઓમાંથી નીચે ઉતારા આપ્યા છે. વિરહની પ્રાથમિક સ્થિતિનું વર્ણન નીચે આપેલું છે; “યુવાન ગૌરાંગ-ચૈતન્ય-નીચું ભરતક રાખી-ને, જળ ભરી આંખે પૃથ્વીપર શું લખે છે ? એની સુવર્ણ જેવી કાયા ઘોળા રૂની પૂણી જેવી કેમ થઈ ગઈ છે ? તે આખી રાતના ઉબગ-રાઓ કરે છે-એક ક્ષણ પણ નિદ્રા લેતો નથી. કોઈ એનો સ્પર્શ કરે તેના સામું અશ્રુપૂર્ણ નયનોથી જોઈ રહે છે. ઘડીએ પલકે મુખ હરત ઉપર મૂકી નિસાસા નાંખતો બેસે છે.”

ન્યારે ઘણીજ તીવ્ર લાગણી થઈ આવે છે, ત્યારે “ બહાલો ગૌરાંગ છાતી ફૂટે છે અને ડસકાં પર ડસકાં ખાય છે અને દુઃખથી ‘હે પ્રભુ ! હે પ્રભુ !’ એમ બોલે છે. ગાઢ નિઃશ્વાસ મૂકે છે અને સજળ નેત્રે ગદાધરના તરફ નિહાળે છે. તેનું શરીર પરસેવાથી નહાઈ જાય છે અને તે નેત્રો એકજ સ્થળે સ્થિર કરી જોયા કરે છે. વિરહાગ્નિથી તેનું હૃદય બળે છે પણ શરીર બળીને ભસ્મ થતું નથી, અને શું કરવું એ કોઈને સૂઝતું નથી. હરિદાસ કહે છે કે હું તે શું કરું ? ગૌરાંગની આવી સ્થિતિ કોણ જાણે કેમ થાય છે ? જ્ઞાનદાસ તો કહે છે રાધાના પ્રેમની આ બધી દુઝા છે, કારણ કે રાધિકાનો જ પ્રેમ ગૌરાંગમાં વસે છે. ”

વિરહને લીધે ઉન્માદ આવે છે; “અરેરે ! મારા ગૌરાંગ ! તને આ શું થયું ? હવે તો એને રાત્રિ કે દિવસ કશાનું જ્ઞાન રહેતું નથી, અને કારણ વગર તે હાસ્ય કરે છે ! મારા ગૌરાંગમાં પ્રેમની લાગણી ઉભરાય છે એટલે તે જ્ઞાન બૂલી ગયો છે. ઘડીકમાં તે ગીત ગાય છે, તો ઘડીકમાં અસંબદ્ધ સવાલો પૂછે છે અને બોલી ઉઠે છે ‘મારો પ્રભુ ક્યાં છે ?’ અને વારંવાર તેનું આખું શરીર કંપે છે. વળી તે હાથ ઉંચા કરી નાચે છે, કાંધ કાંધ મોઢેથી બડબડાટ કરે છે, અને પાછો આંખો મીંચી બોલી ઉઠે છે. ‘હે પ્રભુ ! હે પ્રભુ !’ અને વંળા મ્હોટેથી રડવા માંડે છે. દાસ નરહરિ કહે છે કે રાધાના પ્રેમને લીધે ગૌરાંગની આ દશા થઇ ગઇ છે. કલ્પિયુગને આ પ્રમાણે તારવાને ચૈતન્યદેવ આવ્યા તો પછી મને ગરીબને શા માટે મોક્ષ નથી આપતા ?”

વિરહની દશાની સ્થિતિનું વર્ણન નીચે આપેલું છે; “મારો સુંદર ગૌરાંગ સુવર્ણના જેવું શરીર ધૂળમાં રગદોળે છે, અને મૂર્છાગત થઇ જાય છે. થોડો સમય તેના શ્વાસોચ્છાસ પણ બંધ થઇ જાય છે ! બધા શિષ્યો તેની આસપાસ વીંટલાઈ વળી રડવા માંડે છે. પુરુષો અને સ્ત્રીઓ તેના સામું જીવે છે અને ડસકાં ખાય છે. અરે ! પંખીઓ પણ રૂદન કરી મૂકે છે !”

કપ્પીરને વિરહની કિંમત ખબર હતી એટલે જ તેણે કહ્યું છે કે, “હે કપ્પીર ! વિરહ વિના આ શરીર નકામું છે. વિરહ તો મારો રાજ છે. વિરહના વગર મનુષ્યનું હૃદય કાંતો અરણ્યના જેવું કે કપ્પરસ્થાનના જેવું સૂતકાર છે.” વળી તે કહે છે, “પ્રભુ ફક્ત હાસ્ય કરવાથી આપણને પ્રાપ્ત થશે નહિ; જેણે તેને મેળવ્યો છે તેણે આંખોથી જ છતીને પ્રાપ્ત કર્યો છે. આનંદથી મળતો હોત તો બધાજ તેને મેળવી શકત.”

‘ધૃતરવિચિકિત્સા’નું બીજું ઉદાહરણ મહાત્મા તુલસીદાસજી છે. તેઓ કહે છે, “ આકાશમાં વાદળોં થાય છે, અને વાવાઝોડોં સાથે બરફનો વરસાદ આકાશમાંથી પડે છે. વળી વિજળીના કડાકા પણ થાય છે; પણ તે ઉપરથી ચાતક કાંઈ પાણીની શોધ કરવાને બીજાં સ્થળોમાં ભટકશે ખરું કે ? ”

રામપ્રસાદ પણ એજ લાગણીથી દોરાઈ કહે છે, “ શિવની પત્ની સાક્ષાત્ શક્તિ એજ મારી માતા છે, તો પછી મને આ જગતમાં કેનો ભય છે ? હું તો અનંત આનંદની ભૂતિ મારી માતાની આરા પ્રમાણે આનંદથી રહું. ”

‘ ગુણ કીર્તન ’ વિશે ઉપર આપેલા શાંડિલ્યરૂપિના ઉતારા કરતાં કાંઈપણ વિશેષ કહેવાનું રહેતું નથી.

બક્ત હમેશા પોતાનું સર્વસ્વ પ્રભુનુંજ ગણે છે તેનું ઉદાહરણ નીચે આપેલા બંગાળી કાવ્યમાં મળશે.

“ જહુમરના નાટકનાં આપણે તો પૂતળાં છીએ. આપણે તો તેની મરજી પ્રમાણેજ નાચીએ છીએ. જ્યારે તેની મરજી થાય છે ત્યારે આપણને તે જીવાડે છે અને મારે છે. એ જે રાગરાગિણી આપણે માટે પસંદ કરે છે તેજ પ્રમાણે આપણે નાચીએ છીએ. સાઈ શું અને નયનું શું તે બધું એને માલૂમ છે. પ્રભુની શક્તિને લીધેજ આપણને વિજય મળે છે. તેની ઇચ્છા પ્રમાણે આપણે ઉઠીએ છીએ, બેસીએ છીએ અને દોડીએ છીએ. પ્રભુ બાજુ રમે છે અને આપણે એનાં સોગદાં છીએ. ”

રામપ્રસાદ કવિએ પ્રભુભક્તિ માટેજ જીવન ધારણ કરી પ્રાણી માત્રને પ્રભુમય કેમ જોવાં તે નીચેની કવિતામાં આપેલું છે; “ સુ-વાની ક્રિયા એ માતાને સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ રૂપ છે, નિદ્રા એ

ધ્યાનની સ્થિતિ છે, શહેરમાં પરિભ્રમણ કરવું એ માતાની આસ-
પાસ પ્રદક્ષિણા કરવા બરોબર છે. જે જે અક્ષર કાને પડે છે તે તે
માતાના જપમંત્રરૂપ છે. મૂળાક્ષરનો પ્રત્યેક અક્ષર માતાનું જ નામ
છે. રામપ્રસાદ કહે છે કે સર્વ પ્રાણીમાં-ચરાચર જગતમાં માતાજી
વ્યાપ્ત છે. ”

વળી બીજા એક કાવ્યમાં કહે છે; “ માતા પ્રત્યે જો હૃદય
પ્રેમથી દ્રવતું ન હોય તો પછી આ શરીરનો પણ શો ઉપયોગ છે?
જીવહાને પણ ધિક્કાર છે જો તે કાલી માતાનું નામ ન ઉચારે !
જો નેત્રોએ માતાનાં દર્શન કર્યો નથી તે પાપી નેત્રો જાણવાં. જે
માણસનાં નેત્રો કાલીનું નામ શ્રવણ કરતાં હર્ષાશ્રુથી ભીનાં થતાં
નથી તેના કણો ભરે ખુદરા થઈ જાય ! જવ, પુષ્પ, બિલ્વપત્ર અને
ચંદન જે હસ્તોએ ચઢાવ્યાં નથી તે હાથને શું કરવા છે ? જે
ચરણો કાલીનાં મંદિરમાં જતા નથી તે ચરણો વૃથા ભટકે છે.”

‘ પ્રભુને સંપૂર્ણ અર્પણ ’ “ હે પ્રભુ ! તું જે કાંઈ કરે છે તે
મારે માટે હિતાવહજ છે ” એવી લાગણીને કહેવાય છે. જમ્સ
કાંઈસ્ટ કહેતો હતો કે, “ તારી આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તીશ ! ” જોમનું
ઐહિક સર્વસ્વ નાશ પામ્યું, માતા, સ્ત્રીપુત્ર બધાં મરી પરવાર્યો,
છતાં પણ તે કહેતો; “ હે પ્રભુ ! કદાચ તું મને કાંઈ નાંખશે
તોપણ હું તો તારો ભરોસો કરીશ ! ” એજ ક્રિશ્ચિયન મતનો સાર
નીચે આવેલા બંગાળી કાવ્યમાં વહે છે, “ હે પ્રભુ ! મારે માટે
ગમે તે સ્થિતિ તું મુકરર કરે તે મને કલ્યાણકારકજ છે ! માત્ર
હું તને કદી પણ ભૂલું નહિ એટલે મારું માગ્યું મને આપ.” સાચા
ભક્તનું એક લક્ષણ એ છે કે પ્રભુપ્રાપ્તિમાંજ સંપૂર્ણ સંતોષ
માનવો, અને સર્વ કામનાઓ, ક્રોધ, અભિમાન અને બીજા આવે-

ભક્તિયોગ.

શોનો ત્યાગ કરી સર્વ કર્મો પ્રભુપ્રીત્યર્થે કરવાં. ભક્ત પ્રભુ જોડે રમે છે, આત્મામાંજ આનંદ માને છે, પ્રભુને આત્તિંગન આપે છે અને ચુંબન કરે છે, અને પોતાના હૃદયમાં અહર્નિશ પ્રભુને વિરાજમાન કરી કાલ નિર્ગમન કરે છે. તેનો ગૌરાંગ ચૈતન્યનું જીવન એ એક સખળ પુરાવો છે. મુસલમાન ભક્ત કવિ હાફિઝે પણ આ પ્રભુમય પ્રણયના ઝરામાંથી પાન કર્યું હતું.

જ્યાં પ્રેમ હોય છે ત્યાં રીસ અને અભિમાન પણ હોય છે. ચૈતન્ય દેવ ઘણી વાર એ બંને લાગણીઓ પ્રભુ પ્રત્યે બતાવતા. રામપ્રસાદ કવિ માનભંગ થવાથી પ્રભુ પ્રત્યે કહે છે, “હવે તું તને કદી ફરીને ‘મા’ કહીને નહિ બોલાવું! મને તેં કેટલું દુઃખ દીધું છે? અને હજી પણ વધારે ને વધારે દેતી જાય છે! વારે વારે હું તને ‘મા’, ‘મા’ કહીને બોલાવું છું. શું તું બહેરી થઈ ગઈ છે કે આંધળી થઈ છે? બાળકની આવી દશા થાય ત્યારે પછી માતાનો શો ઉપયોગ? મા જીવતી હોય અને છોકરાની આવી સ્થિતિ થાય એ શું? પહેલાં હું ગૃહસ્થ હતો; તેં મને ભટકતો આવો કર્યો! હવે વળી વધારે તું શું કરવાની હતી? જે થવાનું હોય તે થાવ! હું ઘેર ઘેર ભીખ માંગીશ. મા મરી જાય એટલે છોકરાં પણ મરી જતાં હશે ખરાં કે? મા પોતાના છોકરાની વેરણ થાય એ કેવું આશ્ચર્ય! તારાથી થાય તે કરી ત્રાંખજે! બગાડી બગાડીને તું મને પુનર્જન્મના ફેરામાં નાંખશે એજ કે નહિ?” આ પ્રશ્નનો કોષ આખી દુનિયાના ભક્તિસાહિત્યમાં ભાગ્યેજ જોવામાં આવશે, અને તે માત્ર સાચા ભક્તનેજ શોભે છે.

સાચા ભક્તનાં લક્ષણો વિષે ચર્ચા કરતાં ગૌરાંગ ચૈતન્યદેવે શ્રીશ્ય ગોસ્વામીને નીચે પ્રમાણે કહ્યું હતું; “ભક્તની ચોખ્ખતા

પ્રમાણે ભક્તિ પાંચ પ્રકારની છે. તે પ્રકારનાં નામ—
૧. શમતા, શાંતિ. ૨. સેવા. ૩. મૈત્રી. ૪. વાત્સલ્ય.
૫. દાંપત્ય.”

૧. શમતા—શાંતિમાં પ્રભુ પ્રત્યે ભક્તિ અને જગતના પદાર્થો પ્રત્યે વિરાગ, એ બે ભાવનાઓ વધારે આગળ પડતી હોય છે. હજી પ્રભુ ઉપર પ્રેમ ઉત્પન્ન થયો હોતો નથી, પણ પ્રભુના ગુણનું માત્ર માનસિક શક્તિથી પરિચયગુજ થયેલું હોય છે.

૨. સેવા ભક્તિમાં પ્રભુના દાસ હોવાની લાગણી પ્રાધાન્યને પામેલી હોય છે. ભક્ત પ્રભુને માન આપે છે, અને સેવાથી પ્રભુને રાજી કરવા પ્રયત્ન કરે છે. એટલે, સેવામાં દાસત્વ અને શાંતિ એ બેનો સમાવેશ થાય છે.

૩. મૈત્રીમાં પ્રભુ ઉપર દૃઢ વિશ્વાસ પેદા થાય છે. સેવા અને માનની લાગણીને ઠેકાણે મિત્રની લાગણી ઉદ્ભવે છે. મૈત્રીમાં ગાઢ પ્રેમ અને આત્માનું ઐક્ય આવી જાય છે.

૪. વાત્સલ્યમાં પ્રભુ ભક્તને ન્હાના બાલક જેવો લાગે છે, અને તેમાં પહેલી ત્રણે પ્રકારની ભક્તિઓનો સમાવેશ થઈ જાય છે; એટલું નહિ પણ તેમાં લાલન—લાડ લડાવવાની અને ઠપકો આપવાની બે નવી ભાવનાઓ ઉમેરાય છે. ભક્ત પોતાની જાતને પિતા ધારે છે અને પ્રભુને બાલક ગણે છે.

૫. દાંપત્યમાં પહેલા ચારે પ્રકારની ભક્તિ ઉપરાંત ભક્ત પોતાનો આત્મા પ્રભુને અર્પણ કરે છે;—જેવી રીતે સ્ત્રી પોતાનો આત્મા પોતાના પતિને અર્પણ કરે છે તેવી રીતે.

જ્યારે પ્રહ્લાદ ભક્તિ કરતા હતા ત્યારે ભગવાન તેની ભક્તિથી પ્રસન્ન થઈને તેને વરદાન આપવાને આવ્યા અને બોલ્યા, “ હું

ભક્તિયોગ.

પ્રહ્લાદ ! તારું દૃશ્યાણુ થાઓ ! હે અસુરઐષ ! હું તારાથી બહુ પ્રસન્ન થયો છું; તારે જે વરદાન માગવું હોય તે માગ; કારણ કે મનુષ્યની બધી ઇચ્છાઓ હું તૃપ્ત કરી શકું છું. ” પ્રહ્લાદે જવાબ દીધો; “ હે પ્રભુ ! સ્વભાવથીજ કામનાઓથી ભરપૂર એવા મને હવે વરદાનની લાલચમાં શા માટે નાંખે છે ? હે પ્રભુ ! મેં તારી ભક્તિ કામનાથી મુક્ત થવા માટે કરી છે. તું મારી પરીક્ષા કરવા માગે છે કે શું ? કામનાઓ સંસારના મૂળ બધનરૂપ છે. તું પરીક્ષા કરવા માટેજ મને પૂછતો ન હોય તો પછી દયાનિધે ! જગન્નાથ ! તું શા માટે એવી કામનાઓથી લલચાવવાને પ્રયત્ન કરે ? હે પ્રભુ ! જે માણસ તારી પાસે વરદાન માગે છે તે તો તારા પ્રેમનો વેપાર કરનાર વેપારી છે, તે કાંઈ તારો ભક્ત નથી; કારણ કે જે ભક્ત હેતુને માટે ભક્તિ કરે છે તે ખરો ભક્ત નથી, અને જે શેઠ પોતાને માન મળે એટલા માટે વરદાન આપે છે તે ખરો શેઠ પણ નથી. હે નાથ ! હું તો તારો ભક્ત છું. મેં કાંઈ પણ કામના રાખ્યા શિવાય તારી ભક્તિ કરેલી છે. હે સમર્થ વરદાતા ! જો તું વરદાન આપવાને એટલો બધો ઉત્સુક હોય તો મને એવું વરદાન આપ કે મારા હૃદયમાં કામના કદી ઉત્પન્ન થાયજ નહિ; કારણ કે કામનાઓની વૃદ્ધિ એટલે ઇન્દ્રિયો, લાગણીઓ, પ્રાણુશક્તિ, બુદ્ધિ, પવિત્રતા, સહનશીલતા, નમ્રતા, સૌંદર્ય, શક્તિ, સ્મૃતિ અને સત્ય એ સઘળાનો સમૂળો નાશ-એમજ હું સમજું છું. હે કમલનેત્ર ! જ્યારે મનુષ્ય પોતાની સર્વ કામનાઓને તપજ દે છે ત્યારેજ તે તારા મહિમાને લાયક થાય છે. ”

બંગાળના ચોવીસ પરમજ્ઞાના જીવ્હામાં એક કલેક્ટરનો બીટ.

નીસ રહેતો હતો. તેનું મન ભક્તિ તરફ વધારે વળેલું હતું, અને તે રોજ સવારના પહોરમાં આપણા હિંદુ લોકોની પેઠે પ્રભુની પૂજા કલાકના કલાકો સુધી કર્યા કરતો, એટલે તેનાથી બપોરે વખતસર કચેરીમાં હાજર થવાનું નહિ. યુરોપીયન કલેક્ટરે એને ધણીવાર એતવણી આપી, પણ તેની કાંઈ અસર થઈ નહિ. છેવટે કલેક્ટરે તેને નોકરીમાંથી બરતરફ કર્યો. તે માણસ કાલીઘાટ ઉપર ગંગા નદીપર એક ન્હાની ઝૂંપડી બાંધી તેમાં રહેવા લાગ્યો, અને રોજ પોતાની ભક્તિ વધારે ઉત્સાહથી કરવા લાગ્યો. તે રોજ ભિક્ષા માગીને પોતાનું પૂરું કરતો, અને ધણી મુશ્કેલીથી તે પેટપૂરતું મેળવતો. તેના મિત્રોને તેની ધણી દયા આવી, તેથી તેમણે કલેક્ટરને તેની જગા પાછી આપવાને અરજ કરી. એક દિવસ તે કલેક્ટર તેની ઝૂંપડીમાં ગયો અને ત્યાંના બધા દેખાવ જોઈ તેને ધણું લાગી આવ્યું, એટલે તેણે ચીટનીસને કહ્યું, “હું તને તારી જગા પાછી આપું છું. તું તારી મરજીમાં આવે ત્યારે પૂજન પૂરી કરીને પછી રોજ કચેરીમાં આવજો.” તેણે જવાબ આપ્યો, “સાહેબ! હું આપનો સર્વથા આભારી છું અને આપની માયાળુતા કદીપણ વિસરીશ નહિ. પણ મેં જે નવી નોકરી લીધેલી છે તે એક હજાર રૂપિયા મળે તોપણ મને છોકરી ગમતી નથી; માટે મને માફ કરશો. જે કે હમણાં હું માફ જીવન ભિક્ષા માગીને ટકાવી રાખું છું તો પણ મને હાલ જે આનંદ મળે છે તે હું પછી ક્યાંથી લાવું? મને એવો આશીર્વાદ આપો કે મારા બાકી રહેલા બધા દિવસો હું ગંગા અને કાલી માતાની સેવામાં ગાળું.” એમ કહી તેણે ચીટનીસની નોકરી પાછી સ્વીકારી નહિ. દાસભક્તિનું આ ઉદાહરણ આધુનિક છે.

ભક્તિયોગ.

મૈત્રીમાં માન અને સેવાને બદલે સમતાની લાગણી આવે છે. ભક્ત પોતાના પ્રભુને મિત્ર ગણી તેના ઉપર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખે છે, અને તેના ગળામાં પોતાનો હાથ નાંખે છે અને તેને ભેટ્ટે છે. તેમાં પણ રીસામણાં અને મનામણાં થાય છે, અને લાડ પણ આવી જાય છે. ભક્ત પોતાના ઉપર પ્રભુને ઘોડો કૂદાવવા દે છે અને પોતે પ્રભુના ખમા પર બેસી ઘોડો કૂદાવે છે. મૈત્રીનો ખાસ ગુણ તો એ હોય છે કે ભક્તને પોતાના મિત્ર શિવાય બીજી કોઈ પણ વસ્તુ પ્રિય હોતી નથી. ગૂડક કહેતો કે, “ આ જગતમાં મારા બહાલા રામ કરતાં બીજી કોઈ વસ્તુ મને વધારે પ્રિય નથી.” સખાભક્તિના દષ્ટાંત રૂપે અર્જુન અને ગૂડક એ બેનાં દષ્ટાંતો વધારે આગળ પડતાં છે, અને કૃષ્ણ અને રામનાં પ્રભુનાં સ્વરૂપ છે. સુદામાએ એક સમયે સખાની લાગણી દર્શાવી હતી; “ અરે નિષ્કુર ! તું અમને યમુનાના ઘાટ ઉપર કહ્યા વગર મૂકીને ચાલ્યો ગયો ! પણ આખરે તો અમે તને શોધી કાઢ્યો છે ! ચાલો હવે સારું થયું. આવ ! અને તારા મિત્રને એક દ્રઢ આલિંગન આપીને સુખી કર ! હું તને ખરેખર કહું છું કે એક ક્ષણભર પણ તારો વિયોગ થાય છે તો અમારા ટોળામાંની ગાયો સુદ્ધાં વિવૃક્ષ થઈ જાય છે. અમારા વિચારો, ઇચ્છાઓ બધું અસ્ત વ્યસ્ત થઈ જાય છે.”

શ્રીરૂપ ગોસ્વામી નીચે પ્રમાણે શ્રી કૃષ્ણના સખાઓનાં કૃત્યો ગણાવે છે, “ તકરાર કરીને ખોટી મારામાર કરવી, પ્રભુનાં કપડાં ખેંચવાં, પ્રભુના હસ્તમાંથી ફૂલ ઝૂંટાવી આપણા શરીરને આભૂષણ રૂપે લગાડવાં વગેરે કૃત્યો પ્રભુના મિત્રો તેના પ્રત્યે કરે છે.”

પ્રભુ સાથે જે માણસ આ પ્રમાણે સખ્ય બાંધી શકે છે તે સખાભક્ત કહેવાય છે. શરતમાં ને શરતમાં તે પ્રભુને કહે છે કે,

“આવી જા! કોણ જાતે છે, તું કે હું?” અને છેવટે પોતાના પ્રેમથી પ્રભુને વશ કરે છે. રામપ્રસાદે કાલીને એજ પ્રમાણે વશ કરી હતી; “કાલીના નામનું શ્રવણ એજ મારા કર્ણોના અન્નંકાર છે, અને તેના નામનું રટણ કરવું એજ મારા ગળાનો હાર છે. મારી પાસે પ્રણય રૂપી માણેકનો હાર છે, તો ખીજાં આલૂપણોનું મારે શું કામ છે?”

અંધ બિશ્વમંગળ વૃંદાવનને માર્ગે જેમ તેમ ગમન કરી રહ્યો છે, અને શ્રીકૃષ્ણ પોતે નાના છોકરાને વેશે તેને રસ્તો બતાવે છે. બિશ્વમંગળનું હૃદય પ્રભુનો સ્પર્શ કરવાને ઘણું આતુર હતું, એટલે તે હાથ પકડી રાખવાને તેણે પ્રયત્ન કર્યો; પણ શ્રીકૃષ્ણ તરત હાથ છટકાવી નાશી ગયા, ત્યારે બિશ્વમંગળ બોલી ઉઠ્યો, “હે કૃષ્ણ! આવી રીતે મારો હાથ તરછોડી નાંખવામાં શું પરાક્રમ છે? હા! જો તું મારા હૃદયમાંથી નાશી જઈ શકે તો તો હું તારું પરાક્રમ ખરું માનું!” સખાભક્તિનું આ એક અપ્રતિમ દૃષ્ટાંત છે.

વાત્સલ્ય ભક્તિને સમજવી જરા કઠિન છે. નીચે આપેલા અંગાલી કાવ્ય ઉપરથી કાંઈક સમજણ પડશે; “હે વૃજરાજ! સાંભળ! આજે રાત્રે ગોપાળ મારા સ્વપ્નામાં આવ્યો, અને હવે તે કોણ જાણે ક્યાંએ જતો રહ્યો! અરે! તે કેવો તોફાની હતો! ચંદ્રના જેવા વદનવાળો, આંસુથી ભરેલાં લોચનવાળો, તે મારા લૂગડાનો છેડો ઝાલીને ખેંચતો હતો અને રડીને કહેતો હતો, ‘મા! મા! મા’મણ આપ!’ એના શરીરપર વળગેલી બધી ધૂળ મેં ખંખેરી નાંખી, અને એને છાતી સરસો ચાંપ્યો. મારા લૂગડાના છેડા વતી તેનાં આંસુઓ લૂછી નાંખ્યાં. પણ મારો ચંદ્ર તો ચાંદલીઆને માટે રડવા લાગ્યો! એનું પોતાનું મુખ કોટિચંદ્રના કરતાં વધારે સુંદર છે પછી

ભક્તિયાગ.

તે ચાંદાને માટે કાણુ જાણુ કેમ રડતો હશે ? મેં કહ્યું, ‘બધા ચંદ્રોમાં કલાંક વગરનો ચંદ્ર તું જ છે ! એવા તો કેટલાએ ચંદ્રો તારા પગની પાની નીચે રગદોળાય છે !’ એનું શામળું મુખ ધૂળથી વધારે મેલું દેખાતું હતું, અને કેવા મધુર અવાજે એણે મને કહ્યું, ‘મા, મા ! માખણુ !’ પણ અફસોસ ! મેં એને કહ્યું, ‘આધો જા ! હમણાં નહિ.’ ”

આ કવિતામાં કેવો દૈવી માતૃપ્રેમ ઉછાળા મારી રહ્યો છે ! જસોદાતું હૃદય આવા પ્રેમથી ભરેલું હતું. તેની છાતીમાં કેટલું દૂધ આવે છે ?

આ કવિતાનો આધ્યાત્મિક અર્થ ઘણોજ સુંદર છે ! પ્રભુ પોતાના ભક્ત પાસે પ્રેમની ભિક્ષા માગતો આવે છે. ભક્ત તેને ક્ષણુ ભર લાડ લડાવે છે અને પછી તેને પાછો મોકલી દે છે. પ્રભુ પણ શોકથી વિખૂટો પડે છે અને ભક્ત પણ પ્રભુની ગેરહાજરીમાં પાછો શોકગ્રસ્ત થઇ જાય છે. વિજળીના ચમકારાની માફક પ્રભુ ભક્તની પાસે આવે છે અને પાછો જતો રહે છે. તે સંતાકૂકડી રમે છે. એક અંખલી કાવ્યમાં કહ્યું છે કે; “ ‘હું આ-આ-રહ્યો ! મને અડકી જા જોઈ ! મને પકડી કહાડ જોઈ !’ અને હું શોધી શોધીને થાકી જાઉં છું, ત્યારે તું મારા મનમાં ‘ઓ-ઓઓ’-કરીને ઝૂમ પાડે છે !”

પ્રભુની ભક્તિ દાંપત્ય પ્રકારમાં વર્ણવતી અશક્ય છે. જેમ પતિપરાયણ સ્ત્રી પોતાના પતિ શિવાય બીજું કંઈ જાણતી નથી તેવીજ રીતે ભક્ત પણ ભગવાનના શિવાય બીજું કંઈ પણ જાણતો નથી. ભક્ત પોતાના પ્રભુને સંપૂર્ણ આત્માર્પણ કરી દે છે. તે કહે છે કે, “તારા સૈદ્ધ્યનો વિચાર આવતાં મારાં નેત્રોમાંથી અશ્રુઓનો પ્રવાહ આવે છે, અને તારી સરળતાનો વિચાર કરતાં મારું મન

ધ્યાનમાં મગ્ન થઈ જાય છે. મારું પ્રત્યેક અંગ તારા અંગની ઉત્કંઠા કરે છે. મારો આત્મા તારા આત્માને માટે ઝંખે છે.”

આના કરતાં વધારે ઉચ્ચ ભક્તિ કંઈ હોઈ શકે? શ્રી ચૈતન્ય દેવ આ ભક્તિથી ઉભરાતા હતા—તેમાં તદ્દન ડૂબી ગયા હતા. મનુષ્યનો આત્મા પરમાત્માની સાથે શધિકા અને શ્રી કૃષ્ણ વચ્ચે જોવો હતો તેવા સંબંધથી જોડાય છે, અને તેનું સર્વોત્તમ દર્શાવ શ્રી ચૈતન્ય દેવ છે.

દાંપત્ય પ્રેમની લાગણીથી જ્યારે હૃદય પરિપૂર્ણ વિકાસ પામી પ્રેમના પૂરમાં તણાય છે, ત્યારે ભક્ત “નિરખી નિરખીને પ્રભુનાં દર્શન કર્યાં કરે છે, અને આનંદના ઝોઝ આવે છે; પ્રેમનાં પૂરનો તો પારજ રહેતો નથી !”

આ સ્થળે એક ખાસ સૂચના આપવાની જરૂર છે કે, આ પ્રભુમય પ્રેમમાં શારીરિક મોહની જરા પણ ગંધ હોતી નથી. અરે ! ગંધ હોતી નથી એટલુંજ નહિ, પણ તે શુદ્ધ, સાત્ત્વિક, પ્રભુમય પ્રેમના વાતાવરણમાંજ તે લાગણી આવે છે અને તે પ્રેમ અને આનંદ શારીરિક મોહમાં સ્વર્ગ માનનાર ભુલ્લક પ્રાણીને આવી શકેજ નહિ !

વળી, “તેઓ એક ખીજ પ્રત્યે પ્રણય દર્શાવે છે. ધડીમાં તેઓ પ્રણયકલહ કરે છે, અને ધડીમાં પાછા એકદાં થઈ બેઠીને ચુંબન કરે છે, અને એક ખીજની પ્રશંસા કરે છે, અને આખો સમય તેઓમાંથી અશ્રુ વહાં કરે છે.”

આ પ્રેમની પરિસીમાને વિરલાજ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. આ પ્રેમમાં મગ્ન થઈનેજ શ્રી ગૌરાંગ, ચૈતન્ય જગન્નાથપૂરીમાં દર્શન કરતાં બોલી ઉઠ્યા, “અહો ! મને આજે મહારો તે નાથ પ્રાપ્ત

થયો છે ! એના વિરહમાંજ આટલા દવસ હું પ્રણયમિથી બળી
ભસ્મ થતો હતો. ”

જે મનુષ્યો એ દેવી પ્રેમમાં મગ્ન થાય તો આ જગતમાંથી
દુષ્ટ વિકારોનો સમૂહો નાશ થાય !

જે માણસ આ કોટિએ પહોંચે છે તેના સર્વ બાહ્યોપચાર સરી
પડે છે. તેને કર્મકાંડ કે ક્રિયાઓની કાંઈ જરૂર નથી. હાકિલ ક-
વિએ પોતાના ધર્મમાં ગણાવેલી બંધી ફરજોનો ત્યાગ આ સિ-
દ્ધાંત પરજ કર્યો હતો; અર્થાત્, તે પ્રભુના પ્રેમમાં મસ્ત થઈ
ગયો હતો. એક બંગાલી કવિતામાં કહ્યું છે કે, “ જેના હૃદયમાં
પ્રણયસ્વરૂપ પ્રભુ સાક્ષાત્ બિરાજે છે, તેને વળી માળાઓ, જપ
અને એવા બાહ્યોપચારોની શી જરૂર છે ? ”

બિહ્વમંગળમાં “ પંગાગિની ” નામના પાત્રનું ચરિત્ર ખાસ
ધ્યાનમાં રાખવા લાયક છે, કારણ કે ઉપર જણાવેલા પ્રેમનું તે
એક અનુપમ ઉદાહરણ છે. પ્રભુની વાંસળીના નાદથી એના ઉપર
કેવી અસર થાય છે ? “ સાંભળો ! એ મંત્રવિદ્યાવાળા જાદુ-
ગરની વાંસળી સાંભળો ! અહો ! મને કેવી ઘેલી ઘેલી કરી મૂકે
છે. કદંબના વૃક્ષ નીચે એકલો એકલો મારી વાટ જોતો વાંસળી
વગાડી આશાભરી નજરે મારા આવવાના રસ્તા તરફ નજર કર્યા
કરે છે. મારા પ્રણયમાં ગાંડોતૂર થઈને મને વારે વારે બોલાવે છે.
હું જે હમણાં ન જાઉં તો જળભરી આંખોએ નિરાશ હૃદયે તે
પાછો જશે. ”

જેણે પોતાના અંતર આત્મામાં આ વાંસળીનો અવાજ સાં-
ભળ્યો છે, તે બધાએ ગાંડા બન્યા છે ! શ્રી કૃષ્ણ પ્રત્યે ગોપિકા-
ઓનો પ્રેમ ભક્તિનો સર્વોત્તમ દાખલો છે. અલબત્ત, એ પ્રેમમાં

શારીરિક મોહનો છોટો માત્ર પણ હોવો જોઈએ નહિ, તે ઉપર કહેવામાં આવ્યું છે. ગોપિકાઓને થતી વિરહપીડાનો ખ્યાલ શ્રી ચૈતન્યના ચરિત્રમાંથી મળી આવશે. રાસલીલા રમતાં વચમાં શ્રી કૃષ્ણ ભગવાન અદૃશ્ય થઈ ગયા એટલે બધી ગોપિકાઓ વિરહથી વ્યાકુલ થઈને વનના જડપદાર્થોને શ્રી કૃષ્ણની ખબર પૂછતી હતી; તેના તોલમાં તો શ્રી ચૈતન્યનીજ ભક્તિ આવી શકે !

“વિરહાગ્નિથી પીડાતો પ્રેમમાં ગાંડોતૂર થઈને ગૌરાંગ ભટકે છે. એણે હાસ્યવિનોદનો સમૂહો ત્યાગ કર્યો છે, એ જાણી માંડે હૃદય ખેદ પામે છે. જડ કે ચેતન પદાર્થની સમક્ષ આવતાં તે વગર વિચારે એકનો એક પ્રશ્ન કર્યો જાય છે; ‘અહો ! મારો નાથ, વૃજરાજ ક્યાં ગયો ?’ ઘડીમાં ધૂળમાં આળોટે છે અને ઘડીમાં ઉભો થઈ દોડવા માંડે છે. આ રચિતિ જોઈ રાધામોહન (કવિ) નું મન તો વિદીર્ણ થઈ જાય છે.

“વિરહપીડામાં તે શ્રીકૃષ્ણને ઘણાંએ કઠણ વચનોએ કરીને બોલાવે છે. કોઈવાર માનની લાગણીમાં આવી જઈ ફરીથી શ્રી કૃષ્ણનું નામ નહિ લેવાનો નિશ્ચય કરે છે, પણ હૃદય કહ્યું કરતું નથી, તેથી શ્રી કૃષ્ણ ઉપર અનન્ય પ્રેમ રાખનારી ગોપિકાઓનાં નામ એક પછી એક દીધા કરે છે. ઘડીમાં લાગણીનું પૂર આવતાં તેનો નિશ્ચય એક બાજુએ રહી જાય છે અને ગૌરાંગ પાછો લળીલળીને શ્રી કૃષ્ણને પોતાની પાસે આવવાને વિનંતિ કરે છે. વિવિધ પ્રકારના ભાવો તેના હૃદયમાં પ્રાધાન્ય મેળવવાને મથી રહ્યા હતા. ઘડીમાં શોક, નિરાશા, ખેચેની, ઉત્સુકતા, આતુરતા, આનંદ વગેરે; પણ આ બધા ભાવોનું મૂળ તેનું શરીર એક શરડીના ખેતરરૂપ હતું. તેને વિવિધ ભાવરૂપ હાથીઓએ જાણે

કચરી નાંખ્યું હોય નહિ ! આ પ્રભુમય પ્રેમની લાગણીમાં—ગમ-
નીમાં—રોમાંચિત મન વડે પ્રભુને તે બોલ્યો, ‘હે દેવ, હે દયિત,
હે ભુવનૈક્યંધુ ! હે કૃષ્ણ ! હે ચપલ ! હે કશ્યાસિંધુ ! હે નાથ !
અહો ! હું તને કોણુ જાણુ ક્યારેએ જોઈશ ?’”

ક્ષણમાં ભક્ત તેને ‘ચપલ’ કહે છે અને તરતજ ખીજી ક્ષણે
પાછો તેને ‘કશ્યાસિંધુ’ કહે છે ! પ્રેમની ભાષામાંજ એવી અ-
સંખદતા હોય છે. સાધ્વી પતિવ્રતાની પેઠે ભક્ત પણ કહે છે,
“હું તો તે પ્રભુને શરણે છું—ગમે તો મને હૃદય સાથે ચાંપે કે
પછી મારાથી દૂર રહે ! તે લપટ ગમે તેમ કરે પણ આખરે તો
તેજ મારા હૃદયનો નાથ છે, ખીજો કોઈજ નહિ !”

પ્રભુનો પ્રસંગ થતાં ભક્તના હૃદયમાંથી કિદ્દગાર નીકળી જાય
છે કે, “મેં મારા જન્મથી માંડીને તારા સૌંદર્યનું દર્શન કર્યું છે,
છતાં પણ મને તૃપ્તિ થતી નથી; યુગના યુગ સુધી મેં તને આ-
લિંગન આપેલું છે, છતાં પણ વધારે ને વધારે ઇચ્છા થાય છે.
વારેવારે મેં એના મીઠા મધુ જેવા શબ્દો સાંભળ્યા છે, છતાં મને
એમ લાગે છે કે જાણે એકે શબ્દ મારે કાને પડ્યો નથી ! કેટ-
લીએ મધુર રાત્રિઓ અમે સાથે ગાળી છે, છતાં પણ હું તેનો
પ્રેમ સમજી શક્યો નથી !”

આ બધા બડબડાટ સામાન્ય બુદ્ધિવાળા માણસોથી
ગ્રાહ્ય થાય તેમ નથી, પરંતુ એટલું તો સિદ્ધ છે કે જે
ભક્તને પ્રભુ પ્રાપ્ત થાય છે તેના આનંદનો પાર રહેતો
નથી. વેદમાં પણ કહ્યું છે, “તેની મૈત્રી ધણીજ મધુર છે.”
તે જાતેજ મધુરતા છે ! પ્રભુના કરતાં વધારે મધુર ખીજું શું
હોય ? સૌથી સુંદરના કરતાં વધારે સુંદર કઈ ચીજ હોય વાર ?
આવા ભક્તો જે દેશમાં થાય તે દેશને પણ ધન્ય છે ! ભક્તિની
પરિસીમા તે પણ આજ !

ઉપસંહાર.

કિતરૂપી પારસમણિના સ્પર્શથી જે મનુષ્ય પોતે સુવર્ણ થયો હોય તેના જેવો ભાગ્યવાન બીજો કોણ હોઈ શકે ? તેના ચરણની રજથી પણ આપણું કલ્યાણ થશે. પ્રભુ પોતે પણ પોતાના ભક્તોનો દાસ છે ! શ્રીમદ્ ભાગવતમાં શ્રી કૃષ્ણ

ભગવાન પોતે કહે છે, “ હે બ્રહ્મદેવ ! હું મારા પોતાના અપત્યારમાં નથી ! કારણ કે મને તો ભક્તોએ બાંધી લીધો છે. મને મારા ભક્તો ધણા પ્રિય છે. તેમણે મારું હૃદય સંપૂર્ણ રીતે કબજે કરી લીધું છે, એટલે મારા હૃદયપર મારી સત્તાજ ચાલતી નથી.”

ત્રણી “ મને સમૃદ્ધિની પરવા નથી. જે પરમભક્તો મનેજ પોતાનો અંતિમ પ્રાપ્ત ગણે છે, તેમને ખાતર હું મારા આત્માનો પણ ભોગ આપવાને તૈયાર છું.”

પ્રભુ ઉપર ભક્તની આટલી બધી સત્તા હોય છે ! “ જે ભક્તો મારે માટે સ્ત્રી, પુત્ર, સગાં, ઘર વગેરેનો ત્યાગ કરીને મારે શરણે આવેલા છે, તેઓનો હું ત્યાગ કેવી રીતે કરી શકું ? કારણ કે તેઓ મારે માટે પોતાના જીવનની કે પરલોકની પણ દરકાર કરતા નથી.”

“જે પવિત્ર પુરૂષો સર્વત્ર સમદષ્ટિ હોય છે અને જેમનાં હૃદય મારા-પર આસક્ત હોય છે, તેઓ મને તદ્દન પરાધીન કરી વશ કરી લે છે.”

“ મારી ભક્તિમાં આનંદ પામીને તેઓ ચાર પ્રકારની મુ-

ભક્તિયોગ.

કિતની પણ ઇચ્છા કરતા નથી, તો પછી જગતના કુલ્લક, ક્ષાણિક પદાર્થોની તો તેઓને ક્યાંથીજ વાસના હોય ? ”

શ્રી પ્રભુ કહે છે, “ સંત પુરૂષોનું હૃદય હું હું અને મારું હૃદય સંત પુરૂષો છે. તેઓ મારા શિવાય બીજું કંઈ જાણતા નથી, હું તેમના શિવાય બીજું કંઈ જાણતો નથી. ”

પ્રભુ સાથે જેઓ આવા સંબંધમાં આવેલા છે તેમના કરતાં વધારે સુખી અને ઉન્નત બીજા કોણ હોઈ શકે ? “ તેમના પિતૃઓ આનંદ પામે છે, દેવતાઓ હર્ષથી નૃત્ય કરે છે અને આ પૃથ્વી એવા ભક્તોને લીધેજ હજી સનાથ છે. ”

જે પૃથ્વીપર આવા ભક્તો યાત્રે છે તે સુવર્ણમય છે, અને જે જે વસ્તુને તે સ્પર્શ કરે છે તે હીરા જેવી થઈ જાય છે ! જ્યાં જ્યાં તેની દષ્ટિ પડે છે ત્યાં ત્યાં પૂર્ણચંદ્રનો પ્રકાશ ફરી વળે છે. તેના શરીરની હીલચાલમાં દૈવી પુષ્પોની સુગંધ પીમળે છે. તેના શબ્દોનું શ્રવણ કરતાં પાપીનાં હૃદયકમળનો વિકાસ થાય છે. તેના દરેક કાર્યદ્વારા સ્વર્ગગંગાનો પ્રવાહ પૃથ્વીને રેલમછેલ કરી મૂકે છે, અને તેનો એકેએક વિચાર દુઃખસાગરમાં ડૂબી ગયેલા જગતપર શાંતિ અને સદ્ભાવનાનાં પુષ્પો વેરે છે. જગતના મ્હોટા મ્હોટા નરાધિપના મુકુટમણિઓ તેના ચરણમાં ઢળે છે. આપણે પણ ભક્ત અને ભગવાનનું એકય આખા જગતમાં પોકારીએ ! અને પ્રભુ આપણને પણ તે સંયોગની ઝાંખી કરાવશે. હૃદયને ભુરકી નાંખનાર-મદારી-પ્રભુ-આપણા હૃદયમાં પણ તેના ભક્ત સહિત ભલે ખીરાજો ! અને આપણે પણ તેવે સમયે ઉચ્ચ સ્વરે ગાઈશું, “ જગતનું કલ્યાણ કરનાર હરિના નામનો જય થાઓ ! જગતનું નિત્ય કલ્યાણ કરનાર તે હરિના નામનો ફરી ફરીને જય થાઓ ! ”

ॐ શાંતિ: શાંતિ: શાંતિ:

